

ISSN 1728-7804

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

«Филология ғылымдары» сериясы Серия
«Филологические науки» № 4 (38), 2011

Алматы

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ХАБАРШЫ

«Филология ғылымдары» сериясы № 4 (38), 2011 ж.

Шығару жиілігі - жылына 4 нөмір 2000 ж. бастап шығады.

Бас редактор -
филол.ғыл.д., проф. **Б.Әбдіғазизұлы**

Бас ред. орынбасарлары:
пед.ғыл.д., проф. **Ф.Ш.Оразбаева,**
филол.ғыл.д., проф. **С.Д.Әбішева**

Ғылыми редакторлар:
филол.ғыл.д., проф. **Т.С.Тебегенов,**
филол.ғыл.д., проф. **Т. В. Шевяков**

Редакциялық алқа мүшелері:
филол.ғыл.д., проф. **К.И.Мирзоев,** филол.ғыл.д., проф. **А. Қ-Жұмабекова,** филол.ғыл.д., проф. **Б.Қасым,** профессор **Н. М.Исмаил доцент Н.Ж.Нұртаева,** пед.ғыл.д. **Ж.К.Балтабаева**

Жауапты хатшы:
филол.ғыл.к. **А.Д.Ибраева**

С Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2011

Қазақстан Республикасының мәдениет және ақпарат министрлігінде 2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген № 10109 - Ж

Басуға 10.01.2012 кол қойылды. Пішімі 60*84 1/8. Көлемі 14е.б.т. Таралымы 300 дана. Тапсырыс 435

050010, Алматы қаласы,
Достық, даңтылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің «Ұлатат» баспасының баспаханасында басылды

**МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ ТІЛ
БІЛІМІ ЛИНГВИСТИКА**

Қасабек Қ. Валенттілік және тіркесімділік ұғымдары жайында	3
Қобланова А.Ж. Жаңа әліпби жобасын жасауда ескеретін жайттар бар	5
Қасенов Е.С. І.Жансүгіров поэзиясындағы фитонимдердің ақпараттылығы	8
Оспанов Е.Т. Тілдік қатынастағы қатысымдық тұлға мәселесі	10
Нұрсұлтанқызы Ж. «Әйел» концептісін қалыптастыратын салт-дәстүр, әдет-ғұрыптардың лингвомәдени сипаты	13
Алимжанова Т.М. Принципы сопоставительной лингвокультурологии.....	16
Садықова Р.К. Типологиялық құрылымы әртүрлі парсы және қазақ тілдері лексикасының салыстырмалы сипаттамасы	21
Subbotina V. Academic writing and its role in teaching English.....	24
Қарағұлова Б.С. Ұлттық терминология және аударма мәселесі	28
Санбекова Н.У. Тіл және мәдениет	31
Доскеева Б.Ж. -мақ, -мек аффикстерінің семантикасы мен синтаксистік қызметі.....	34
Чойкиева Р.С., Кабылбекова Л.К. Қазақстан халықтарының тұрмыс саласында қолданылатын ортақ қазақы сөз өрнектері	38
Кушкимбаева А.С. Мәдениеттанымның термин сөздер жасаудағы ролі	42
Әлейхан А. Ә.Кекілбаев шығармаларындағы афоризмдердің берілуі мен танымдық сипаты	44
Заурбекова Ә. Лингвистика ғылымындаты мақал- мәтелдердің зерттелу барысына қысқаша шолу	46
ӘДЕБИЕТТАНУ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ	
Әбдіғазизұлы Б. Ғалымдық, ұстаздықтың үлгісіндей	50
Рахымжанов Т. Даланың еркін перзенті - Битабар	53
Сатемирова Д. Жыраулар поэзиясының зерттелу жайы.....	58
Асқарова Т. Ежелгі мұралардағы ұлттық идея.....	60
Нұрланова Ә.Н. «Еңлік-Кебек» хикаясындағы Кебек тұлғасы	62
Келімбетов Қ. Тәуелсіздік кезеңінде қазақ поэзиясының тақырыптық ерекшелігі (Нұрлан Оразалин шығармашылығы негізінде).....	66
Сұлтанғалиева Р.Б. Диалог-детальдың кейіпкер характерін танытудағы ролі	69
Бактыбаева Л. Дәстүрін жыраулардың жалғастырған.....	73
Дүйсембиева Д.Т. үндістердің қазақ әдебиетімен рухани байланысы	77

**Казахский национальный
педагогический университет имени
Абая**

ВЕСТНИК

Серия
«Филологические науки»
№ 4 (38), 2011 г.

Периодичность - 4 номера в год Выходит с 2000
года.

Главный редактор -
д.филол.н., проф. Б.Абдитазиулы

Зам.гл. редактора:
д.п.и., проф. Ф.Ш.Оразбаева,

филол., проф. С.Д.Абишева

Научные редакторы: *д.филол.н.,*
проф. Т.С.Тебегенов,
д.филол.н., проф. Т.В.Шевякова,

Члены редколлегии:
д.филол.н., проф. К.И.Мирзоев,
д.филол.н.,
проф. А.К.Жумабекова, д.филол.н.,
проф. Б.Касым, д.филол.н.,
проф. Т.А.Кажиталисва,
профессор Н.М.Исмаил д.филол.н.,
проф. Н.Ж.Нуртаева
пед.гыл.д. Ж.К.Балтабаева

Ответственный секретарь:
к.филол.и. А.Д.Ибраева

© Казахский национальный педагогический
университет им.Абая, 2011

Зарегистрировано в Министерстве культуры и
информации РК 8 мая 2009 г. № 10109-Ж

Подписано в печать 10.01.2012. Формат 60x84 1/8. Объем 14уч-изд.л. Тираж 300 экз. Заказ 435

050010, г. Алматы, пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат» Казахского национального педагогического университета имени Абая

**ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ**

Жұмажанова Т. Әдеби мәтіндерді студенттерге меңгертудегі
дәрісханадан тыс жұмыстарды

ұйымдастыру.....

Әбілқасымова К. Негізгі тәрбие құралы.....

Балтабаева Ж. Профессор М.Балакаевтың әдеби тіл
нормалары туралы пікірлері.....

Докенова Н. Е. Әлемдік қазақстантану: өткені, бүгінгісі
және болашағы

Оразалинова Р.Ж. Использование пословиц и
поговорок на уроке немецкого языка

Жазықова М.К. Деңгейлеп оқыту технологиясының
басты белгілері және қазақ тілі сабақтарындағы орны

Талдыбасва А. Шет тілі сабақтарында сын тұрғысынан ойлау
бағдарламасының стратегияларын қолдаудың

тиімділігі

Шалданова Л.Ж. Развитие творческих способностей младших
школьников как важнейшее условие реализации компетентностного

подхода в учебно-

воспитательном процессе начальной школы

Аскарова С.А. Оқу үдерісінде инновациялық технологияның бірі
бейнетаспаны қолданудың маңызы...

Мысекесва А.Б., Ертаева Л.А. Сөйлеу тілін дамытудың кейбір
тәсілдері.....

ЖУРНАЛИСТИКА

Сабитова Ш.А. Газетный дискурс в его стилистической
ретламентации

Білім және ғылым саласындағы бақылау Комитеті! Алқабының шешімі негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы журналының «Филология ғылымдары» сериясын педагогика ғылымдары бойынша диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне енгізілгені туралы хабарлайды.

На основании решения Комитета по контролю в сфере образования и науки Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филологические науки» внесен в перечень изданий для публикации основных научных результатов диссертаций.

ТІЛ БІЛІМІ ЛИНГВИСТИКА

ВАЛЕНТТІЛІК ЖӘНЕ ТІРКЕСІМДІЛІК ҰҒЫМДАРЫ ЖАЙЫНДА

Қ.Қасабек - Абай атындағы ҚазҰПУ-дің профессоры, филол. ғыл. канд.

Сөз мағынасы - қыры сыры мол құбылыс. Ол ежелден-ақ көптеген тіл мамандарының қызығушылығын тудырып, назарына ілігіп, ғалымдар арасында түрлі пікір таластардың негізгі нысаны да болып келеді. Өйткені сөз жеке дербес өмір сүрмейді. Сөздер сөйлем құрамында бір-бірімен өзара

Сөздерді (сөз таптарын) бұл тұрғыдан алғанда тек парадигмалық түрлену ғана емес, сонымен қатар синтагматикалық тұрғыдан талдауға болады. Сөздер нақтылы бір сөйлеу үстінде немесе сөйлем ішінде басқа сөздермен тіркесе қолданылатынын, яғни, қазіргі таңда тіл бірліктерінің басқа бір тіл бірліктері- мен тіркесу заңдылықтарын валенттілік теориясы қарастырады.

Тілдік коммуникация арқылы шындық өмірдің бейнесі көрінеді. Бұл бейне объективті шындықтың ортақтасқан формасында және олар тілдік таңбалардың материалдық қабатында өмір сүреді. Бұл санада қорытындыланған тілдік элементтердің мазмұндық қабатын бейнелейді. Тілдік таңба форма мен мазмұнның бірлігінен тұрады. Тілдік бірліктер әр түрлі мағынаны білдіреді. Олар: лексикалық және грамматикалық мағыналар. Лексикалық мағынаның қабаты дегенде - бір сөздің лексика-семантикалық варианты (семалар) айтылады. Сондықтан, тілдік бірліктердің мазмұны компоненттерден, элементтерден, семадан тұрады. Мұндай мағыналық компоненттерге жеке лексика-семантикалық варианттар жатқызылады. Тілдің лексика-семантикалық варианттары валенттілік қатарды құрауға негіз болады.

Валенттілік ұғымы лингвистикада жаңа ұғым ретінде салыстырмалы түрде соңғы 30-40 жылдан бері қалыптаса бастады. Оның тіл ғылымында негізін салған неміс лингвисті Л.Теньер. Ол жиырмасыншы ғасырдың ортасында өзінің «тәуелділік грамматикасында» (грамматика зависимости) сөйлемнің құрылымдық анализін етістікке қатысты қарастырды және соған сәйкес етістікке тікелей тәуелді «актанттар» және «сыңар сөздер» деген ұғымдарды қалыптастырды. Сыңар сөздермен салыстырғанда сөйлемдеті актанттар саны етістікке тәуелді. Етістіктің өзіне белгілі бір дәрежедегі актанттарды қабылдауын және бағындыруын Л.Теньер химия ғылымындағы атомдардың осындай қасиеттерімен салыстырды және оны «валенттілік» деп атады [2,140]. Осы кезеңде валенттілік ұғымы және термині кеңес тіл білімінде де қалыптаса бастады. Бұл терминді алғашқылардың бірі болып сіндірген С.Д. Кацнельсон. Валенттілік - сөздің басқа сөздермен синтаксистік байланыс жасау қабілеті. Валенттілік сөздің басқа сөздермен үйлесімділігі ретінде танылады. Өрбір тілдегі сөздердің өзіне тән үйлесу қабілеті сол тілдің грамматикалық заңдылықтарына сай қалыптасады. Ендеше валенттілік - сөздің сөйлемде белгілі бір түрде айқындалуы және өзге сөздермен белгілі бір комбинацияға түсу қабілеті немесе сөздердің бір-бірімен тіркес құру мүмкіндігі. Кез келген тілдік жүйеде сөздер бір-бірімен байланысу үшін өзара мағыналық және грамматикалық жағынан үйлесімділікте болуын қажет ететіндігі туралы: «...это свойство слова сочетаться с другими словами в контексте речи можно было бы назвать синтаксической валентностью или сочетаемостью данного слова», - деп алғаш ғылыми пікір айтқан С.Д. Кацнельсон болды. Орыс ғалымы тілдегі әрбір толық мағыналы сөз тек белгілі бір синтаксистік жағдайда ғана өзінің толық мағыналығын көрсете алатыны жайында ғылыми тұжырым жасап, тіл біліміне «синтаксистік валенттілік немесе тіркесімділік» ұғымын ендіреді [1,63]. Валенттілік теориясы сөздердің синтагматикалық (синтаксистік) қасиеттерін анықтайды. Валенттілік - грамматика мен лексикология, синтаксис пен семантика салаларында қолданылатын тектес құбылыс. Валенттілік ұғымы тіл біліміне химия ғылымынан енген «сутегінің атомдарды» Батыс Еуропа тіл біліміне енгізген Л.Теньер оны тек етістікке қатысты қолданған. Бұл түсінік предикат ұғымына жақын және вербоцентрикалық теориямен байланыста қолданылады [2,138 - 245]. Валенттіліктің негізгі қызметі лексикологияны, синтаксисті және лексика мен семантиканы, бір нүктеде қиыстыру болып табылады. Жалпы қазақ тіл білімінде де валенттілік ұғымы кең мағынада қолданылып, сөздердің басқа сөздермен тіркесі немесе үйлесімділігі ретінде танылады. Валенттілік теориясының дамуына едәуір үлес қосқан М.Д. Степанова валенттілікті сыртқы сипатына қарай: “ішкі” және “сырт-

қы” валенттілік деп екіге бөледі. Ол бір сөздің құрамындағы морфологиялық элементтер арасындағы байланысты ішкі валенттілік десе, сыртқы валенттілік деп сөйлем ішіндегі сөздердің бір-бірімен синтаксистік байланысы дейді [2,15]. Ал, Т.Хельбит неміс тіліндегі сөздердің валенттілігін: логикалық, семантикалық және синтаксистік валенттілік деп үшке бөледі [2,154]. Логикалық валенттілік сөйлем құрамында келгенде сөздер өздерінің айналасында қолданылған сөздердің келуін және олардың белгілі бір мағынада болуын талап етеді. Бұл байланыста тіркескен сөздердің мағынасының сәйкес келуі - келмеуі; сөз мағынасындағы объектив дүние әлеметімен байланысты болу жағы ескеріледі. Ал, синтаксистік валенттілікте сөйлем құрамындағы кез келген сөздің басқа сөздермен тіркесу мүмкіндігі есепке алынады. Н.Д. Арутюнова: «сөз тіркестері лексикалық жағынан және синтаксистік жағынан байланысады, бірақ олардың арасындағы айырмашылық барлық кезде анық байқала бермейді» - деп көрсетеді [3,81]. Демек, жоғарыда аталған ғалымдардың бір тобы бұл саланы зерттеу барысында валенттілік ұғымын тіркесімділік ұғымымен алмастыра қолданып, оларды синонимдес терминдер қатарына жатқызса, енді бір тобы бұлардың айырмашылықтары бар екендігін айта келе, екі ұғымның қамтитын ауқымы мен деңгейлерін әр басқа деп қарайды, Ал, қазақ тіл білімінде валенттілік теориясын зерттеушілер есім сөздердің және етістікті сөздерде тіркесімділігі қабілетіне орай қарастырады. Бүгінгі күнге дейінгі тілдік деректер валенттілік ұғымына сәйкес тіл білімі жүйесінде - логикалық валенттілік, семантикалық валенттілік, морфологиялық валенттілік, синтаксистік валенттілік деп атау қалыптаса бастады. Бұлардың ішінде логикалық валенттілік - экстралингвистикалық және әмбебап болып келеді. Логикалық валенттілік ұғымы айтылымның белгілі бір құрылымын ғалымдар болмыс құбылыстарының қатынасы тұрғысында таниды. Семантикалық валенттілік - сөйлеу тіліндегі тіл бірліктерінің мағына жақындығы, яғни етістіктердің белгілі бір мағыналық белгісіне ие нақты мәтін ішіндегі қатысушыларды талап етуі ретінде қарайды. Морфологиялық валенттілік - бір сөз құрамындағы негіз бен морфемалар арасындағы байланыс болса, синтаксистік валенттілік - сөйлеу тіліндегі тіл бірліктерінің мағыналық жақындығын синтаксистік тұрғыда іс-жүзінде жүзеге асыру, яғни қатысушы түрімен және «бос клеткалардың (бос орындардың) міндетті немесе факультативті толтырылуы тұрғысынан қарастырады. Ю.Д.Апресян валенттілікті «семантикалық, лексикалық және синтаксистік валенттілік» деп үш түрге бөле келе: Семантикалық валенттілікті - сөздегі бір семантикалық белгінің болуы нәтижесінде бірігуі, лексикалық валенттілікті - сөздердің белгілі бір сандық санасына байланысты бірігуі, ал синтаксистік валенттілікті - жеке сөздік бірліктердің басқа сөздік бірліктерді басқару қабілеті,-деп түсіндіреді [4,120].

О.С.Диманов «Словарь лингвистических терминов» деп аталатын сөздігінде валенттілік терминіне анықтама бермеген. Ал тіркесімділікке «Сочетание способность элементов соединяться друг с другом в речи»- деп түсінік берген. С.М. Панкратова өзінің «Лексика фразеологиялық деңгейдегі бірліктердің валенттілігі» атты монографиясында валенттілік пен тіркесімділік теориясының айырмашылығын анық атап көрсетеді. Оның пайымдауынша, валенттілік пен тіркесімділік түсініктерін синонимдер ретінде қарастыруға болмайды. Валенттілік -тіл бірліктерінің семантикалық және синтаксистік деңгейде айналасындағы сөздерді басқару қасиеті екенін айта келе, валенттілікке селекциялық қасиеттің екеніне тоқталады [5,9]. Осы қасиет негізінде тіл бірліктері өздеріне сәйкес релятивті семаларды табады. Тіркесімділік болса, ол барлық (фологиялық, семантикалық, грамматикалық) тіл бірліктерінің тізбектіліп келу қасиеті болып табылады. Ал зерттеуші А.Е. Карлинский бұл екі терминді былайша түсіндіреді: «Тіркесімділік - грамматикалық мағынасы ескерілмейтін нақты семантикалық сөздер класындағы сөздерге қатысы. Бұл - құрылым ішіндегі сөздердің лексика-семантикалық байланысының сапалық жағы. Валенттілік болса, сол құрылымдағы аталмыш элементтің өзара байланысатын сөздердің семантикалық класының саны, байланыстағы сөздердің сандық көрсеткіші» [6,42]. Ғалым анықтамасы бойынша, тіркесімділік валенттілігін сөздердің бір-бірімен қарым-қатынаста тұруымен, сапалық қасиетіне қарай ажыратылады. Ал валенттілік - сөздердің сөйлемдегі мейлінше көп актанттарды жақтап алу қасиеті. А.Е.Карлинский валенттілікті етістіктердің актанттармен байланыс қушыюіне қарай үш түрге бөледі: 1) міндетті валенттілік, мұнда актанттардың ешқайсысын түсіруге болмайды. Мысалы; Оқушы үйірге қатысып жүр; 2) факультативті валенттілік, актанттардың біреуін түсіруге болады. Мысалы: Студент (кітап) оқиды; 3) еркін валенттілік, актанттар етістікпен тығыз байланыста тұрмағандықтан, оларды оңай сылып тастауға немесе қосуға болады, олар пысықтауыштық конструкциялар болуы мүмкін. Мысалы: Бекзат досын (вокзалда) (сағат төртте) (Ақтөбе поезынан) күліп алды. Ал, А.Салықбай мен Е.Абақанның «Лингвистикалық түсіндірме сөздігіндегі»: «Валенттілік - ...сөздің басқа сөздермен **синтаксистік**

байланыс жасау қабілетті, ал тіркесім -...катынастарын бейнелейтін қасиеттерінің бірі» [7], - деген анықтамалары тілдің синтагматикалық қасиеттеріне негізделгендіктен, екі түсінік арасындағы айырмашылықты ашып көрсете алмайды. Ә.Сүлейменованың басшылығымен жарық көртен «Тіл білімі сөздігінде» тіркесімділіктің тілдік элементтердің бір-бірімен фонологиялық, семантикалық, грамматикалық ерекшеліктерімен сәйкесіп, сөйлеуде тізбе қатар тұру қабілеттілігі бар екені, оның қалыптасқан нормадан ауытқуы көркемдік мақсатынан танылатындығы айтылса, ал валенттілік сөздің өзге элементтермен синтаксистік байланысқа түсу қабілеті екендігі, соған сәйкес сандық, мысалы, бір, екі, үш валенттіліктер; валенттілікті қамтамасыз етуші сөздің синтаксистік қызметі, мысалы, субъект, объект, пысықтауыштық; толықтырушы сөз формасы, мысалы, сөз, сөйлеу бөлігі, сөз немесе сөйлем; валенттілік таратушы сөздің семантикасы, мысалы етістіктерге нақтылық, абстрактілік сияқты синататтар тән екені [8, 359;60]. айтылады. Бұл жерде назар аударарлық жайт, екі сөздіктегі валенттілік терминінің екі түрлі қолданылуы. Тіл білімі сөздігінде «тіркесімділік», ал А.Салықбай мен Е.Абақан сөздіктерінде «тіркесім» - деп қолданылған. Демек, жоғарыдағы тізбектелген зерттеуші ғалымдардың тұжырым, ой-пікірлерінен жалпы тіл білімінде соңғы жылдары ғана сөз бола бастаған валенттілік және тіркесімділік ұғымдарының ара жігін ажырату айтарлықтай қайшылықты мәселесі болып келгендігі айқын көрінеді.

Резюме

В статье рассматриваются некоторые вопросы валентизма.

Summary

In the article is examined some questions [valentizma],

ЖАҢА ӘЛІПБИ ЖОБАСЫН ЖАСАУДА ЕСКЕРЕТІН ЖАЙТТАР БАР

А.Ж. Қобланова –Абай атындағы ҚазҰПУ-нің доценті, филол.ғыл.канд.

Қазақ қоғамы, жалпы жұршылыққа мәлім, қысқа ғана мерзім аралығында жазу-сызуын үш мәрте реформалады: 1928 жылға дейін араб әліпбиі; 1928-1940 жылға дейін латынша әліпбиі; 1940 жылдан қазірге дейін кирилица әліпбиі [1].

1928 ж. Қазақ Орталық атқару комитетінің 6-шы шақырылымының IV сессиясында жаңа латын әліпбиі мемлекеттік әліпбиі деп жарияланды. Ал 1940 жылты орыс негізіндегі жаңа әліпбиі деп аталды. Бүгінгі таңда латын негізіндегі әліпбиіне көшкенде жаңа әліпбиді ұлттық әліпбиі деп атаған жөн деп ойлаймыз. Жаңа әліпбиіміз ұлттық деген әліпбиге лайық болуы негізгі шарттардың бірі болуға тиіс.

Әліпби ауыстыру, жазу-сызуды өзгерту жүздетен жылда болатын аса сирек кездесетін құбылыс болса керек. Өйткені жазба тіл - тұрақты сипат алған сайын нормалық қасиеті күшейіп, ғасырлар мәдениетін бүгінгі заманға жеткізетін ерекше қызметке ие феномен. Солай бола тұра, қазақ жазуының тағдыры құбылмалы заманмен бірге құбылып, араб графикасы негізіндегі әліпбиден латынға, одан кирилица әліпбиге көшті. Енді, міне, кирилицадан латыншаға көшу көзделіп отыр. Ұлттық жазуды жетілдірудің бір-ден-бір жолы латын әліпбиіне көшу деген көзқарас, ғылыми тұжырым, дәйекті ұсыныстар осыған меңзеп отыр. Алайда үш түрлі әліпбиге, соған сәйкес үш типті жазу жүйесіне көшу тіл иегерлері үшін холотиялық, әлеуметтік, экономикалық тұрғыдан оп-оңай емес. Солай бола тұра, қиындықтардан қашып, жоқты-барды сылтау етіп, барға малданып отыра беруге тағы болмас. Бұл мәселеде байыптылық пеп **ікімділік** аса қажет.

Өткен замандарда тұтынған әліпбилерді, қазіргі кирилицаға түкке тұрғысыз деп қара ала бояу жағып, біржақты бағалау ақиқатпен сәйкес бола қоймас. Байыптылық керек деп отырғанымыз, өткен замандардағы халқымыздың басын кешірген жазу-сызуларындағы жақсы тәжірибенің тиімді тұстарын айқындау қажет деген ойға саяды. Осы мәселені ой елегінен өткізіп, жақсы жақтарын жатсынбай ала білу қазақ жазуын жетілдіре түсуге септігін тигізері сөзсіз. Бұл тұста еске алатын да, ескеретін де жайттар жоқ емес.

Араб әліпбиі негізіндегі төте жазу, яғни А.Байтұрсынұлы әліпбиі қазақтың ұлттық жазу-сызуын фонологиялық арнаға түсірді. Фонологиялық ұстаным осы жазудың іртетасы болды. Тіл иегерлерінің фонологиялық ойлау жүйесін дамыта түсті десек артық айтқандық емес. Төте жазудың бұл қасиеті

латын графикасына негізделген әліпбиге көшкенде де негізге алынды. Белгілі ғылым М.Жүсіпов төте жазуды фонемографиялық жазу деген терминмен дәлме-дәл анықтады [2]. Олай болатыны А.Байтұрсынұлы әліпбиі қазіргі қазақ тіліндегі фонемалардың санын дәл анықтап берді, А.Байтұрсынұлының жасаған ұзптық жазудың фонемографиялық жүйесі қазақ жазуы кириллицаға көшкенде де қолданылды. Сонымен, әріп басқа жазу-сызу әртекті (арабша, латынша, кирилше) болғанмен, фонемографиялық жүйе олардың бәріне ортақ болды. сондай-ақ бүгінгі күні қолданылып отырған кириллица жазуда бас әріп, нүкте, үтір, қысқарған сөз, тасымал, сызықша, сөздердің бос аралықпен, бос аралықсыз, қос аралықпен орфографиялануы тәрізді графикалық таңбалар жүйесі осы аталған жазудың жетістіктері деп бағалануы тиіс. Ой мен сезімді жеткізуде қосалқы қызмет атқартай мұндай графикалық элементтердің кириллица жазуда бас аяғы түгелденді. Академик Р.Сыздықтың ебектерінде әрбір морфемалық элементтер қызметі айқындалып, ереже тәртібі жасалды [3]. Болашақта латыншаға көшкенде емле, тыныс белгілерін қайта жасап, «жаңадан арба» жасаудың қажеті жоқ. Сондағы көңіл бөлейік деп отырған мәселе - әліпбиді өзгерткенмен графикалық жүйедеті сабақтастықты сақтау болмақ. Мұндайда ешбір талассыз, дау-дамайсыз шешілетін жайттар бар да, сонымен бірге ғылыми ой сарабынан еткізетін таласты мәселелер бар. Мысалы, кириллицаға *ё, ы, ь, э, ю, я* тәрізді таңбалардың ұлттық жазуым ■: ■ үшін функционалдық жүктемесі жоқ. Бұл - басы ашық мәселе.

Осы аталған әріптер орыс тілінен және шет тілінен енген сөздерді бұлжытпай жазу керек деген идеологиялық қысыммен, тапсырыспен байланысты қазақ әліпбиіне енгізілгені белгілі.

Ал *.V, h, ф < / >* әріптерін болашақ әліпбиіне құрамына енгізу-енгізбеу жөнінде әртүрлі пікірлер бар.

Латын графикасын пайдаланатын көптеген тілдердің әліпбиінде *х, н, /* таңбасы бар, бірақ олардың қызметі, дыбыстық мағынасы әртүрлі,

Қазақ тілінің жазу жүйесі үшін *х, h, /* таңбасы байырғы қазақ қоғамы қолданған ескі кітаби тілдерде кездесетін сөздердегі дыбыстық мәнділіктерді белгілеу үшін қажет болуы мүмкін. Мысалы, қазірдің өзінде діни дискурста кездесетін *Аллан, Мұхияед, Фатиха* т.б. сөздерді *н, х, ф, (/)* әріптері бойынша орфографиялау нормалық сипат алған. Қазақ тіліндегі әдебиеттердегі, ауызша діни коммуникация- да осы аталған сөздер, бұл типтес атаулар *h, x, ф, (f)* арқылы таңбалануы датдыға айналған.

Кейінгі жылдары *и, варианттардың* орфографиялануы баспа беттерде сынала бастады. Сондағы сыншылардың айтатын негізгі уәжі мынадай:

1. *и, у* әріптері буын жігін тасалата тұрады.
2. *Ми* дегенді *мий* деп дыбыстайды, яғни сөздің жазылу нормасы дыбысталу нормасын бұзығы тұр.
3. *и, у* әріптері қазақ тілінің дыбыс жүйесін оқытуда мұғалімдерді де, оқушыларды да шатастырып бітті; Оқулықтарда, *[у]* дауыстылары бар деген кәте түсінік пайда болды.
4. Оқушы жастар *сиыр, қиын, киім, тиын, тийи* т.б. сөздерді жаза алмай кәте жібереді.

Сонымен, *и, у* әріптерінің орфографиялануындағы бұл ерекшеліктер қалай бағалануға тиіс? Бұлар бұрынғыша графикалық жүйедеті құндылықтардың қатарына жата ма, әлде қисынсыз делініп, қатардан шытарып тастала ма?

Латын графикасы негізінде жаңа әліпби жобасын жасаушылардың көзқарастары қарама-қарсы екені байқалады.

И, у әріптерін терістейтін пікірдің жоғарыда айтылған аргументтерімен түгелдей келісу қиын:

1. *и, у* әріптері буын жігін тасалап тұрады деп кемшілік ретінде көрсету жеткілікті уәж емес. Өйткені жазудың мақсаты буын жігін бейнелеу, сөздің қалайша айтылатынын көрсету емес, ой мен сезімді жеткізу, матыңа ажыратуға қызмет ететін дыбыстарды әріптер арқылы орфографиялау. Ал сөздің буын жігін, дыбысталуын көрсету-орфоэпияның мәселесі.

2. *Ми* деп жазғандықтан, оқушылар, студенттер, радиотеледикторлар бұл сөзді *Мий* деп дыбыстайды, сөздің орфографиясы, оның орфоэпиялық нормасын бұзып тұр деген уәж соншалықты сенімді көрінбейді. Тіпті солай бола қалташың өзінде *сый, тый* тәрізді сөздердің қатарына *мий* деп қосып, ескертумен де реттеуге болады.

3. *и, у* әріптері дауысты *fuj*-ды, */н/-*ді білдіреді деп шатастыратыны рас. Бірақ бұл шатастыру графикалық жүйедеті қисынсыздық емес, оқыту әдістемесіндегі техникалық кемшіліктер. Әріп пен дыбысты дурыс ажырата алатын, әріп жазба сөздің бірлігі, ал дыбыс ауызша сөздің бірлігі екенін тани білетін оқытушы да, шәкірттер де бұларды шатастырмайды.

Мысалы, *суреттеу* деген сөздің жазбаша түрі оның ауызша түрімен бірдей емес. Бұл айырмашылық

■ Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, №4(38), 2011 ж.

жазба кодты ауызшаға, сондай-ақ керісінше, ауызша сөзді жазбаша кодқа тусіргенде айқын байқалады: *суреттеу* (жазбаша код) - *[сұур еттеу]* (ауызша код); *суртту* (жазбаша код) - *[сұуртту]* (ауызша код); *тау* (жазбаша код) - *тау* (ауызша код); *ту* (жазбаша код) - *[туу]* (ауызша код); *сирақ* (жазбаша код) - *[сыірақ]* (ауызша код); *сирек* (жазбаша код) - *[с'ирек]* (ауызша код);

Бұл салыстырудан *и, у* әріптерінің көп мәнді қызметте жұмсалатын графикалық таңба екенін байқауға болады:

<i>/ш/</i>	<i>/fuuj/</i>
<i>И</i>	<i>У</i>
<i>І [ьш]</i>	<i>І fuuI</i>

Қазіргі әліпби құрамындағы кейбір графемалар бірмәнді, яғни бір ғана дыбысты белгілейтін қызметте жұмсалса, ал *и, у* тәрізді графемалар екі дыбысты белгілейтін көп мәнді графемаға жатады, яғни әліпбиге бір дыбыс - бір фонема болуы шарт емес.

4. Сондай-ақ *қиын, киім, пішін* тәрізді сөздерді оқушылар жаза алмай қате жібереді деген уәж де негізсіз. Бұл типтес сөздерді жаза алмай қиналған оқушыларды, студенттерді кездестірген жоқпыз. *И, у* әріптерінің орфографиялануы мектепте қиындық көріп жатса, оның зардабы баспасөзде де байқалар еді. Бірақ баспасөз тәжірибесінде осы әріптердің жазылуында кетіп жатқан қателер жоқтың қасы деуге болады.

Қазақ тіл білімінде жазу теориясы арнайы зерттелгенше «әріп» пен «дыбыс» қатынасы «бір әріп - бір дыбыс» делініп, қосарлы жүйе бойынша ұғынылды. Кейінгі кезде қазақ жазуын зертеуші ғалымдар Н.Уәлиев, Қ.Күдеринвалар қазіргі жазуды «дыбыс» - «фонема» - «әріп» - «графема» тұрғысынан қарастыра келе, дыбыс (фонема) таңбаның мазмұн межесі, ал әріп таңбаның тұрпат межесі екенін, сөйтіп, мазмұн мен форманың бірлігі жазу теориясында морфема деп аталатынын атап көрсетті. графема теориясы бойынша бір дыбыс (фонема) бір әріппен де, бірнеше әріппен де, немесе бір әріп бір немесе бірнеше дыбыстық бірліктерді білдіретінін ажыратып берді.

Бұл - графика жүйесіндегі кемшілік емес, қисынсыздық емес, жазба тілдің өзіне тән графикалық жүйесі екенін, оның оңтайлыққа, қолайлылыққа негізделетінін ашып көрсетіп, жазу жүйесіндегі құндылықтардың қатарына жатқызды [4].

Сонымен, біз бұл жерде сөздің ауызша түрін жазбашада ықшамдап, таңбаларды көбейтпей берілуін қазіргі кирилше жазудың тиімді тұстарының бірі, қолданыстаты осы жазу жүйесінің өзіне тән артықшылығы деп бағалағанды жөн деп білеміз. Алайда бұл артықшылық осы кирилше жүйеде ғана орыпды болуы мүмкін. Мұны жазудағы «құбыжық» емес, құндылық ретінде танудың еш әбестігі болмаса керек. Болашақ әліпби жобасында бұл жайт ескеріле ме, ескерілмей ме, ол өз алдына мәселе.

1. Ачдажұманов Қ.С., Бурханов Қ.Н., Сматаұлова С.О., Құдайбертенова А.И. «XX тасырдың 20-40 жылдарындағы қазақ жазуын латын трафикасына көшіру және оны жазуға асыру барысы» // «Латын трафикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, татылымы, болашағы». - Алматы: Арыс баспасы, 2007. -24-28 бб.

2. Жүсіпұяы М. «А. Байтұрсынұлы және қазіргі қазақ тілі фонологиясы». - Алматы: «Ғылым», 1988. -15-68 бб.

3. СыздықР. Қазақ тілінің анықтатышы. - Астана, 2000.

4. Күдеринава Қ. («Қазіргі қазақ трафикасындағы *sp* - фонемі - дыбыс қатынасы» // «Қазақ жазуының теориялық негіздері». - Алматы, 2010. -200-226 бб.

Резюме

В этой статье рассматриваются некоторые преимущества нынешнего алфавита при переходе на новый.

Summary

In this article it is examined to consider some [primushchestva] of present alphabet upon transfer on the new.

I. ЖАНСҮГІРОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ФИТОНИМДЕРДІҢ АҚПАРАТТЫЛЫҒЫ

Е.С. Қасенов - Абай атындағы ҚазҰПУ-дың аға оқытушысы, филол.ғыл.к.

Ұлт тілі этностың шынайы этникалық болмысының айнасы болғандықтан тілдегі кез келген атау мағынасы арқылы берілетін ақпараттарда ұлттың өзіндік таным-түсінігі жатады. Ерте кезеңнен тылсым табиғатпен етене байланыста көшпелі өмір сүретін халқымыз өсімдіктер дүниесін, олардың азықтық, емдік және басқа да қасиеттерін жақсы білген. Өсімдіктің адам өміріндегі тығыз байланыстылығы соншалық, тіпті олар адам табиғатын, оның дүниетанымын, салт-дәстүрін, наным-сенімін, әдет-ғұрпын тіл арқылы суреттеуге дейін еркін араласып, санасына етене сіңісіп кепсін. Әрбір өсімдікті танып-біліп, оларды түстеп, атап, олардың ішінен малға жұғымдылығын, адамға пайдалыларын, зияндыларын зерделей отырып, әрқайсысына атау берген. Осыған орай ұлт тілінде орын алған өсімдік атауларының мағыналарында мол ақпарат сақталғанын байқауға болады.

«Қазақстан жері өсімдік түрлеріне каншалықты бай болса, халқымыз сол өсімдіктердің атауларына да соншалықты бай. Олар тілімізге еніп, қатынас құралы ретінде ауызекі тілде қолданылып жүр. Табиғатпен бір болып, біте қайнасқан халықта мұндай қасиетінің болуы заңды да. Өйткені адам мен табиғат егіз» [1, 7 б.]. Осы байланысқа орай әрбір зат пен құбылыс жеке-дара атау иеленіп, белгілі бір ұғымды беру үшін қолданылады. Демек, оның арғы жағында ұлттық таным жатыр.

Белгілі бір зат пен құбылысқа берілген атаулардың әрқайсысы өзіне тән ерекшелігі бар ақпараттар сақтайтын және жеткізетін сөздер тобы десек, Т.Жансүгіров поэзиясынан көрініс тапқан өсімдік атауларында халықтың рухани-материалдық мәдениетіне қатысты ақпарат жиынтығы жатыр. Ондағы «әрбір тілдік бірліктің белгілі мазмұны бар және сонда түрлі мөлшердегі ақпарат болады. Ақпараттың көлемі сол тілдік бірліктің мөлшеріне, сипаты мен дербестігіне (тәуелсіздігіне) байланысты болады. Тілдік бірліктің «мазмұны», сол бірліктің «мағынасы» және оның «ақпараттылығы» деген ұғымдардың ішіне қарасын анықтау қиын. Алайда шартты түрде былай деп қабылдауға болады: Тілдік бірліктің мазмұны - бұл сол тілдік бірліктің білдіретін ұғым белгілерінің жиынтығы. Тілдік бірліктің мағынасыЕ - ол аталған ұғым (у.т.ж) белгілі немесе уәжі белгісіз) белгілерінің бірінің шартты түрде таңбалануы. Тілдік бірліктің ақпараттылығын - бұл сол бірліктің нақты қолдағы кезіндегі мазмұнының өлшемі» [2, 8 б.]. Олай болса, ақыпөлеңінде жинақталған өсімдіктердің халықтық, атауларының мағыналарына талдау жасау арқылы олардың ақпараттылығын, мағыналарында сақталған ақпараттардың ерекше аталатын анықтауға болады. Мысалы. ақынның

Атаиіа өзің бічтен қаритай, тал,

Жачтыз-ақ неііе ачуан тұрлісі бар.

Долана,] чицат, шетен, ырмай, ариіа,

Аң сасыц, ызыл қайыц, барша, шынар- деп басталатын «Жетісу суреттері» өлеңіндегі «Жер түті» деп аталатын белімінде 30 ірлі ағаш пен 60-қа жуық шөптің, құрайдың - барлығы 90 түрлі өсімдік атаулары көрініс береді.

Өсімдік атауларының лексикалық құрамын, морфологиялық құрылысып қарастырған ғаяым Б.Қалиев «Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары» атты еңбегінде өсімдіктер аташтар, бұтшар, шөптесін өсімдіктер болып үлкен үш топқа, ал шөптесін өсімдіктер өз ішінде: құрайлар, шөптер, тұлдер болып тағы да үшке бөлінетіндігін атайды [1, 134 б.]. Ғалым жіктемесіне қарай алар болсақ, Т.Жансүгіров өлеңіндегі *долана, ұиқат, ішетен, ырмай, ариіа, ақ сасық, қызыл қатіың, барша, шыңсір, иыртанақ, сөңке, терек, с&тет, смен, ұйеңкі, иырыш, балтын тораңты, сары аташ, қойқарақат, жиде. шетен, тобылты, түііе- құйрық, бауырқұрт, қараған, бозиршан, тиеңтел, шіліксынды атаулар ағаштар мси бұталардық атауы болса, сарыціітік, тауқонақ, иіэйшөп, мақна , құлынембес, сұттітен, еқлік, мейіз, киізкіік, ақііалтын, көкемарал, бететен, раң, жапырцтеқте, бұліра қисыц ыық, бидыртан, уқортасын, атқұлақ, жұлкеуір, бәрті, шырыш, шытыр, мықтамыр, жуа, рауаі, жаужапырц, балауса, сортыш. селдір, ермен, бақбаң, сыбышы, жалбыз нұлмақ, қарццц, шоңайни, меңдуана, сора, шақпақ, шырмауық, кендір, қылиа, жыланңияқ, қиңжыта, қота, сасық, аққой, жуа, таусарымсақ, қымыздыц, қызсаумалдыц, ццақай, қамыс, айылқиц, құраті, саржатаал, құстаңдайшөптесін өсімдіктердің атауы болып табылады. «Өсім- діктер дүниесінің, бұтақтар меи ағаштардың болуы (немесе тіпті болмауы) - табиғаттың, теотрафиялық нысаналардмң басты ерекшелігі болып табылады» - деген пікірді ескерер болсақ, ақын өлсіндеті бұл*

өсімдік атауларының белгілі бір аймақта, ландшафтта немесе теотрафиялық нысанада өсетінін білдіреді [3, 389 б.]. Белгілі бір аймақта өсімдік түрлерінің таралу ареалынан хабар береді. Ел ішінде, халықтың ауызекі тілінде жиі айтылып, тілімізде молынан ұшырасатын өсімдіктердің бұл атаулары ақын туынды- сында ішкі- сыртқы белгілері мен өзіндік ерекшелігіне қарай жіктеле беріліп, оқырманға өсімдік түрлері жөнінде нақтылы ақпарат беріп тұрғаны аңтарылады.

Өсімдік атаулары мағынасындағы қамтылған ақпаратш біз ол сөзді естігенде немесе мәтіннен тыс жеке тұрғандаты қалпында оқығанда немес естігенде де ала шіамыз. Ал өсімдік атауы матынасында қамтылмаған озте создермен тіркесу барысында ғана көрініс беретін сипатын сөйлем арқылы, мәтін арқылы ұғынатынымыз рас. Мысалы:

*Биікте бітеді шөптен сарықұйық,
Тістеніп жатыр жұлып малы сүйіп.
Өріске біткен осы өңкей сұтін һінде бір сүйкімсіз отыр бір-ақ:
Қалаңай ңара тартыл ол айтқанғыш,
СүйіеОі сүйікентенді шымышып, бұрап («Жетісу суреттері» өлецінен).*

Бұл мысалдан оқырман қоршаған табиғаттың, әсіресе, өсімдік дүниесінің ақынта титізіп отырған иті әссрін онынтіл байлығынан айқын көрінеді.

Өсімдіктердің атауларынан олардың басты қасиеттері мен белгілері айқын көрініс табатындығы бел- тілі. Бұдан өсімдік атаулары арқылы олар жөнінде пакты да дәл ақпарат алуға болады. Бұл жөнінде ғалым Б.Қасым мынадай пікір айтады: «аталымдардың қалыптасуына мотивемалардың түрлерін атап көрсетуге болады: дыбыс (еліктеу), түр, іңс, басқа нысанға ұқсастық, колем, соматикалық белгілер, мекен, орын, иіс, қызмет белгісі, сапа, т.б. байланысты бірнеше айрықша белгілерін, нетізті қасиеттеріп, басты ереіонеліктерін даралап көрсетуге болады, бұл белгілік қасиет атауды тандаута нетіз болады [4, 145 б.]. Демек, әрбір өсімдіктің ішкі-сыртқы белгілерінің адам санасында берік орнытуы олардың біреуі- нің мотивем болып таңдалынуына себепкер болады.

Ақын өлеңдеріндегі өсімдіктердің басты қасиеттерінің олардың атауларынан көрініс табатынын мына төмендеі і тілдік деректерден де анық аңтарута болады. Мысачы, *уңортасын* өсімдітінің улы екепін оның атауы айтып тұр. Сондай-ақ *жапырсұттыңте, апиұлци, айыңияқ, бұйра қисық. иыц, ұұстаңдаіі, жьштқтці* еекідді өсімдік атаулары олардың жапырағы мен сыртқы пішіні туралы мәлімет беріп тұр. Тек бұлар ғана емес өсімдіктердің атауларынан олардың түсі (*ақ сасыц, ңызыл қайыц, сарыаташ, қара- қиц, бозқаразан, аққой, сарықұйық*), емдік (*шәйшөп*), қасиеті, қайда өсетіндігі (*таусарышсақ, тауқонақ*) тағы басқа да сан түрлі ерекшеліктері туралы ақпаратты ақын өлеңдерінен алуға болады. Оның үстіне күрделі атаулар *тау, ац, сары, ңара, боз* сөздері арқылы, яғни бір затты екінші бір затпен салыстыру арқылы дараланып тұрғандықтан, оқырман біршама түсінікті мәлімет алады. «Адам өзіне таныс, білестін заітардың бойындаты бар қасиетті, ерекшелікті ұқсастыру, я болмаса елестету арқылы екінші заттың атаулық қасиетін анықтайды, таңбалайды. Сөйтіп, әр адам заттар мен құбылыстарды тапып білу нәтиже- сінде жаңа атаудың ұтымдық қасиетше тән белгісін таңдауы оның дүниетанымына, тәжірибесіне байланысты айқындалады да, сол арқылы атауды белгілеудің танымдық қасиеті анықталады»[5, 217 б.].

Көркем шығарманы қабылдаушы оқырман ондағы өсімдік атаулары туралы ақпарат алып, өзара ұқсас *бозқараган - қараган, таусарышсақ - сарымсац*, т.б. атауларды айыра алу мүмкіндігіне ие болады. Олардың әрқайсысының мән-мағыналарын, қыр-сырларын, айырмашылықтарын тани білу, ажырата алу - кез шіген оқырман үшін аса қажет дүнис. Сонымсн ақын туындыларындағы ӨСІмдік атаулары ботаникалық тізім ғана емес, ақиаратқа толы қатысымдық бірлік.

Қорытындылай келгенде, ақын өлеңдеріндегі өсімдік атаулары өлең ерімінің заңдылығына (ұйқас, буын) бағындырыла отырып, өзіндік сыртқы ерекшеліктеріне орай (ағаштар, бұталар, **шөптесін** өсімдік- тер) топтала берілуімен ақпараттық құндылығыш арттырып тұр. Ақын поэзиясындағы фитонимдер ақындық ілеберлікке сай қолданылған және олардың ақпараттық мәні ерекше айқын көрінеді.

Ақынның шығармашылық шеберлігі фитонимдерді мәтін тузу заңдылығына бағындыра алуынан, олардың мәтін ішіндегі эстетикалық маңыздылығын аша тұсуінен, фитонимдерді қал-етті ақпаратты жеткізуде коммуникативтік қызмстте орынды пайдалана алуынан аңғарылады.

І.Жансүгіров поэзиясы тіліндеті фитонимдердің өз алдына жеке қарастырылуы олардың мағынасында сакталған ұлттық модени ақпарат тануға, сондай-ақ оның құндылығын анықтауға мүмкіндік береді.

Акын поэзиясындағы фитонимдер- автор мен оқырманның сан қырлы қарым-қатынас ерекшеліктерін танытатын коммуникациялық кеңістіктеті қатысымдық бірлік болып табылады. Ендеше, осы кеңістіктеті онимдердің мағынасы арқылы берілетін ақпарат - ұлт танымының тілдік таңбасы, ұғым мен зат, құбылыстың арасындағы тығыз байланыс нәтижесінің тілдік көрінісі.

1. Қамиев Б. Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары. - Алматы: Ғылым, 1988. - 159 б.
2. Оспанов Е. Тілдік бірліктердің қатысымдық табиғаты (Ф.Мұсірепов шығармалары бойынша): филол. тыл. канд. ... автореф. - Алматы, 2010. —30 б.
3. Очерки по физической географии Казахстана. - Алма-Ата, 1952. - С. 512.
4. Қасым Б. Сөзжасам. Семастика. Уәждеме. - Алматы: КИҚОО, 2007. - 167 б.
5. Қасым Б. Күрделі аталым жас. ұымы: котнитивті-дискурстық ұстаным. - Алматы: ЖК Волкова А.В., 2010.-383 б.

Резюме

В данной статье рассматриваются различные применение фитонимов и их информативное в поэзии И.Жансугурова.

Summary

In this article are considered different using plant names and their information in poetries I.Zhansugurova.

ТІЛДІК ҚАТЫНАСТЫҒЫ ҚАТЫСЫМДЫҚ ТҮЛҒА МӘСЕЛЕСІ

Е.Т. Оспанов -Абай атындағы ҚазҰПУ филология факультетінің аға оқытушысы, филол.ғыл.канд.

Қазіргі лингвистикалық зерттеулер өз нысанын «адаммен» (қатысымдық тұлғамен) байланыстыруда. Адам болмысы тіл табиғатында анықталып, өз мүмкіндігін тіл арқылы баяндайды. Қарым-қатынас барысында адам тілдің қатысымдық қызметі мен мағынасына жүгінеді. Осылайша адамның өзіне, дүниеге және басқа адаммен хабар алмасу қызығушылығы туындайды.

Тілдік тұлға ұғымы іл білімі мен философия ілімінде қатар жүрген түсінік. Бұл терминді ентізудіп, себебі біріншіден, тұлғаның тілде іс-әрекет етуімен белгіленсе, екіншіден дәстүрлі лингвистикалық тұжырымдамаарда бұл ғылыми ұғымға кешенді түрде зерттеу болмағандығымен түсіндіріледі.

«Тілдік тұлға» түсінігіне тоқталған бірқатар лингвист ғалымдар автордың танымдық болмысын басты назарда ұстай отырып, тілді соның нәтижесі ретінде түсіндіреді, Қазақ тіл білімінде тілдік тұлға мәселесін зерттеген Ф.Терекованың «Языковая личность К.К. Жубанова», Т.Е. Имашеваның «Міржақып Дулатұлы шығармаларындағы «Ғаламның тілдік бейнесі», Ф.Қожахметованың «Тұрмағанбет Ізтілеуов тілдік тұдғасының дискурстық сшіаш», Ш.Ииятованың «Махамбеттің тілдік іұлғасы», Т.Ә.Мұратованың «Абайдың тілдік тұлғасы: дискурстық талдау мен концептуалды жүйесі» атты еңбектерін атап өтуге болады.

Ю.Н. Карауловтың теоретикалық гносеологиялық үлгісінде тілдік тұлғаның үш деңгейі көрсетілген: вербалды семантикалық, лингво когнитивтік, мотивациялық. Бұл үш деңгей мынадай негізде жасалған: типтік бірліктер - сездер, жалпылама ұғымдар - концептер және қарым-қатынас қажеттіліктері. Аталған деңгейлік үлгі тілдік тұлғаны үш маңызды сапалық с и паттам а шеңберінде қарастыруға мүмкіндік бере- ді: вербалды семантикалық (немесе өзіндіктілдік); котнитивтік (немесе танымдық); прагматикалық.

Вербалды семантикалық сипаітама жеке адамның сөздік қорынан құралады. Ол табиғи вербалды қарым-қатынаста қолданатын барлық сөз қоры мен сөз тіркестерінің қатынас жүйесіне түседі. Сонымен қатар, лексикалық бірліктер саны ғана емес, әрі оларды функционалды сгилитикалық құндылықтарға сай, әлеуметтік өзгешелік қағидаларына сәйкес дұрыс қолдана білу қабілеті арқылы көрінеді. Бұл сипат- тамаиың ерекшелігі тек осы қабілетті меңгеру деңгейімен ғана емес, сондай-ақ сөзжасам, грамматика және айтылу нормаларын бұзбаумен де анықталады. Вербалды семантикалық нөлдік деңгей ретінде әрбір тілдік тұлғаның көрсеткіші ретінде қабылданса, индивидуальдық тісн субъективтілік дүниетанымдық деңгейде ғана өзін көрсете алады. Бұл танымдық деңгейде көрініс табады. Демек, когнитивтік тұлға- ның интеллектуалдық (зиялылық, парасаттылық және рухани) өрісі ойлау үдерісін жорамалдайтын

адамның танымдық әрекеі і болып табылады. Әрбір жеке адамның бойында өзіндік даму болмысын, «**ғалам бейнесін**» білдіретін идеялар туындайды. Тұлға санасында бұлар сатылай түрде корсетіледі де **белгілі** бір әлеуметтік тәжірибе мен әрекет негізінде құрылған әлеуметтік және мәдени құндылықтар жүйесін құрайды. Бұа сойлеу әтикеті мен жекелетен свд орамдарын қолдануда байқалады, осылардың **нәтижесінде** біз өзімізге «таныс» тұлғаны жиі байқаймыз. Прат\атикалық қарым-қатынас тұлғаның мақ- **саты мен** міндеттері негізінде аныкталады. Оларға сөйлеушінің ниеті, оның ықыласы, себептері мен нақ- **ты** коммуникативтік мақсаттарын жатқызамыз. Сөйлеушініңүәжі қарым-қатынас орнатудың негізі бола отырып, тілдік тұлғаның пратматикалық деңгейін танытады. Жеке адамның лотикалық ойлау білім дең- **тейі** анықталумен қатар, оның ішкі толқанысы мен қарым-қатынас барысындағы жағдаяттық факторларын айқындайды.

Аталған үш тілдік тұлғалар деңгейінің тек соңқысы ғана индивидтің коммуникативтік мақсаттағы мүмкіндігін сипаттап береді. Вербалды семантика арқылы коммуникативтік мүмкіндіктерді толық **бағалай** алмаймыз. Нақты қарым-қатынас барысында 65 пайызға дейінгі ақпараттың мазмұны мен **матынасын** бейвербадды амалдар арқылы берілетіні белгілі. Когнитивті деңгей жотарыдағы сипаттауда негізінен тұлғаның тілдік сипатына қарай батытталған. Қарым-қатынас әлеуметтік және мәдени құндылықтар жүйесінде өзге де қабылдау мен ақпараттың мақсатш бағытталуы сияқты танымдық факторлар зор қызмет атқарады. Тілдік тұлға әлеуметтік вербалды өзара қарым-қатынас жүйесінде өзін танытып, нақты қызмет атқарады.

Тілдік тұлға мәселесі жөнінде көптеген ғалымдардың пікірлерін келтіруге болады. Мәселен. Т.И.Ботин көп қабатты, көп құрамды, құрылымдық реттелген тілдік мүмкіндіктердің жиынтығын **қабылдай алатын**, дайын **тілдік** бірліктерді қолданатын түсініктерді енгізеді [1,35 б.].

Т.И. Ботин тілдік тұлғаны динамикалы түрде сипаттайды, яғни тілдік тұлға жалпы қолданылатын **тура атауларды** қабылдап, лексико-грамматикалық матынаны беретін, яғни көптеген потенциалды (мүмкін) субституент (алмастыру) ішінен өзіндік ерікпен айтылым құралдарын тандай отырып, интерио- **ризациялық** сойлеуге көшеді. Автор тілдік тұлға құрылымының деңгейлерін төмендетідей түрде бөледі: **дұрыстылық**, интериоризациялық, қалыптасқап, адекватты тандау мен адекватты синтез. **Т.И.** Ботин «адамды тілді қолданушы ретінде» тілдік тұлғаны түсіндіре келе, оның сойлеу әрекет қабілеттігін **ескере отырып**, индивидтердің психофизикалық қасиеттерін кешенді түрде сипаттайды [1].

Ал, С.А.Сухих тілдік тұлғаны: тілді меңгеру деңгейі, тілдік қарым-қатынас әдістерін меңгеруді жүзеге асыру деңгейі, қарым-қатынас орнату деңгейі, дүниені тану деңгейі (тезаурус) сияқты күрделі, көпдеңгейлі функционалды жүйе ретінде сипаттай келе, дискурс құртымында аталған қасиеттері тікелей бейнеленетіні айтады. Бұл қасиеттердің әксионенті (сыртқа шығару), суб- станционалды (ішкі матына) және интенционалды (мақсатты) аспектілерін көрсетеді. С.А.Сухихтің айтуы бойынша, тілдік тұлға ең алдымен тілді қарым-қатынас құралы ретінде қолданытын, вербалды мінез-құлық ереішеліктерінің жиынтығы болып табылады [2, 87 б.].

Сондай-ақ, тілдік тұлғаны В.Н. Карасик белгілі бір тілдеті лексикалық қорды иеленуші, ұлттық мәдени прототип тасымалдаушысы, өзінше бір фоторобот, әрі дүниетаным мақсатында, құндылық басымды- **лықтары** және мінез-құлық әрекет негізінде сөздігі бекітілген адам ретінде сипаттайды [3, 2-7 бб.]. Яғни, **аталған** жағдайда тілдік тұлға - сөздік тұлға ретінде қарастырылады. Ал, С.Т. Воркачев тұлға санатында этносемантикалық тұлғаны бөлім алады [4, 71 б.]. Сонымен, талымдар тілдік тұлғаның ең басты үш белгісін атап көрсетеді;

- 1) **вербалды-семантикалық** - қалыптасқан табиғи тілді қарапайым сипатта қолданушы;
- 2) **когнитивтік** - тілдік иерархияны концептуалдық-дүние'танымдық сипатта жүйелі түрде іске асырушы;
- 3) **прагматикалық** - тілді белгілі бір себепке сәйкес арнайы мақсатпен қолданушы.

Аталған деңгейлерге И.П. Сусов формальді-семантикалық, когнитивтік-интерпретациялық, әлеуметтік-интерпретациялық деңгейлер деп басқаша терминологиялық түсінік береді. Яғни, тілдік тұлғаны лексикалық тезаурустық (тақырыптық сездік) және прагматикалық талдаулар тілдің нақтылығы мен коммуниканттың оларды қолдануындағы шығармашылық әрекетін береді деген пікір айтады [5, 15 б.]. Қ.Есенова қоршаған әлемді қабылдай отырып тілдік тұлға сол әлемнің бөлшегі деген тұжырымы а келеді: «Қоршатын әлемді қабылдау - когнитивтік процесс болғандықтан, қабылданатын түрлі құбылыстар туындататын когнитивтік интерпретациялар белгілі бір дәрежеде адамның іс-әрекет ететін саласының

ерекшелігін көрсетеді. Адам, ең алдымен, екі жүйені қабылдайды:

- 1) ғалам (дүние) немесе универсум;
- 2) он бір бөлшегі болып табылатын социум» [6, 31 б.].

Қолданыс барысында тілімізде «...мәдениет, ұлтшқ менталитет' кундылықтарының туп нетічі тіл қасиетінде көрІніс табады. Тілдің күдіретімен бейнеленіліп, шынайылықты танытады. Осы тұрғыда әр халық тілінде өзі жасаған жоне табиғат дарытқан ұлттық, мәдеиеттің Ізі бар деуте болады» [7. 43 о.]. Ятнн, тілдік т.ұлға қандай да бір улттық тіл ортасынан қайнап шыққан, ұлттық құндылықтармен қару- лантан, ұлттық болмыс пен улттық рухты түтелдей өз бойына жинақтай алған жеке адам.

Тілдік тулға өзіндік биік тілдік талғам дережесінде қарым-қаты насқа түседі. Осыған байланысты тағы бір коммуникативтік аспектінің тілдік тұлға болмысын қарастыруға тура келеді. Бұл - коммуника- тивтік тұлға.

Жалпы коммуникативтік тұлға сөйлесу қатынасына қатысушы тілдік тұлға түсінгі неі ізінде қалыпта- сады. Одам әрі тілдік тұлғаның қандай сөйлеу қатынасында орын алуына байланысты. Егер сөйлесу қатынасы хабарлау және қабылдау немесе кодтау және декодтау үдерісі арқылы өзара хабар аламасу түрінде келсе, онда тілдік тұлғатүсінігі коммуникацияда елеулі мәнге ие бола алмайды.

Тілдік тұлға әлсуметтік вербалды қарым-қатынас түрінде қатысымға түседі. Мұндай жатдайда ком- муникативтік тұлға:

- 1) Қатысым барысында әвристикалық мүмкіндіктерді пайдаланатын тұлғалық категория түріше ғана емес, әрекет етуші түріндегі тілдік тұлға құрамының бейнеленуі;
- 2) екі жақты қатысым барысында тұлғалық пікірдің болуы, яғни әвристикалық мүмкіндіктерді қолда- іту барысында «адресат фаісторын» қолдану түрінде көрінеді.

В.Н. Карасик адамдардың сөйлеуі барысында мынадай бес аспектіні бөліп көрсетуіне болады дейді:

- 1) тілдік қабілеттілігі, яғни сөйлеу қарым-қатынасын орната алуы (бұған адамның психикалық және сОматикалық ерекшелігін жатқызуға болады);
- 2) коммуникативтілік қажеттілік. яғни адресаттылық, қатысыла а қатысушыларға ойын бағыттай алуы;
- 3) коммуникативтілік күзіреттілік;
- 4) тілдік сана, ішкі құбылысТың беленді түрдегі вербалды көрінісі;
- 5) сөйлеу мінез-құлқы, адамның өмірлік бейнесі мен мінезін көрсететін саналы түрдегі жүйелі әре- кеті [3, 36 б.].

Тілдік қабілеттілік пен коммуникативті қажеттілік тілді меңгеру мен қарым-қатынасты жүзете асыру- дың алты шарттары болып табылса, коммуникативті қуиреттілік - тілдік сана барысындағы қатынас құралдарын тандап алудың алғы шарты болып табылады. Бұлар жеке адамның, яғни тұлғаның айтқан немесе жазған мйтінінде жүзете асу арқылы көрінеді.

Сонымен қатар, коммуникативтік тұлғаны В.В. Красных тұлғалық фонемен түрінде былай сипаттап береді:

с 'ошеуші ада и - сөйлеу әрекетін жүзете асырушы тұлға;

Тілдік тулға - сөйлеу барысындағы белгілі бір білім мен ұтым жиынтығына ие тұлға;

Соii-іеу тучтасы - қатынас барысында өзіндік қарым-қатынас ұстапымын қолдана білстін, тілдік құралдарды (өзіндік лнптивистикалық, зс іролнтивистикалық) тандап, қолданаттын тұлға;

Қаш-іуникативтік ту.ш - нақты бір жүзете асыл жатқан коммуникативтік актіге қатысушы [8, і 51 б.].

Бұл сипаттаулардағы сөйлеуші тұлға мен коммуникативтік тұлға аражігін белу дұрыс емес, әйткені сөйлеуші адам өзінің ұстанымы меп қозқарасын нақты бір қатысымға түсу арқылы білдірушітұлға.

Қорыта келгенде, қатысым барысындағы тілдік тұлғаны қарастыруда коммуникативтік тұлғаның болмысын анықтауға тура келеді. Ол қатысым үдерісінің толық мәнін ашуға көмкетеседі. Қатысымдық тұлға - коммуникативтік қажеттілігі, тапымдық өрісі, тожірибесі жинақталған, коммуникативтік күзі- реітілікті еркін меңгерген, қатысым кодтарын (лексика-семантикалық, грамматикалық, коммуникатив- тік) пайдаланып, жатдаятқа байланысты ақпаратты жеткізіп және қабылдап алуылы. Коммуникативтік тұлғаның ақпаратты жинақтап, жеткізу өлшемін мынадай түрлерге белуге болады: уәжділік, таным- ДЫҚ.

Уәжділік - қатысым процесінің жүзете асуына түрлі кі болатын қажеттіліктің нәтижесінде тілдік бірліктердің ақпаратты жинақтауы.

Абай атындизы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, №4(38), 2011 ж.

Танымдық — тілдік бірліктер құрамында интеллектуалдық, эмоционалдық, мәдениеттанымдық ақпараттардың жинақталуы.

Бұл өлшемдер тұлғаның қатысымдылық құзыретін көрсетеді. Тұлға хабарлау мақсатында қатысымдық бірліктерді қолдану арқылы экспрессивті және прагматикалық коммуникация функциясын жүзеге асырады және қатысым жағдаятының өзгеруіне байланысты қатысымдық бірліктерді түрлендіреді алады. Ол қатысым барысында тілдік кодтар мен сөйлеу этикеті нормаларын интерпретациялайды.

Коммуникативтік тұлға өзіндік ой жүйесі арқылы вербалды және бейвербалды құртшардың көмегімен тілдік қатысымды орнатады. Ол қатысым жағдаятын ескере отырып, тілдік бірліктерді қатысым бірліктері ретінде қолданады. Яғни, қатысымға түсуші тұлға алдымен өзінің жадындағы сөздерді, сез тіркестерін және тұрақты тіркестерді айтылымға сәйкес іріктеп алады, содан кейін прагматикалық ереже негізінде аталған бірліктерді байланыстырып, ой мен танымның жүйелі көрсеткішін құрады. Сондықтан, тілдік қарым-қатынастың мүмкіндігінше сәтті болуы қатысым құрылымының дұрыс қалыптасуына байланысты болса, ал тұлға қатысымды орнатуда тілдік бірліктердің қабылдаушына нақты, дәл жеткізілуін қамтамасыз етеді.

1 Ботин Т.И. Модели языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов: Дис.докт.филол.наук. - Ленинград, 1984. - 354 с.

2 Сухих С. А. Черты языковой личности // Коммуникативно-функциональный аспект языковых единиц. -Тверь, 1993. - С. 85-90.

3 Карасик В.Н. Язык социального статуса. - М.: Тнозис. 2004. - 336 с.

4 Воркачев С.Т. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки, 2001, М1. - С. 64-81.

5 (усов И.П. Личность как субъект языкового общения //Личностные аспекты языкового общения. - Калинин: Издательство КТУ, 1989. -С. 9-15.

6 Есенова К Қазіргі қазақ медиа-мәтіінің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде). - Алматы: 2007.-450б.

7 Елемесова Ш.М. Көркем мәтіндеті ұлттың мәдениеттің тілдік релеванттары (Ф.Мусіреповтың «Қазақ солдаты» романы бойынша). Фил. Ф. Канд.Д. Алматы, 2003. - 127 б.

8 Красных В.В. Основы психолитвистики и теории коммуникации. Курс лекций. -Москва: Тнозис, 2001. -270с.

Резюме

Автор данной статьи анализирует имеющиеся подходы в лингвистике к концепту языковая личность и в частности обсуждает его важность в процессе коммуникации. Далее определяя языковую личность, характеризует его основным фактором коммуникативного процесса.

Summary

The author of this article analyzes the approaches to the concept of lingual identity in linguistics and highlights its importance during the communication. Further the lingual identity was defined and indicated as a main factor of the communication process.

«ӘЙЕЛ» КОНЦЕПТІСІН ҚАЛЫПТАСТЫРАТЫН САЛТ-ДӘСТҮР, ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАРДЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ

Ж.Нұрсұлтанқызы филол.ғыл. канд., доцент

Қоғам мен тылымның қазіргі уақыт тынысына сәйкес дамуы тіл біліміне ықпал етіп, лингвистикада жаңа бағыттар мен салалар пайда болуда. Тіл ғылымындағы жаңа бағыттар мен ағымдар тың ізденістер- те жол ашып жатыр. Кейінгі жылдардағы зерттеулер этносты, ұлт мәдениетін тіл арқылы анықтауды негізгі қағида етеді. Демек, тілді тұтынушы этносты алғашқы орынға қоятын лингвистикадағы антропо- центристік парадигма өз шеңберінде жаңа бағыттарға жол ашты. Осымен байланысты М.Құштаева, Қ.Жаманбаева, Т.Снасапова, С.Жапақов, Б.Ақбердиева, Ш.Елемесова, Қ.Қайырбаева, С.Жиренов, Н.Аитова, А.Әмірбекова сынды жас зерттеушілердің жұмыстарында тіл - таным кілті деп қаралып,

когнитивтік лингвистика мәселелері лингвомәдениеттану, этнолингвистика, психолінгвистика, тендерлік лингвистикамен тығыз байланыста зерітелген.

Когнитивтік құрылымның негізгі элементтерінің бірі - концепт. Қазіргі тіл білімінде «концепт» терминіне зерттеушілер тарапынан берілген анықтамалар әртүрлі. «Концепт» терминін тіл аясындағы мәселелері е қатысты пайдалануды тұңғыш рет орыс философы С.А. Аскольдов 1928 жылы «Концепт және сөз» мақаласында жариялады. С.А. Аскольдов концептінің қосымша қызметін көрсете отырып, оны былайша түсіндіреді: «...мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода» [1]. Ал Ю.С. Степановтың көрсетуінше «Концепт - это «пусток» культуры в сознании человека... Концепты не только мыслятся, но и переживаются. Они - предмет эмоций, симпатий и антипатий, а иногда и столкновений. Концепт - основания ячейка в ментальном мире человека... У концепта сложная структура. С одной стороны ей принадлежит все, что принадлежит строению понятия, с другой стороны, в структуру концепта входит все то, что делает его фактом культуры - сжатое до основных признаков содержания история; современные ассоциации; оценки; и т.д.» [2.73]. «Концепт» терминіне анағұрлым сәтті анықтаманы А.Вежицкая берді. Ғалымның пікірі қазіргі кезде когнитивтік зерттеушілер тарапынан қолданылып отыр. Ғалымның тұжырымы бойынша «концепт - бұл ақиқат әлемі туралы адамның тиянақталған мәдени түсінігі бейнелейтін таламның тілдік бейнесі» [3.85].

«Әйел» концептісіне қатысты салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар этнос өмірінен, ұлттық дүниетанымынан, халықтық болмысынан, оның тарихы мен мәдениетінен мәлімет беретін тілдік құндылықтар ретінде қызмет атқарады.

«Әйел» концептісін қалыптастыратын тұрақты тіркестердегі әйел лексемасы А.Смайловтың зерттеу еңбегінде [4], қазақ әйелінің қоғам өміріндегі, ұлттық мәдениеттегі ролі мен орнын сипаттайтын тілдік деректерді лингвомәдени батыпта айқындап, әйел концептісінің лексика-семантикалық, концептуалдық мазмұнын аялық білім деңгейі тұрғысынан түсіндіретін А.Байтұрсыновтың кандидаттық диссертациясында [5], әйел қолөнеріне байланысты атаулардың этнолингвистикалық сипаты мен ономазиологиялық негіздерін жан-жақты зерттеп, әйел қолөнеріне қатысты атаулардың табиғатын тілдік және тілдік емес факторлар арқылы анықтап, оның ұлттық сипатта қалыптасуы мен рухани-мәдени әмірдегі орнын, этномәдени мазмұнын қарастырған А.Әлімжанова [6] зерттеулерінде «әйел» концептісінің берілу жолы, жалпы «әйел» лексемасының ұлттық-мәдени сипаты қарастырылған.

Қазақ халқының ұлттық-мәдени ерекшеліктерінің бірі - әдет-ғұрып, салт-дәстүрі. Қай халықтың болмасын өзінің өмір сүрген дәуіріне қарай тұрмыс-тіршілігі, сол ұлтқа тән әдет-ғұрып, салт-дәстүрі қалыптасады. Әр елдің өзіне тән әдет-ғұрып, салт-дәстүрі арқылы халықтың тұрмыс-салты, мінез-құлық ерекшеліктері мен дүниетанымының сыр-сипаты көрінеді. Қазақ ұлты салт-дәстүрде, әдет-ғұрыпқа бай халық. Жас сәби «інтәләп» жар салып жарық дүниетеге келгеннен, адам қартайып бұл дүниемен қоштасқанға дейінгі аралық олардың әрбір баспалдаты, әрбір кезеңі өзіне лайықты той-томалақпен, қуанышпен аталып өткен. Тіпті ақырғы демі бітіп, соңғы сапарға аттанған адамды арулап жөнелудің өзі де халқымыздың өзіндік ерекшелігі мол тажап салты болып қалыптасқан. Осындай салт-дәстүр, әдет-ғұрыптардың бір катары тек әйел затымен байланысты.

Сәлем ету. Халық дәстүрінде қазақ келіншектері қайын аталары мен ежелеріне, қайынаталары мен жасы үлкен абысын-ажынта қырындап тұрып, тізесін бүтіп, оң қолын кеудесіне қойып, иіліп сәлем беруі кездеседі. Қырындап тұрып амандасуда өзіндік сыр бар. Үлкен кісіге қарама-қарсы тұру әдепсіздік болып саналады. Келіннің сәлем беру салты беташар дәстүрінен бастау алады. Белгілі жазушы-этнограф С.Кенжеахметұлы: «Жана түскен келінді «беташар» дәстүрі жасалмай ешкім көре алмайды. Оны көру үшін әдейі «беташар» жасалады. Отан тойта жиі налтан туыс-туғандар тетіс қатынасады. Мұнда «Беташар» жыры айтыла отырып, келінге оның атасы, енесі, оның басқа туыстары таныстырылып, келін оларға сәлем жасайды», - дейді [7.15]. Үлкен кісілерден табақ қайтқанда да келін сәлем ету дәстүрі қалыптасқан. Ондайда үлкендер өз ризашылықтарын білдіріп, батасын береді. Келіннің сәлем етуі әдептілік пен сыйлаудың белгісі ретінде қабылданады. Сәлем әйелге қатысты болса оны «сәлем етті» дейді.

Жіп (а жеңеіеміз ибат, көпті білетін иман жүзді адам екен, сабата сәт құялы деп қазан-ошиқ жақта салдыр-түлдір жүріп ачтан жоқ, іле кіріп, нншілшның ың жатын ана бір тһерлеи отырды да, әуелі Шаруашалмен, сосын менмен майда есендесті (О.Бөкеев). Ұшеуі де қабырталасып оте бертен Есенейдің пәуескесіне беттерің бұрып, бір тБелеп сәлем етті (У.Мұсірепов). Ұлпаи үлкендерте бұры-

Абай атындизы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, №4(38), 2011 ж.
лып бір әһелеп сәлем етті. Шынар да соны істеді, ұяла-ұяла, бетін жаулығымен бүркемелеп сәлем етті (сонда).

Қазақ халқының ата дәстүрінде жасы үлкендерге деген құрмет ерекше. Үлкендер отырған жерге кіші ұрпақ рұқсатсыз баса көктсп кірмеген. Ақсақалдардан, қариялардан бала-шаға, жасөспірім-жеткін- шектер ешуақытта жоғары отырмаған. Қазақ келіндері үлкендердің жолын ешқашан кеспеген, бетіне тура қарамаған. Халқымыздың осы тәрізді әдет-і ұрыптарын алташ зерттеушілердің бірі - академик В.В.Радлов былай деп жазды: «Прежде всего, от невесты требуется не задирать голову; молодой жене положено скромно опускать взор, потому что ей не разрешается смотреть прямо в лицо ни одному из старших родственников мужа. Она должна скромно уступить дорогу старшим родственникам и не смеет пройти перед ними» [8,310].

-Ата,-дедім мен и'те томен қарси. (Қашиа арът-иаршап қиътдыц көріп жүрсем де ол кісінің жүзі- не тура шраиатан инабатты келіні едімтой, қайтейін) (О.Бөкеев).

Ғалым А.Қобланова өзінің «Тыйым сөздердің тағылымдық моні» атты мақаласында қазақ келіндері өзін ата-енесінің алдында асқақ ұстамауына, бетін тура қаратпай бір қырындай, бір тізерлеті отыруына, төрте шықпауына, даусын көтеріп сөйлемеуіне, үлкендердің әңгімелеріне беталды араласпауына, оларға жол беріп, сәлем жасауына қарым-қатынас сөздерінің аса сыпайы түрлерін тандауына қатты мән бере- тіндігін айтып кетеді [9].

Отқа май құю немесе отқа салар. Халқымыздың түсінігі бойынша, қасиетті от отбасының символы болып саналған. Қазақ халқында отқа байланысты көптеген тыйымдар қалыптасқан. Мысалы, оттың орнын басуға, отқа түкіруге, оіты сабауға, отты аттауға болмайды. Қалыңдық күйеудің үйінің табалды- рығын аттатанда отқа май құю арқылы істелетін ырым «От ана, май ана, жарылқа!» дейтін тілек те отқа табынумен тікелей байланысты. Бұл дәстүр бойынша келіншек табалдырықтан аттаған бойдан, ошаққа жеткенше тізесін бүтіп, сәлем етеді. Содан кейін үй ортасында жанып тұрған отқа бір бақыраш май құя- ды. Бұл майды әйелдердің бірі дайындап тұрыш, сол жерде келіншекке бере қояды. Лапылдап жанған майдың жанына кемпірлер қолдарын тосып: «От әулие, май әулие, жарылқа!» деп беттерін сипайды. Бұл ырым «сол үйдің оты сөнбесін» деген мағынада орындалады [10,67]. Келіннің босатаны аттарда жасала- тын бұл ырым сондықтан «отқамай құю» немесе «отқа саіар» деп аталады.

Шашу. Ата-бабаларымыздан жалғасып келе жатқан дәстүріміздің бірі - **шашу**. Қуанышты сәттің бәрінің шашумен басталуы - арты той-томалаққа ұласып, итілікті істерте жалтассын деген ізт і ниеттің белгісі. Сондықтан да халқымыз келін алташ босағадан аттатан сәтте, күйе>' қайын жұртына келіп тұс- кенде. қыздың жасауы келтенде, отау котертенде, бәріне шашу арнайды. Тендерлік ерекшелікке байланысты шашуды әйел адамдар шашады.

Қашиа дегенмен, біздің Бағилаш та көргенді жердің қызы емес пе: «Бұл үйде той көбейсін, шашу, шашу!» - деп екі-үш уыс конфетті ақ жоқа тып есіктен кіре шашты. Бес-аптылар шамасындағы мысық көз сары бала аң-таң. «Беретін конфетін қолта ұстатпай, еденге шашқаны несі?»- дегендеіі, әкешіесінің, содаи соң біздің бетімізде аңырая қарайды (К. Сетізбаев).

Шөміш қағу. Халықтың тұрмыс-тіршілігінде қандай да бір жағдайға, оқиталарға байланысты қимыл- әрекеттер қолданылып отырады. Солардың бірі **шөміш қағу**. Бұл ырым бойынша кокек айы- ныңбас кезінде күн күркіреп, найзағай жарқыраған шақта әйелдер сыртқа шөміш алып шығып, үй айнала шөміш қатады. Бұндай бейвербалды амаадың беретін мағынасы - сұт көл, ақ мол, төл аман болсып деп жаратқанға жасалған ақ тілеу болып табылады.

Онымен бірте кеше күн күркіреді! Құя ерте күркіресе ырысты жыл боларын шалдар бал аштай білді. Кемпірлер ұйып айналып, шөміш қатып, отқа ақ құйды (О.Бөкеев).

Жоктау. Көне заманнан қалған көп кәде, жора-жосынның бірі - олтен адамды естіртіп, кәніл айту, жоқтау. Қазақтың ежелгі салтында өлтен ердің бір жыл бойы найзасы босатада қадаулы тұрады. Аты жал-құйрығы күйзеліп жылқыға жіберіледі, жұбайы шашын тарқатып, басына қара жамылып, күніне үш мезгіл жоқтау айтады. Марқұмның жылы болған соң атын сойып, найзасын сындырып, асын береді. Әйелінің басындаты қара жамылғы алынады. Қазақ халқында «беінді тырнама», «шашынды жұлма», «шашыңды жайып жүрме» деген тыйымдар бар. Бұл бейвербалды амалдар тек әйел қарым-қатынасында кездеседі. Қаралы, қайтылы, зарлы әйел тана шашын жайып (кейде жұлып) жіберіп, екі бетін тырнап, қай жоса жасаған. Бұл бейвербалды амап дауыс қылу. жоқтау кезінде жасалады. Сондықтан қазақ шашты жұлу, бетті тырнау, шашты жаю үлкен қасіреттің белгісі деи білген. Қазақ әйелдері жоқтау айтқанда

«басым қаралы, бетім жаралы» деген тіркесті жиі айтады. Бұл жөнінде Ы.Алтынсарин «Орынбор ведомствосы қазақтарының өлген адамды жерлеу және отан ас беру дәстүрінің очеркі» атты еңбегінде: «Сүйекті үйден шығарарда өлген адамның әйелдері ойбай салып дауыс шығарады, отан ауылдаты басқа әйелдер де қосылады; беттерін тырнап, қан қылады; бастарына түскен қайты-қасіретін жұрт алдында қаншалық күштірек көрсеткісі келсе, беттеріне де жара соншалық көп түседі»- дейді[11,169].

Бұл кезде Бәсейдің өз үйінің ішінде қари сур бәйбіше иіршысын иорт баиітан. Қара итшын тарқатып, екі иініне жайып сайтан. Қан солден айрылып, сұрланып талтан жүзінде кок тамырлары білінеді. Екі бетінің ұштары жылап жыртықан тырнақтың табыи сақтап, жарадар боп тұр (М.Әуеуов).- Қарт ана оңыс всін жинап алды. -Ойпырм-ай!.. - деп өкіріп, жас жутан бетіне тырнчқ салып, қанын атыза осып-осып жіберді. Қаша кісі жабылса да, құйік көтвртен әйел қолда тұрмай, жұлқып шықты. Лжачтиенҗеяі жачтыз баласын бұрп ачып, жуыны жер утідің бір жатын омсырай- тып ойып әкетіп бара жапцанын көрді. Қара шашы жайылып кепікен. Ұрей цаптатан. көздерБйц ат айначып, ұясынан шыта аңшаңдап: «Жан ботам-м!» - деп зарлап, қос қолын созып ұмтыла 'бсрді де, құлап тұсті (Ә.Нұрпейісов).

Қорыта келгенде, тіліміздегі «әйел» концептісін қалыптастыратын осындай салт-дәстүр, әдет-тұрып- тар молынан кездеседі. Әр ұлттың ерекшелігі этностың салт-санасынан, дәстүрінен, әдет-ғұрпынан байқалады. Ұлттық мәдениетіміз бен ментальдық дүниесінде, болмысында әйел бейнесінің сипаты, қоғамдағы релі, тендерлік ерекшелігі жайында нақты ақпарат алуға болады.

1. Аскольдов-Алексеев С. Концепт и слово//Русская словестность: Литология. -М., 1997. -271 с.
2. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. —М., 1997. -401 с.
3. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. - М., 1996. -411 с.
4. Смайпов А. «Әйел» концептісін қалыптастыратын тұрақты тіркестердің лингвомәдени сипаты. Филол.зыл.канд.дисс.автореф, -Алматы, 2008. -25 б.
5. Байтұтова А. «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты. Филол.шл.канд.дисс. -Алматы, 2008. -143 б.
6. Әлімжанова А. Қазақ тіліндегі әйел қолөнеріне байланысты хаиықтық лексиканың этнолингвистика чық сипаты. Филол.тыл.кауд.дисс. —Алматы, 2008.
7. Кенжсахметов С. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-тұрыттары. -Алматы: Ана тілі, 1994. -79 б.
8. Радлов В.в. МсСибирии. Страницы дневника. -М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989. - 740 с.
9. Қибланова А. Қазақ сөз этикеті: филол. тыл. канд. дисс. -Алматы: А.Байтұрсынұпы ат. Тіл білімі институты, 1993. -151 б.
- 10 Табитханұлы Қ. Қазақмифологиясының тілдетікөрінісі. -Алматы: Арыс, 2006. - 168 б.
- II. Алтын саран Ы. Таза бұлақ. -Алматы: Жазушы, 1988. -320 б.

Резюме

В данной статье рассматриваются лингвокультурные описания традиции и обычаев, касающиеся концепта «Женщина».

Summary

In this article concept «woman» concessions and traditional linguistics culture about it.

ПРИНЦИПЫ СОПОСТАВИТЕЛЬНОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ

Т.М. Алимжанова - к.филол.н., доцент

Прогноз академика Д.С. Лихачева о том, что «двадцать первый век будет веком гуманитарных наук» нашел подтверждение в интенсивной разработке новых культурологических, антропоцентрических, аксиологических подходов в лингвистике, что стимулировало быстрое развитие междисциплинарных областей гуманитарных исследований, в основе которых лежит триединство «язык - человек - культура» [1, с.97].

Прежде чем говорить о принципах сопоставительного лингвокультурологического исследования,

остановимся на принципах сопоставительной лингвистики.

Мы считаем логически правомерным и целесообразным рассмотреть принципы сопоставительной лингвистики, выделяемые такими исследователями, как З.К. Ахметжанова, У.К. Юсупов, Ә.Д.Сулейменова. Общеизвестно, что место сопоставительной лингвистики среди комплекса языковедческих дисциплин определяется не только специфическим предметом исследования, но и набором тех приемов и методов анализа языкового **материала**, которые могут быть обозначены как типичные именно для работ сопоставительного характера.

У.К. Юсупов, в сопоставительной лингвистике выделил следующие принципы сравнения языков в теоретическом аспекте:

«1) *Принцип сравнимости*. Предполагает сбалансированность степеней изученности сопоставляемых языков, определение функционально сходных языковых явлений в сопоставляемых языках и рациональное сочетание различных подходов при сравнении языков.

2) *Принцип системности*. Сравнению должны подвергаться парадигматические группировки, а отдельные элементы языка должны сравниваться в пределах парадигматических группировок, т.е. рассматриваться как части соответствующих парадигматических группировок,

3) *Принцип терминологической адекватности*. Прежде чем приступить к сопоставительному исследованию языковых явлений, следует определить термины так, чтобы они адекватно обозначали сравниваемые явления в обоих языках.

4) *Принцип достаточной глубины сравнения*. Предполагает выявление всех существенных сходств и различий сравниваемых языковых явлений, так как чем глубже анализируются сопоставляемые факты, чем больше внимания уделяется каждому из них, тем больше шансов выявления в них нового, ранее не замеченного, не раскрытого в плане одноязычного анализа.

5) *Принцип учета степени родства и типологической близости*. Данный принцип налагает ограничения на выбор методов и приемов исследования. В данном случае, при сопоставлении двух разнотипных языков (русского-флективного и казахского-аттлютинативного) повышается роль полевого, логического и трансляционного подходов.

6) *Принцип учета положительного и отрицательного переноса лингвистических знаний*. Данный принцип отрицает приписывание признаков одного языка другому, т.е. лингвистические знания, добытые при исследовании структуры одного языка будут полезны при изучении структуры другого.

7) *Принцип двухстороннего сравнения*. Двухстороннее сравнение возможно только при условии сопоставимости систем, при этом оно помогает предвидеть все межязыковые интерференции, выявить ранее не замеченные признаки в обоих языках.

8) *Принцип учета функциональных стилей*. Тексты, привлекаемые для сопоставительного анализа, должны принадлежать к одному функциональному стилю. В нашем случае таким стилем избирается художественная литература, словари (фразеологические, переводные).

9) *Принцип территориальной неотграниченности*. Для сопоставительного анализа пространственное размещение языков не имеет значения, т.е. языки, как и народы - их носители, могут быть разобщены либо проживать в пределах одной территории.

10) *Принцип синхронности*. Заключается в привлечении языковых фактов в плане синхронии, так как диахронический аспект не имеет отношения к формированию сопоставляемых языков.

11) *Принцип простоты*. Заключается в отработке единого метаязыка описания сопоставляемых фактов, понятного представителям сопоставляемых культур и народов.

12) *Принцип сокращения*. При сопоставительном анализе межязыковому сравнению подвергаются языковые явления, понятные и доступные представителям сопоставляемых языков и культур.

13) *Принцип учета территориальных диалектов родного языка*. В данном исследовании он оказывается малозначимым, так как в основном употребляется при сравнении фонологических систем.

14) *Принцип учета фациитации и межязыковой интерференции*. О фациитации говорят в том случае, когда родной язык облегчает изучение неродного языка; в обратном случае говорят о интерференции» [2, с.9].

При сопоставительном изучении разнотипных языков важна роль родного языка. Именно благодаря этому принципу сопоставительная лингвистика становится лингвистической основой обучения неродному языку,

З.К. Ахметжанова предложила следующие *принципы сопоставительного исследования* применительно к двум разнотипным языкам - русскому (флективному) и казахскому (аттлютинативному):

«1) *Сопоставительная грамматика строится на семантических основаниях.* Отправным пунктом анализа при этом являются содержательные катетории, что обусловлено рядом факторов. Во-первых, опора на семантику обязательна в том случае, если сопоставительное исследование нацелено на практику обучения неродному языку; во-вторых, семантическое содержание служит надежным основанием сопоставления при различиях в системах языковых катеторий, характерных для тенетически далеких и типологически контрастных языков; в-третьих, сопоставление с опорой на содержательные катетории позволяет обнаружить специфику каждого из сравниваемых языков ...» [3, с.30-31].

{<.2) *Второй важный принцип* состоит в том, что *языки сопоставляются в функциональном плане.*

это означает, что нельзя ограничиваться сопоставлением инвентаря единиц исследуемых языков, необходимо определить, что общето в функционировании единиц языка и каковы различия между ними, каким образом, в каких комбинациях они реально функционируют в живой речи. Таков принцип функционального сопоставления, который реализуется через понятие катеториальной характеристики. Катеториальная характеристика должна быть определена путем анализа на уровне текста. Таким образом, и сопоставительное исследование входит понятие «текст».

Основной единицей уровня текста принято считать сверхфразовое единство, определяемое как сложное структурное единство, состоящее более чем из одного самостоятельного предложения, обладающее смысловой целостностью в контексте связной речи.[3, с.35-36].

<t3) *Третьим принципом является учет парадигматических и синтагматических отношений языковых единиц.*

Парадигматическими отношениями принято считать отношения между грамматическими формами, расположенными в одной (иногда очень широкой и своеобразно сконструированной) семантико-функциональной плоскости грамматического строя» [3, с.36].

Между отдельными элементами пара ;LМЫ возникают отношения «подобия», синонимического восполнения, когда их значения в какой-то мере тождественны, а сами единицы в определенных контекстах могут взаимозаменяться. Однако это «подобие» является относительным и создает основу для выражения различных оттенков значения.

Синтагматические отношения - это взаимоотношения между компонентами развертывающейся речи. Как и в парадигматике, основное содержание синтагматических отношений составляет восполнение.

Оценивая *парадигматические отношения как относящиеся к языку, а синтагматические — как относящиеся к речи*, выдвигаемый принцип учета как парадигматических, так и синтагматических отношений следует рассматривать как признание необходимости сопоставительного исследования не вообще языковой единицы, а реального ее употребления, ибо реальное употребление языковой единицы есть не просто реализация потенциалов этой единицы, но и фактор, влияющий, изменяющий эти потенциалы. Иначе говоря, изучая как парадигматические так и синтагматические отношения языковой единицы, мы тем самым исследуем изменение грамматических форм и единиц в языке.

«4) *Четвертым, принципом построения сопоставительной функциональной грамматики является обязательное соответствие понятий и терминов Я₁ и Я₂.*

«Дело в том, что одни и те же термины, используемые при исследовании языков, принадлежащих к разным языковым семьям, нередко наполняются разным содержанием. По крайней мере так обстоит дело в грамматических учениях, трактующих факты русского и казахского языков» [3, с.39].

«5) В ходе сопоставительного функционального исследования следует четко *разграничивать семантические и структурные функции языковых средств*, что обусловлено необходимостью в практике преподавания неродного языка предупреждать ошибки интерференционного характера.

Для овладения структурой того или иного языка одинаково важно и необходимо знание как грамматических катеторий, опирающихся на определенные понятийные концепты и выполняющих семантические функции, так и формальных классов с полной и частичной семантической опустошенностью, передающих информацию о деталях языкового механизма.» [3, с.41].

«6) К принципу разграничения семантических и структурных функций примыкает и *принцип эксплицитности сопоставительной функциональной грамматики.*

Суть этого принципа заключается в том, что в сопоставительных исследованиях при фиксации упо-

ребления тон или иной формы в том или ином значении обязательно должны указываться условия реализации данной формы» [3, с.42].

Как подчеркивает З.К. Ахметжанова, «из перечисленных выше принципов основополагающими являются: принцип опоры на семантику, принцип функционального сопоставления и принцип учета парадигматических и синтагматических отношений языковых единиц. Принцип обязательного соответствия понятий и терминов Я₁ и Я₂, принцип разграничения семантических и структурных функций языковых средств, принцип эксплицитности сопоставительного описания объединены тем, что они определяют эффективность сопоставительно-функциональных исследований» [3, с.43-44].

В аспекте общих подходов в сопоставительной лингвокультурологии реализуются:

1) *Синхронически-оиахронический* подход, когда лингвокультуремы исследуются не только с позиции их существования а функционирования в рамках одного временного периода, но и с учетом их истории-ческих изменений.

2) *Интерлингвистический* подход, когда сопоставляются лингвокультуремы двух и более языков, двух и более групп языков.

3) *Комплексный* подход, когда за основу исследования берется комплекс всех факторов речеобразования, коммуникации, привлекаются данные ряда смежных наук (психолингвистики, социолингвистики, логика и др.). Данный подход разными исследователями именуется по-разному. Так, А.Е. Карлинский [4] именуется его макролингвистическим подходом, А.Д. Жакупова вслед за Е.С. Кубряковой именуется его экспансионизмом. Мы же сочли возможным использовать нейтральное название - комплексный.

4) В сопоставительной лингвокультурологии осуществляется как *семасиологический*, так и *ономасиологический* подходы, что связано как с разнохарактерностью объектов лингвокультурологического исследования, так и с некоторой размытостью, трудно поддающейся эксплицированию речеповедческих и аксиолитных вокультурам.

5) В сопоставительных лингвокультурологических исследованиях реализуются как *логический* подход (наблюдение, синтез, сравнение), так и *экспериментальный* (тесты, анкеты).

6) Вслед за В.В. Воробьевым, мы считаем необходимым *системный* подход к анализу объекта исследования дополнить *семиотическим*, при этом существующую трехмерную *семиотическую модель исследования (ситматике - отношения между знаками, семантике - отношения между знаком и его значением, пратматике - отношения между знаком и человеком)* шести *ситматике*, в которой анализируются отношения между знаком и объектом.

Под ситматическим значением понимается актуальный смысл языковой единицы. В.В. Воробьев подчеркивает, «вычленение ситматики чрезвычайно актуально для исследования лингвокультурологической проблематики, так как она открывает выход в предметно-понятийный, внеязыковой мир» [5, с.39].

Собственно языковая семантика дает общее представление о некотором усредненном классе предметов. А внеязыковая семантика, т.е. ситматика - это сфера специального знания конкретных реалий, предметов, классов, разрядов и т.д. Именно ситматика вместе с собственно языковой семантикой и через язык раскрывает культуру народа. Лингвокультурологическая дефиниция направлена на раскрытие класса обозначаемых предметов во всей их национальной специфике.

Все вышесказанное, а также наши наблюдения и опыт лингвистического анализа позволяет сформулировать *собственно лингвокультурологический принцип*, - как необходимость анализа объекта культуры, выраженного в языке, как единства языковой и внеязыковой сущности, как результат выхода за пределы реалемы, как погружение в нее как факта культуры.

Выделенный Э.Д. Сулейменовой при контрастивном описании казахского и русского языков *принцип соизмеримости* языков определяется ею как *возможность сопоставления языков* и подтверждается эквивалентностью тех или иных речевых произведений (текстов) [6, с.30-31]. В применении к сопоставительной лингвокультурологии принцип соизмеримости корректируется нами следующим образом. Сложность, определенная размытостью, слабая изученность коммуникативных, аксиологических параметров, определяющих самобытность того или иного этноса, отсутствие отлаженных методик их выявления затрудняют соизмеримость языков в лингвокультурологическом плане.

Выход из создавшегося положения мы усматриваем в необходимости за основу лингвокультурологической соизмеримости языков взять понятие функционально-коммуникативно-предметной соположенности. Иначе говоря, можно сравнивать лингвокультуремы двух и более языков, либо выполняющие

одинаковые функции в акте коммуникации, либо относящиеся к одной и той же предметной области.

Итак, сопоставительная лингвокультурология основывается на таких общенаучных принципах, как:

1) синхронически-диахронический принцип; 2) интерлингвистический принцип; 3) комплексный принцип; 4) семасиолого-ономасиологический принцип; 5) логический и экспериментальный принцип; 6) системно-семантический принцип; 7) терминологической адекватности; 8) достаточной глубины сравнения; 9) эксплицитности сопоставления.

К числу частнонаучных принципов сопоставительной лингвокультурологии мы относим следующие:

1) *Собственно лингвокультурологический принцип*, - вводится нами и определяется как необходимость анализа объекта культуры выраженного в языке, как единство языковой и внеязыковой сущности, как результат выхода за пределы реалемы, как погружение в нее как факта культуры.

2) *Инаковость* - данный принцип вводится нами и определяется как необходимость при сопоставительном культурологическом подходе, так же, как и в исследованиях по межкультурной коммуникации, избегать оценочной оппозиции «хорошо-плохо», а исходить из идеи инаковости, что реализуется в суждении: материалы языка одного этноса свидетельствуют о том, что понятие представлено иначе, чем в языке другого этноса. Положительная или отрицательная оценочность неуместны в исследованиях сопоставительного культурологического характера.

3) *Экстанаторность*, суть данного принципа в применении к сопоставительному лингвокультурологическому исследованию состоит в обязательном соотношении некоторых констатируемых культурных различий в семантике языковых и коммуникативных единиц с более глубинными различиями в мировосприятии, мироощущении и миропонимании народа. Иначе говоря, сопоставительная лингвокультурология должна стать объяснительной, чтобы результаты сопоставительных лингвокультурологических работ способствовали пониманию языка, культуры, а через них и ментальности народа.

4) *Антропоцентризм* - этот принцип в настоящее время является основой ряда перспективных современных научных направлений: когнитивной лингвистики, психолингвистики, социолингвистики, мотивологии и т.д., в том числе и сопоставительной лингвокультурологии.

Суть этого принципа, как отмечает Т.Д. Золотова, в том, что «человек - центральная фигура языка и как лицо говорящее, и как главное действующее лицо мира, о котором он говорит» [7, с. 112].

Антропоцентрическая направленность различна не только у разных языков, но и на разных уровнях одной и той же языковой системы.

5) *Этноцентризм* - принцип сформулирован Е.А. Селивановой [8, с.20- 22] данный принцип был также введен в качестве частнонаучных принципов сопоставительной мотивологии А.Д. Жакуповой.

Указанными авторами принцип этноцентризма трактуется как проявляющийся в рассмотрении взаимодействия этнических особенностей сознания, культуры, обычаев, традиций с номинативными принципами.

В применении к сопоставительной лингвокультурологии принцип этноцентризма определяется нами как рассмотрение взаимодействия особенностей культуры конкретных этносов с языковыми, коммуникативными и другими факторами.

Принцип этноцентризма оценивается, нами как частный случай проявления принципа антропоцентризма, когда исследование проводится на материале лингвокультурем одного либо двух и более конкретных этносов.

6) *Функционализм*. Данный принцип мы вводим вслед за В.В. Воробьевым, который исходит из понимания лингвокультурологической компетенции как не только знания всей совокупности лингвокультурем, но и раскрытия их характерных функций. В.В. Воробьев отмечает: «Этот аспект осуществлен не только как теоретическая интерпретация, но и методологический план изучения (преподавания) лингвокультурологических дисциплин, это методологических основ» [5, с.86].

1) Показательным в этом отношении является концепция, что сама лингвокультурема может рассматриваться не только как дедуктивно данная единица, но и единица, рождаемая в тексте и получающая в нем свою конкретную специфическую реализацию. Система и текст, дедукция и индукция оказываются здесь тесно связанными как две стороны единого целого.

Значимость данных принципов определяется разнородностью явлений, объединяемых понятием «лингвокультурема», одни лингвокультуремы отражают национально-культурную специфику предметного мира этноса, как натурфакты, так и артефакты, вторые лингвокультуремы отражают особенности

речевото поведения, взаимоотношений людей-представителей конкретной культуры, третьи лингвокультуремы оиражают аксиологическую картину мира сопоставляемых культур.

1. Лихачев Д. С. *Некоторые задачи изучения второто южнославянското влияния в России // Исследования по славянскому литературоведению и фольклористике: Доклады советских ученых на IV Международном съезде славистов.* -М.: Изд-во АН СССР, 1960.- С. 95-151.

2. Юсупов У.К. *Сопоставительная лингвистика как самостоятельная дисциплина // Методы сопоставительного изучения языков.* — М.: Наука, 1988. - С. 5-11.

3. Ахметжанова З.К. *Принципы сопоставительного функционального исследования казахскот и русското языков: дис... докт. филол. наук. 10.02.06, 10.02.01.* -Алматы, 1990.

4. Кирлинский А.Е. *Принципы, методы и приемы лингвистических исследований.* - Алматы: Изд-во Ка iУМОиМЯ им. Абылайхана, 2003. —184 с.

5. Воробьев В. В. *Лингвокультурология (теория и методы): Монография.* - М.: Изд-во РУДН, 1997. -331 с.

6. Сулейменова Э.Д. *Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики.* - Алматы: «Демеу», 1996.-208 с.

7. Золотова Т.А. *Коммуникативные аспекты русското синтаксиса.* - М.: Наука, 1982. - 368 с.

8. Селиванова Е.А. *Котнитивная ономастиология.* — Киев: Изд-во украинското фитосоциологическото центра, 2000.-248 с.

Түйін

Бұл мақалада салыстырмалы лингвистиканың орхак принциптері және салыстырмалы лингвокультурологияның әдістемелері мен принциптері карастырылады.

Resume

General principles of comparison linguistics will be discussed in this article. Approaches and principles of comparison linguiscultural will be considered.

ТИПОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ ӘРТҮРЛІ ПАРСЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ СИПАТТАМАСЫ

Р.К. Садықова - филол.ғыл.канд., доцент, Абай атындағы ҚазҰПУ

Парсы тілі ундіеуропалық тілдер семьясына жатады. Парсы тілі ортағасырлық парсы әдебиетінің және Қайта жаңғыру дәуіріндеті әдебиеттің аса бай **Мұрагері** болып табылады. Қазіргі кезде **парсы** тілін- де сөйлейтіндердің саны барынша мол: бул Иран елінің мемлекеттік тілі болып барлық окімшілік - басқару, қоғамдық және дінн салалардың барлығында қолданылуын басқа Тәжікстанда, Пәкістанда, Ауғанстанда, Парсы шығанатында орналасқан Бахрейн, Ирак, Оман, Йемен, БірІккен Араб Эмираты сиякты слдерде кеңінен пайдаланылады. Парсы тілінде сөйлетіндердің саны- Иранның өзінде 65 милли- оннан асады (шамамен 90 пайыз), Тәжікстаида 7 миллион астам адам, ал Аутанстанда осы парсы тілінің варианты болып табылатын дари тілінде 34 миллион адам, Пәкістанда 2 миллион адам сөйлейді. Парсы тілін АҚШ-та, Ұлыбританияда, Терманияда, Ресейде і^ратын диаспора қолданады. Жалпы алтапда, 61 миллион адам парсы тілІн бірінші тіл, ал 62 миллион адам екінші тіл деп есептейді. Әрине, бұл арада барлық аумақта парсы әдеби тілі пайдаланылады деуте болмайды, әр жерде парсы тілінің диалектілік ерекшелікіері қалыптасқан.

Парсы әдебиетінің осы әріппен жазылған шығармалары бар, олемте әйтiлi талымдар мен әдебиеттің таламды таңқалдырған тамаша ұлтілері дуниеге келді. Осы жаңа парсы тілінде классикалық ортатасырлықәдебиет қалыптасты, Фердоусидің, Рудакндің, Хафиздің, Омар Хайамның шығармалары парсы тілі- нің эталоны түрінде танылады. Аталған атакты адамдардың шығармалары әлем мәдениетінің бай қоры- на қосылған.

Парсы тілінің әлеуметтік лингвистикалық жағдайын қысқаша турде төмендегіше сипаттаута болады:

Бірінші. Парсы әдеби тілі классикачық парсы тілінен фонетика (әсіресе дауысты дыбыстарта байланысты), морфология, синтаксис, лексика жақтарынан үлкен айырмашылықтарта ие. Қазіргі кезде ауыз-

екі сөйлеу тіліне жақындау, соған бет бұру үрдісі байқалады, бұтап әсіресе, XX тасырда парсы прозашылары жасаған туындылар зор әсер етті.

Еішші. Қазірі і парсы әдеби тілі Ирлнның ресми тілі және білім беру жүйесінің тілі болып табылады. Бірақ парсы диалектілері өте көп, сондықтан парсы интеллентциясының тілді толық меңгерген топтарында қостілділік сипат бар деп саналады, яғни олар қазіргі парсы әдеби тілі мен диалектілік ерекшеліктерді араластыра пайдаланады. Оларда мазепдеран, тштян сияқты иран диалектілермен қатар әзірбайжан, түркімен, кашкай сияқты түркі диалектілері де бар.

Ушінші. Парсы әдеби тілін линтва франка деп санауға болады.

Төртінші. Парсы тілі мемлекеттік тіл бола тұра, орта білім беру жүйесінде араб тілі міндетті пән болып саналады, бұл тіл парсы тіліне үлкен әсер етуде.

Бесінші. Қазіргі кезеңде лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлардың салдарынан қазіргі парсы тілі диалектілерінің арасындағы айырмашылықтар анығырақ байқалуда. Бұл жайт ауызекі сөйлеу тілінде басталады да, кейінірек жазба мәтіндердің стилі мен фразеологиялық құрамына көрініс береді. Парсы тілін зер ттеушілердің көзқарастары бойынша бұндай айырмашылықтар бүтінгі тапта іртелі сипат алып отыр, яғни тілдің барлық қаттауларына тән болып отыр. Қазіргі Иран, Ауғанстан және Тәжікстан аумақтарында өзара туыстас үш мемлекеттік тіл бар деп айтуға болады, олар: парсы, дари және тәжік тілдері. Парсы тілі мен дари араб әліппесін, ал тәжіктер XX тасырдың отызыншы жылдарынан бастап кириллшепі қолданғанымен, үш елдің тұрғындары өзара еркін түсінесе алатындай дәрежеде.

Ұ (арсы лексикасы -тіл материалдарының ең маңыздысы. Парсы тілінің лексикасы өте ұзақ тарихты қамтиды. Араб шапқышылығынан кейін парсы тіліне көптеген сөздер араб тілінен енді. Нетізгі сөздікті құрамды иран және араб лексикасы құрайды. Парсы тілінде араб тілінен басқа түрік-монгол, батысеуропалық, орыс, грек, үнді тілдерінен еңтеп кірме сөздер бар. Ал көптеген сөздер араб тілінен парсы тіліне енген. (Мысалы: [кстаб] кітап, [мәсджед] мешіт, [суре] суре араб тілінен^{і-і} [сәмавар] самауырып, [бопже] бөшке орыс тілінен, [йасавол] күзет монгол тілінен, ⁴⁻⁴ [филсуф] философ грек тілінен, [кечекчи] түрік тілінен. и"[конфорэнс] конференция, [режим] режим француз тілінен, [компитур] компьютер атылшын тілінен, [фэлфэл] бұрыш санскрит жонс т.б.).

Іліміз Етеменді ел болғаннан бері Қазақстанның жоғары оқу орындарында парсы тілі нетізгі және екінші шытыс тілі ретінде оқытылып жатыр. Осы орайда, парсы тілін үйретуде типологиялық құрылымы әртүрлі парсы және қазақ тілдері лексикасының салыстырмалы сипаттамасына тоқталып, иі а йық:

Фонетика мен грамматиканы меңгергендей лексиканы меңгеру барысында студенттердің ана тілі өз ықпалын көрсетеді. Бұл тиімді немесе тиімсіз ықпал болуы мүмкін. Оның тиімді-тиімсіздігі екі тілдің лексикасындағы ұқсастықтар мен өзгешеліктеріне байланысты. Парсы және қазақ тілінде өте көп ұқсастықтар бар. Сондықтан парсы тілін, оның сөздерін үйретуде студенттердің ана тілі қандай ықпал ететінін білу үшін баспақы сатыда әтілетін парсы тілінің лексикасын қазақ тілінің лексикасымен салыстыру керек. Осының нәтижесінде екі тіл лексикасының арасында қандай ұқсастықтар, қандай ерекшеліктер барын анықтаймыз. Ұқсастық бар жерде ол ықпал тиімді болады [1]. Әр тілде сөздердің екі жағы бар:

а) сөздің формалық (тур) жағы (ауызша сөзде сөздердің дыбыстық бейнесі)

ә) сөздердің мағынасы [2].

Парсы тілі мен қазақ тілі лексикалық жүйелерін салыстырғанда мынандай ұқсастықтарды кере аламыз:

1. Қазақ тілі мен парсы тілі екеуі екі тілдер тобы болғандықтан, бұл екі тілде айтылуы да, мағынасы да бір-біріне сәйкес келетін сөздер бар. Оларға мына сөздер жатады. Мысалы: [булбул] «бұлбұл», [тол] «тұл», [тути] «тоты», [нон] «пап», [алефбо] «әліппе», [пок] «пәк» және т.б. сөздер парсы тілінен біздің қазақ тіліне еніп сіңісіп кеткен. Детенмен, мұндай сөздерді айтқанда, айтылуында аздап өзгешелік болады. Бұл қиындықты фонетикалық жаттығулар барысында жойып, сөздердің парсы тілінде айтылуына көңіл болу қажет. Бірақ мұндай сөздің мағынасын меңгеруде ешқандай қиындық болмайды. Осы секілді парсы тілінен енген сөздердің саны қазақ тілінде шамамен 3 мыңнан астам.

2. Екінші топқа парсы тілі мен қазақ тілінде дыбысталуы ұқсас болғанымен, мағынасы жағынан сәйкес келмейтін сөздер жатады. Мысалы: парсы тілінде [су] деген сөз «бағыт», «тарап» деген мағынаны берсе, бұл сөз қазақ тілінде жер бетінде кездесетін кәдімгі тасты біреді [3]. Парсының [табан] сөзі парсы тілінде «жарық» деген мағынаны береді, ал бұл сөз қазақ тілінде адамның дене мүшесінің бірі болып

табылады. Осы секілді сөздердің саны оншапайқы көп емес. Детенмен, дыбысталуы жағынан ұқсас, бірақ мағынасы жатынан өзгешіліктері бар сөздерді пайдаланғанда студенттер интерференцияға тап болады. Яғни, оқу барысында студент [су] сөзіне көзі түскенде немесе есіткенде күнделікті қазақ тілінде қолданатын «су» деп ойлайды. Мұндай жағдай тиімсіз ықпалта соқтырып студенттердің тіл үйренуіне әбден қиындықтар тудырады. Сондықтан, әсіресе алғашқы сатыда оқытушы интерференцияны болдырмау үшін арнайы жұмыс істеп, сабақ барысында ана тілінің интерференциясын ескеріп, арнайы жұмыс істеулері керек.

Бұл топқа жататын сөздер парсы тілін жаңадан меңгеріп жатқан қазақ тілді студенттерге қиындық тудырады. В.В. Акуленко мұндай сөздерді «аудармашының жалтан достары» деп атайды [4].

3. Дыбысталуында ұқсастық жоқ, ал мағыналары жартылай ғана ұқсас сөздер, яғни екі тілдегі сөздердің кейбір мағыналары тана сәйкес келгенімен, басқа мағыналары бөлек болады. Бұл сөздерді екі топқа бөлуге болады:

а) парсы тілі сөзінің мағына аясы қазақ тілі сөзінің мағына аясынан кеңірек. Мысалы: [шир] «арыс-тан», «сұт», «кран», [шанә] «тарак», «иык», [пәрдохтап] «төлеу», «орау», [курси] «орындық», «кафедра», «трибуна», [сир] «тоқ», «сарымсақ», «салмақ» (елшем бірлігі) болып табылады.

Мысалы: сүденпер бастапқы сатыда [мән шир хурдәм] детен сойлемде [шир] сөзінің тек «арыстан» детен мағынасын біліп, ал қалған мағыналарын білмесе «мен арыстан жедім» деп аударады. Бұл сөздің сондай-ақ «сұт», «кран» детен мағыналары бар. Осы сөйлемді «мен сұт іттім» деп аударса дұрыс болар еді. Сол үшін бастапқы сатыда оқытушы алдымен студенттерге сөздердің мағынасын және олардың мағынасына қарай сөйлемде қолдануын үйрету қажет.

ә) парсы тілі сөзінің мағына аясы қазақ тілі сөзі мағына аясынан тарырақ. Мысалы: [зиба], [қәшәнт], [mah], [хоштәл] «әдемі», [ханә], [мәнзел] «ұй», [доктор], [тәбиб], [пәзәшк] дәрігер, [бәччә], [гәфл], [пәсәр], [кудәк] «бала», [хилитәр], [һоккә], [қәлзк], [хәйле], [һокәбаз] «қу» және осы секілді сөздерді көптеп келтіруге болады.

Мағынасы қазақ тіліндегі сөздерден тар болып келетін [хатернак], [пор хатәр], [вәһшәтнәк], [һолнәк] «қорқынышты» сияқты сөздердің парсы тілінде жоқ мағыналарын иісуден ітер өз ана тілдеріндегі осы сөздерге сәйкес сөздердің барлық мағыналарында қолданады да, қате жібереді [5].

4. Екі тілдегі сөздердің дыбысталуы бір-біріне ешқандай ұқсаспатынымен, мағыналары бір-біріне сәйкес келеді. Мысалы: [данештаһ] «университет», [данешджу] «студент», [исітаһ] «аялдама», [кәтаб форуши] «кітапхана», [форушәндә] «сатушы», [нәвнсәнде] «жазушы», [амузтәр] «оқытушы» және т.б. сөздер.

Осы орайда, парсы тілі мен қазақ тілінің сөздерін салыстырғанда, олар мынандай топтарға бөлінеді:

а) парсы тілі: жалаң сөз, қазақ тілі: жшіаң сөз, мысалы, карханә«завод», кармәнд «жұмысшы», ботбан «бақташы», дәсткеш «қолтап» және т.б.

ә) парсы тілі: жалаң сөз, қазақ тілі: екі немесе сөз тіркесі, мысалы, форузән «сәнбейтін жарық», сәдж «жүз жылдық» және т.б.

б) парсы тілі: сөз тіркесі, қазақ тілі: жалаң сөз, мысалы: [һәм іпәһри] «жәрлес», [рәфт-о омәд] «қаты-нае». [і иро-тир] «төбелес». [чәһар пәйе] «орындық», [отеш зәбон] «шешен» және т.б. Студенттер осындай мағынаны айтқанда, өз ана тілінің ерекшелігіне сүйенеді де, парсы тілінде сөзтіркесін қолдануға тырысады.

Осындай сөздердің топтастыра отырып, парсы тілі мен қазақ тілі сөздерінің арасындағы әртүрлі арақатынас қазақ студент балаларының парсы тілі сөздерін меңгеруіне тиімді және тиімсіз ықпалын титізе-тінін ескеру қажет. Осы орайда, жотарыда көрсетілген бірінші топтағы сөздерді үйреніп жатқан студенттерде интерференция туындауы мүмкін емес. Өйткені парсы тіліндегі сөз бен оның қазақ тіліндегі бала-мағынасының мағыналары бірдей, тиіс басқа топтағы сөздер интерференцияның туындайтын көзі болып табылады, өйткені студенттер өз ана тіліндегідей парсы тілінде де осы мағынаны білдіреді деп қателесуі мүмкін.

Лексиканы әдістемелік тұрғыдан топтастыру мәселесін шешудің бірнеше жолдары қарастырылған. Олардың ішіндегі ең көп таратылуы оқытушы мақсаты мен сөздерді үйренуде кездесетін қиындықтарды ескеру. Ғалымдардың пікірлерін сарапқа сала келе С.Ф. Шатилов сөздерді репродуктивті түрде меңгерудің қиын тиетін факторлар ретінде мыналарды көрсетеді [6].

1. Ана тілі мен шетел тіліндегі сөздердің мағыналары бір-біріне сәйкес келмейтін сөздерді меңгеру

қиын тиеді де, матыналары сәйкес келетіндерін үйрену оңай болады.

2. Шетел тіліндеті сөз тіркестерін меңгеру оқытудың бастамқы сатысында студенттерте біршама қиындық тудырады,

3. Сөздер жасалу жолдарына қарай тұбір, туыпды, біріккен сөздер болып бөлінді. Шетел тілін жаңа үйреніп жүртен тіл үйренушіте қысқа /яғни тұбір/ сөздерді есте сақтау, оларды тындап отырғанда, бір- бірінен ажырату қиын,

4. Нақты /деректі/ мағыналы сөздер абстракт/дерексіз/ мағынасы бар сөздерте қаратанда әлдеқайда оңай есте қалады. Мысалы: нақты шағыналы сөздер:[истаһ] «аялдама», [хабтаһ] «жаттахана», [данәштаһ] «университет», [даруханә] «дәріхана» жәнәтаты басқалар абстракт/дерексіз/ мағыналы, [замән] «кепіл», [мәхсус] «ерекше» [тәләбә] «жеңіс» және т.б. сөздеріне қаратанда жеңілірек меңгеріледі [7].

Осылай, екі тілдің лексикалық жүйелерш салыстыру нәтижесінде парсы тілі мен студенттің ана тілін- деті сөздер арасындағы айырмашылықты анықтау арқылы оіз олардың казак студенттерінің парсы тілі сөздерін меңгеруіне тиімді, тиімсіз ықпалта көңіл аударамыз. Оқытудың бастапқы кезенінде ата тілі дат- дылары басым болтандықтан, оның шетел тілін меңгеруте тиімді, тиімсіз ықпалы болатыны сөзсіз, ал екі тілдеті сөздердің ұқсастығы мен айырмашылығын білу арқылы ана тілінің шетел тіліне титізер кері ықпалын /интерференцияны/ бірте-бірте жоюдың да жолдарын табуға болады. Отаң студентіердің шетел тіліндеті сойлеу тәжірбиесін жетілдіру арқылы қол жеткізіледі. Осы ебепті парсы тілі лексикасын әдіс- темелік турғыдан топтастырып, олардың қиындық дәрежесін анықтаудың маңызы зор.

1. Әбдіши С.Ә. *Негізгі тілін оқыту әдістемесі*. - Алматы, 2001.

2. Абдигалиев С.А. *Пути преодоления лексической интерференции при обучении немецкому языку*. Канд. дис. — М., 1975.-211 стр.

3. ЛдамОаева Ж.Д. *Орыс мектептерінің оқушы/трына арнаатан қазақ тілінің создімі*. - Алматы: Мектеп, 1989-

86. 4. Акуленко В.В. *Англо-русский, и русско-английский словарь «ложных друзей переводчика»*. - М.:

Государственное издательство словарей, 1969. -373 с.

5. Рустемов Л. 3. *Парсы тілінің ізашары*. - Тетеран, 1994.

6. Шатилов (Ф. *Методика обучения немецкому языку в средней школе*. — М.: Просвещение, 1977.-295

7. Жемени И. *Парсыша-қазақша сөздік*. - Алматы, 2003.

Резюме

В этой статье рассматривается сравнительный анализ лексики персидского и казахского языков.

Summary

Comparative analysis of lexis of persian and Kazakh languages is considered in this article.

ACADEMIC WRITING AND ITS ROLE IN TEACHING ENGLISH **Victoria Subbotina - KBTU General**

Education Faculty English Language Department

Academic writing plays an important role in the process of teaching English because it has a close connection with the didactic and cognitive aspects. Liz Hamp-Lyons and Ben Heasley see academic writing as a form of problem-solving in which the writer is faced with two main tasks: a) generating ideas, and b) composing these ideas into a written text that meets the needs of a reader and efficiently communicates the author's message, in generating ideas we promote group work, brainstorming and visualizations such as clustering. In transforming these ideas into a written form we guide students in exploring the use of information structures such as generalizations, definitions, the use of Situation - Problem - Solution - Evaluation, and the Introduction - Method - Results - Discussion structure used in research papers. We recommend that students keep a log book of extracts from readings that strike them as interesting and useful from a writer's point of view. These extracts can highlight a range of items, such as language expressions that can be used to signal support for an argument, or ways of moving from one topic to another /1, p. 11/.

Analyzing writing as a teaching process we conclude that it is useful for students because they can express their opinion and main ideas on the topic. As we know writing is clearly a complex process and teachers of the

English language should teach their students how to improve their writing skills.

Paying a special attention to academic writing we have to mention the six steps of the writing process elaborated by Dorothy E. Zemach and Lisa A. Rumisek /2, p. 3/:

Table 1 - The six steps of the writing process

Pre-writing

Step one: A student should choose a topic. Before he/she writes, the teacher gives students a specific assignment or some ideas of what to write about. If not, the student can choose his/her topic.
Step two: Gathering ideas. When students have a topic, they think about what he/she will write about a topic.
Step three: Organisation. The writer should decide which of the ideas he/she wants to use and where he/she wants to use them. Students choose which idea to talk about first, which to talk about next, and which to talk about last.

Drafting

Step four: Writing paragraph or essay from start to finish. Students can use notes about their ideas and organization.

Reviewing and revising

Step five: Reviewing structure and content. Students should check what they have written. They can read their writing silently to themselves or aloud, perhaps to a friend. They can look for places where they can add more information, and check to see if they have any unnecessary information.

Rewriting

Step six: Revision of structure and content. Students can use their ideas from step five to rewrite their texts, making improvements to the structure and content. They might need to explain something more clearly, or add more details. They may even need to change their organization so that their texts are more logical. Together, steps five and six can be called editing.
Proofreading. Students should read their texts again. This time, they can check the spelling and grammar and think about the words they have chosen to use.
Making final corrections. Students should check and correct the errors they have discovered in steps five and six and make any other changes.

According to our research we conclude that these six steps are compulsory for students to know because this is the best way to improve their academic writing. This table shows the process of academic writing that develops students' logical thinking.

There is a need to analyse another model of academic writing process. For successful writing students should keep in their memory the following steps elaborated by Mary R. Colonna and Judith E. Gilbert:

- 1) to write the introduction with the thesis statement (reasons, research findings, examples, case study, facts, statistics);
- 2) to create a body paragraph 1 with the definite topic sentence;
- 3) to write a body paragraph 2 with the topic sentence using details and examples;
- 4) to elaborate a third paragraph with the topic sentence on the subject;
- 5) to create a conclusion (restatement of thesis).

Analysing the process of academic writing the authors try to show the most important aspects that should be taken into consideration by students. The key fact of this model is that the writer should stick to the point constantly. If the author gives examples, reasons, scientific findings or details in his/her essay, he/she analyses the problem impartially. This is the most interesting part of his/her essay.

This process can be shown in the following way /3, p. 61/:

Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филологические науки», №4(38), 2011 г.

BODY sentence **Block diagram 1 - A five-paragraph classification essay** **PARAGRAPH 3 Topic Details and examples**
INTRODUCTION Set to be classified Categories
Thesis statement **CONCLUSION**

There is another effect essay elaborated by Judith E. Gilbert. The authors of this model show a definite correlation between unity and coherence /3, p. 105/

BODY PARAGRAPH 1 Topic sentence Details and examples diagram of a cause-and-Mary R. Colonna and

Block diagram 2 - Organizing a Cause-and-Effect Essay

Approach Support Thesis **Introduction** **BODY PARAGRAPH 2** **Topic sentence Details and examples** **Support**
transitional sentence
Transitional sentence

BODY PARAGRAPH 1 Topic sentence **Support**

BODY PARAGRAPH 2 Topic sentence **Support**

BODY PARAGRAPH 3 Topic sentence **Support**

CONCLUSION Restatement of thesis Summary of main ideas **Opinion**

Therefore, analysing various specific features of academic writing we consider that there are many types and styles of academic writing. Therefore, different levels of formality are recognized in the following way /1, p. 17/:

Table 2 - Different levels of Formality

	Academic	Non-academic
Reader	academics	family and friends
Content	serious thought	Conversational
Style	complex sentences showing considerable variety in construction	most simple and compound sentences joined by conjunctions such as <i>and</i> or <i>but</i>
Organization	clear and well planned	less likely to be as clear and as organized
Grammar	likely to be error free	may not always use complete sentences
Vocabulary	technical and academic language used accurately	use of short forms, idioms and slang

According to this table we are thinking about three key elements: audience, purpose and material. Analyzing

various points of view of different scholars we have to pay a special attention to the following aspects:

- 1) start with “material”;
- 2) start with “purpose”;
- 3) start with “audience”.

While checking students' essay up the teacher of the English language should pay a special attention to the following criteria:

- 1) using linking for cohesion;
- 2) the language of coherence and connection (however, for example, also, otherwise, on the contrary, but, in contrast, in conclusion, thus);
- 3) the honesty principle (using references and details from different sources);
- 4) the language of generalization;
- 5) writing a literature review in a proper way.

As we know the language of academic writing is various and vivid, for example, the author could use different grammatical tenses: the Present Simple Tense, the Past Simple Tense, the Present Continuous, and the Present Perfect Tense.

In writing and academic discussion there are some general “rules” for the use of tenses that are helpful to remember:

- 1) refer to work done by specific individuals in the past tense;
- 2) refer to generally accepted facts and principles in the present tense;
- 3) refer to work that the author will build his/her own work on in the present perfect tense /1, p.1 16/.

In writing about a process we need to describe a sequence of events - the order in which they happen. This can be achieved through the use of sequence connectors, such as those in Table 2 /1, p. 90/:

Table 3 - Useful sequence connectors for describing a series of events

Sequence connector	Purpose
First Firstly First of all	used to denote the first step in a process
Second Secondly	used to denote the second step in a process
Third Thirdly	used to denote the third step in a process
Next After that	used to denote any new step in a process
Last Lastly Final Finally	used to denote the last step in a process

In conclusion it is essential to sum up that academic writing is closely connected with the English language teaching process. The most specific feature is that students should know different sentence structures, types of paragraphs (descriptive, process, opinion, comparison, contrast, problem, solution paragraphs). According to aforesaid information academic writing develops students' logical thinking and the English language writing skills.

1. Hamp-Lyons, L, Heasley, B. "Study writing: A course in writing skills fur academic purposes. " The United Kingdom: Cambridge University Press, 2006. —213 p.

2. Zemach, D., Rumisek, L. ".Academic Writing from paragraph to Essay. " Spain: Macmillan, 2005. - 130 p.

3. Colonna, M., Gilbert J. "Reason to Write: Strategies for Success in Academic Writing. " China: Oxford University Press, 2006. -210p.

Түйін

Мақалада академиялық жазуға үйретудің негізгі жолдары туралы ақпарат ұсынылады. Автор әссе құрылымын талдап, атылшың, тілінде академиялық жазуға үйретудің мәні мен ролін көрсететін диатрамалар мен кестелер ұсынады.

Резюме

Статья включает информацию об основных подходах в обучении академическому письму. Автором проанализирована структура эссе, а также предложены для рассмотрения диатраммы и таблицы, которые отображают сущность и роль академического письма в обучении английскому языку.

ҰЛТТЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АУДАРМА МӘСЕЛЕСІ

Б.С. Қарағұлова - *филол.ғыл. канд., Ақтөбе мемлекеттік педагогикалық институтының доценті*

Ұлттық терминологияны қалыптастыру қазіргі таңда өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Себебі еліміз бен тіліміз үшін терминологияның алар орны ерекше. Академик Ә.Қайдар мемлекетіміздің дамуы үшін оның үш татанының бірі- терминологиясы (оның бато, жаңару көзі) берік болу керектігін атап көрсетеді. Қазақ тілінде қазіргі кезеңде ұлттық терминологияны қалыптастыру жан-жақты зертте- луде. Бұл мәселемен айналысып жүрген ғалымдардың пікірлерінс ортақжайт «терминдерді қалыптастыруда тіліміздің бар байлығын сарқа пайдалану». Аталған мәселеге А.Байтұрсынов кезеңінен бастап қазіргі таңда терминология мәселесімен жүрген (О.Қайдар, Ә.Айтбай, Л.Құрманбай ұл ы, С.Исакова т.б.) ғалымдар да ерекше көңіл бөліп, зерделей зерттеу үстінде.

Қазақ тілінің терминологиясы байырғы сөздердің негізінде қалыптасқай терминдерден, кірме және сөзжасам тәсілдері арқылы жасалған, аударма арқылы жасалған терминдерден тұрады. Соның ішінде ұлттық терминологияны қалыптастырудың қазіргі таңда көптеген жолдары қарастырылып, бір ізте түсі- рілуде. Олардың бірі-кінартен сөздерді қайта жаңғыртып, термин ретінде қабылдау болса, сонымен бір- те жалпыхалықтық лексика, аймақтық. кәсіби т.с.с. сөздердің деңгейіп көтеріп, оларды термин деңгейіне жеткізу (Ш.Құрмайбайұл ы). Осы бағытта көптеген көнертен. аймақтық, кәсіби (баз, сарбаз, кіреуке, қужат, шабапдоз, опа,байрақ, салық, сжім т.с.с.) сөздер терминдер қатарынан орын алды. Бұл термин- жасамдаты негізгі және утымды жолдардың бірі болып табылады. Көрсетілген жайт ұлттық терминдерді қалыптастыруда өз тіліміздің элементтері пайдаланумен байланысты. Сонымен бірте тілімізде төл тер- миндерді қалыптастыруда туыстас тілдердің элементтері пайдалану да кездеседі. Дегенмен терминология мәселесінде кірме сөздерді ұлттық тілде сойлету проблемасы да жоқ емес. Кез келген тілде кірме сөздердің, атаулардың болатындығы да белгілі. Оның ішінде ғылым мен техника қарқынды даму жатқан қазіргі таңда тілімізде көптеген кірме терминдерді қоса әкелуде. Қазақ тіліндегі кірме терминдерді екі топқа бөліп қарастыруға болады: 1. араб-парсы сөздері негізінде қалыптасқан терминдер. 2. орыстілі және орыс тілі арқылы енген терминдер. Араб-парсы сөздері негізінде қалыптасқан терминдер шығу тегінен шытыстық болып келетіндіктен қазақтың тел терминдеріне ұқсас болып келеді. Қазақ тіліндегі бұл терминдер негізінен жалпы хапықтықтілге сіңіп жымдасып кеткен. Бұл жөнінде Р.Сыздық: «Олардың (араб-парсы сөздерінің) едәуір бөлігі қазақтың жалпыхалықтық тіліне сіңісіп, қалыптасып,

ертіден қолданылып келе жатқандар»(I ;74) деп, қазақ тілін арабыланған топқа жатқызады (айқындап қойған біз). Сондықтан қазақ тіліне араб-парсы тілдерінен ентен сөздер қазіртi таңда түрлі ғылымдар саласының терминологиялық лексикасының құрамынан да орын алуда. Бұл жөнінде

Н.А.Баскаков түркі тілдеріндегі араб-иарсы сөздері туралы былай дейді: «Олардың көпшілігі - діни ұтымдық, тылыми, өндірістік лоне қоғамдық-саяси терминдер»(2;35). Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері негізінде қалыптасқан терминдер тіліміздің ішкі заңдылықтарына бағынып қалыптасқан, олар тек қана сырт формасын тапа озгертіп қоймай, сонымен бірте ішкі формасын да жоғалтқан. Бұл мәселе төңіретін- де С.Исақова да айтады: «Торкіні шытыстық терминдер терминологиялық омонимияның басымдылығы- мсн.терминдік мәнің байыртылығымен, қазақ тілінің ішкі заидылығына толық батынуымен ерекшеле- неді» (3;67). Сондыктаи араб-парсы тілдерінен ентен сөздер негізінде қалыптасқан терминдер тілдің дамуына, тіл тазалығына т.б. мәселелерге көп зиянын титізе қоймайды деп ойлаймыз. Ал скінші топтағы

- орыс тілі және орыс тілі аркылы енген терминдер жоғырыда көрсетілген мәселелерге, оның ішінде ұлттық терминологиямыздың қалыптасуына кедіргі келтіретімі сөзсіз. Ұлттық терминдерді қалыптасты- руда бұл мәселе өзекті мәселелердің бірі. Аталған халықаралық терминдер туралы қазақ тіл білімінде терминология мәселесімен айналысқан ғалымдардың барлығы да ерекше көңіл бөлген және олардың арасында қарама - қарсы пікірлер қалыптасқан. Оның бірі - бұл терминдерді аудару керек деген нікірде болса, екінші топтағы ғалымдар - халықаралық терминдерді аударуға болмайды, бұл өркениеттен бас тарту- деген иікір айтады. Кірме терминдерді аудару керек деген лікірді жактіаушы А.Байтұрсынов: «Мәдени жұрттардың тіліндегі әдебиеттерін, тылыми кітаптарын қазақтіліне аударғанда пән сөздерінің даярлығына қызықпай, ана тілімізден қарастырып, соз табуымыз керек. Сонда біздің әдебиетіміздің тілі таза болады» (4;350) десе, ал Ә.Қайдар: «Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас» атты еңбегінде халықаралық термииндерге ерекше тоқталып, оларды термин ретінде қалыптастыру жөнінде былай дейді: «Тіліміз үшін қажет, бірақ дәл баламасы жоқ, аударуға келе бермейтін интернационалдық терминдер мен атауларды қазақ тілінің өз ерекшеліктеріне икемден қабылдау. Осы мәселеге қатысты екі нәрсеге көңіл аудару керек: а) әсіресе, интернационалдық термин- атауларды қазақшалаудың қажеттілігін анықтау, оларды практика талабына сай бірінші, екінші, үшінші кезектеті топтарға бөліп қарастыру; ә) оларды аударудың принципі мен тәсілдерін анықтау. Халықаралық деңгейде қолданылып, танымііл болған, қазақша аударуға келмейтін, келсе де тер.миндік матынасы дәл берілмейтін интернационалдық термин-атауларды қазақ тілінде де қалыптастыру, туракдандыру қажет.

Орыс тілінен (жалпы славян тілдерінен) ентен термин-атауларды мүмкін болғанынша қазақша ауда- рып қолдау; аударуға келмейтіндерін бұрынп>ідай сол қалпында емсс, қазақ тілінің фонеморфология- лық ерекшеліктеріне үйлестіре қабылдау. Жалпы алғанда, орыс тілінің терминологиялық қоры негізінен еуропа мен шығыс елдері тілдерінің элементтерінен тұрады. Таза орыс тілінің лексикасын қазақ тіліне толығымен аударып қолдануға болды.»(5;18). Біз де жоғарыда көрсетіліен ғалымдардың пікірлеріне қосыла отырып, халықаралық терминдерді терминдік қасиеттерін сақтай отырып, қазақ тіліне барынша аудару керек деп ойлаймыз. Себебі кірме терминдерте толы тіл түсініксіз тілте айналатыны белтілі және қазақша терминдердің дүниете келуі қалыптасқан ғылым тілін бұзу емес, қазақ терминологиясын қалып- тастыру болып саналады. Кірме терминдерді төл тілімізде сөйлесту барысында аударманың ролі ерекше. Аталған терминдерді аудару барысында тілдің шұбарлытыт азаяды, төл терминдеріміз пайда болады, сез- дік құрамымыз кеңейе түседі, ец бастысы ұлттық терминологиямыз тұрақталып, ғылым тілі қалыптаса- ды. Аудармада сөздерді екінші бір тілге жеткізудің көптетен әдіс-тәсілдері (траисформациялық, типони* миялық, шендестіру, транслитерация, калька) бар. Терминжасамда калька әдісі тиімдітәсіл болып табы- лады. Себебі терминнің терминдік негізгі қасиеттері (қысқалық, жүйелілік, нақтылық) сақталып жасал- ғанда немесе аударын анда ғана ол терминдік сипат ала алады. Ал калька дегеніміз кірме сөздерді сөзбе- сөз аудару, яғни сөздің мағыналық, тұлғалық жағын сақтай отырып, басқа бір тілге жеткізу болып табылады. Жалпы калькалау мәсслесі бойынша тілімізде пікірлер әр алуан. Кейбір ғалымдар калька шет тілінің құралдарымен сөзбе- сөз аудару десе, екінші бір талымдар лексикалық кірме сөздің е[>екше бір түрі деті санайды. Біздің ойымызиа, калька кірме терминдерді ұл ітық тілімізде сөйлестетін, ятқи аударма тәсілі. Оны (.Исақова: «Ана тіліміздің ішкі мүмкіншіліктерінсн жасалғандытын ескерсек, сөзбе-соз аудару жолымен жасалған терминдерді кірме терминдердің қатарына жатқызу үлкен қателік» (3;72) деп корсетіп, терминдерді аудару барысында оны аударматта, ал жасапу лсолы мен одісі жағынап сөзжасам тәсіліне жатқызады.. Қазақ тілінде терминжасамда калькалаудың бірнеше түрлері бар: 1. семантикалық

калька; 2. сөзжасамдық калька; 3. фразеологиялық калька. Сонымен бірте толық калькалар мен жарты-лай калькалар болып қарастырылуда. Толық калькалар детеніміз - кірме сөздерді толық сөзбе-сөз аудару, ал жартылай калька сөздің жарты белгісі аударылып, жартылай кірме тілдің элементі сақталып аудару. А.і семантикалық тәсілде кірме сөздің мағынасының сақтан аударылуына көңіл бөлінсе, ал сөз туды-рушы тәсілде сөздің құрылымдық жағы сақталып аударылады. Қазақ тілінде бұл тәсілдермен аударылып, тілімізде термин ретінде қабылданып жатқан терминдер жеткілікті. Мысалы, *распоряжение - жарлық, приказ - бұйрық, тренер - ұйретуші, рынок - нарық, проводник - жолсерік, путеводитель - жолсілтер, мировоззрение - көзқарас, зарплата - жалақы, пенсионер - зейнеткер, подлинник- түпнұсқа*. Сонымен бірте *атенство - атеисттік, автодорога - автожол, авторучка - автоқалам* сөздері жартылай калькаға жатады. Детенмен әлі де болса қазақ тілінде кірме халықаралық терминдердің басым екенін, оларды аудару барысында кездесетін кемшіліктерді байқауға болады. Қазақ тілінің терминология саласында кездесетін негізгі кемшілік термин жасауда бірізділіктің жоқтығы. Осының салдарынан терминдерде жарыспалылық, салалық терминдерді қалыптастыруда белгілі бір қосымшаларды пайдаланбау және аудару барысында терминнің терминдік мағынасын түсінбеушілік, яғни терминжасамда белгілі бір жүйелілікті сақтамай аудару мәселелері туындайды. Мысалы, *штраф - айыппұл, айыпаңыз, календарь- құнпарақ, күнтізбе, сотовый телефон- қалта немесе ұялы телефон, зубной налет- тіс қиы немесе тпіс дат*, сонымен бірте қазақ тіліндегі баламасы термин ретінде бекітілген атаулардың шеттіліндеті нұсқалары қоса қолданылып жүр. Мысалы, *несие- кредит, процент- пайыз, интернет- галамтор т.с.с.*

Халықаралық терминдерді тілімізде қолдану ана тіліміздің мүмкіндігін шектеу болып табылады. Сондықтан аталған терминдерді тіліміздің ішкі мүмкіншілігін барынша пайдалана отырып, төл тілімізде «сөйлету» керек. Кірме терминдер жөніндегі Д.С. Лопенің «Кірме сөздерді дайын күнінде қабылдау, әрине, басқа тілдермен салыстырғанда жеңіл. Осы «жеңілдік» орыстеліндеті тылыми-техникалықтерминологияға негізсіз көптеген терминдерді енгізуі еңкеледі.» (6;8) детен пікірі қазақтіліндеті терминдерде де қатысты. Аталған терминдер жалпы қолданыстағы сөздерден дыбысталуы мен тұлғалық жатынан ерекшеленіп, оқшаланып тұрады. Сондықтан кірме терминдерге мүмкіндігінше ана тілімізден балама тауып немесе оларды тіліміздің ішкі заңдылығына бағындырып қабылдау керек. Дегенмен қазақ тіліне терминдерді аудару барысында тіліміздің мүддесіне нұқсан келтірмей, сауатты түрде, терминнің терминдік қасиеттерін сақтай отырып, төл тілімізде қалыптастыру керек. Тек осы жағдайда танатілімізде «сөзсіз» терминдер орын алмайды және ұлттық терминологиямыз наісі ы дұрыс бағытта дамып, қалыпта-сады. Сондықтан тілімізде ұлттық терминологияны қалыптастыруда тіліміздегі төл лексикалық қабат-тармен бірте аударманың да орны ерекше. Аударма - ұлттық терминологиямызды қалыптасуына ырудаты негізгі жолдардың бірі.

1. Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі (лексикасы мен грамматикасы). - Алматы, 1968
2. Баскаш? Н.А. Түркі тілдері // Языки народов СССР. - М., 1966
3. Исакова С. Қазақ терминдері: лексикалық құрамы, жасалу тәсілдері, грамматикалық қызметі. - Алматы, 2007
4. Байтұрсынов А. Ақжол. - Алматы, 1993
5. Қайдаров О. Қазақ терминологиясы және жасалған терминдер. - Алматы, 1993
6. Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и термина элементов. - М., 1982.

Резюме

В этой статье рассматриваются некоторые проблемы терминологии и перевода.

ТІЛ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ

Н.У. Сайбекова -

Абай атындағы ҚазҰПУ Кәсіби коммуникация және аударма ісі кафедрасының аға оқытушысы

Бүгінгі таңда тіл білімі ғылымының алдына қойған мақсаттарының бірі-ұлт тілі және оның мәдениет-ке қатысты мәселелері мен оның ерекшеліктерін қарастыру болып табылады. Тіл мен мәдениет-қоғам дамуының әлсуметтік азығы.Тілдің әлеуметтік маңызы тіл мен мәдениетті, тіл мен қоғамды бірте алып қарағанда ғана ашылады. Лдамның жан дүниесі мен болмысының, мәдениетінің қалыптасуына үлкен үлес қосатын халықтың баға жетпес байлығы - оның тілі. Себебі, бүкіл бір ұлттың одст-тұрпын, дүниетанымын, рухани мәдениетін тек хіл арқылы ғана танып біле аламыз.Тіл мәдени байлықты жасайтын құрая ғана емсс, сонымен қатар, ол-мәдениетің көзі, ұлт өмірінің айпасы екендігі көптетеп тылыми еңбектерде баса айтылып келеді. Кез-келген халықтың мәдениетіндегі тілдің маңыздылығын бағалау аса қиын. Бұл бағалауда кез-келген ғылым оз акцентін берсді. Мәдени әдебиетте тілдің маңыз- дылығы келесі бағалауларға аяды:

- тіл - адамды қоршаған шынайы әлем ғана емес, сонымен қоса халықтың менталитеті, оның ұлтық сипаты, дәстүрлері, әдет-тұрыптары, ғибраты, ережелер мен құндылықтар жүйесі, әлем көрінісі бейнеленетін мәдениет айнасы;

- тіл - мәдениеттің жинағы, өйткені барлық білімдер, шеберлік, сол немес басқа халықпен жинақталған материалды және рухани құндылықтар оның тілдік жүйесінде - фольклорда, кітаптарда, ауызша және жазбаша сөйлеуде сақдалынады [1,14].

XVIII ғасырдың атақты философтары Ж.Ламетри, К.Тельвещий, П.Тольбах және басқалар тілдің қоғам мен мәдениетті қалыптастыруда қажетті шарт болып табылатындығын, мәдениетті дамытуда әр адам пей халықтың шексіз мүмкіндіктеріне сенетіндігін атап көрсетті. Олардың Ізінше тіл мен мәдениеттің байланысының проблемасын өздерінің зерттеулерімен жаңа лингвистиканың нетізін қалаған Д.Вико, И.Тердер және В.Гумбольдт болды. Ең үлкен деңгейде бұл проблема тіл мен мәдениетті кеңістік пен уақыт ұрпақтарының байланысында ерекше құрал деп қарастырған, сонымен қоса олардың әлемді қабылдау мен өмір бейнесін қалыптастыруға титізетін әсерін батапаған И.Т.Тердердің концепциясында іүсіндіріледі. В.Тумбольдт [2] тілді «халықтың рухымсн» тікелей өзара байланысқан мәцтілік езтеріп отыратын тарихи құбылыс деп түсінді. Тіл процесі сана, мәдениет және әлеуметтік болмыс контекстінде түсіндіріледі. Ол тілдің көметімен адамның, мәдениеттің, мәдениеттіліктің, білім беру мен ағарту' ісінің дамуына рух күшінің титізетін әсерін мойындады. Сонымен қатар, В.Тумбольдтың пікірі бойынша, тілдің өзі болмыс болып табылады. В.Тумбольдт: "По своей действительной сущности язык есть нечто постоянное и вместе с тем в каждый момент преходящее... Язык есть не продукт деятельности (ergon), а деятельность (energeia)" [2].

Тіл мен мәдениеттің өзара байланысын зерттеудің бастаушылары болып америкапдық мәдени антрополог Ф.Боас және британдық әлеуметтік антрополог Б.Малиновский болды. Боас 193 Ыкылы олардың создік құрамы арқылы екі мәдениетті салыстырумен нақтылы мысап келтіре отырып, осы бай-ланысты көрсетті. Соліүстік американдықтардың кепшілігі үшін қар-жай ғана ауа-райының жағдайы, ал олардың лексиконында бұл түсінікті көрсеіуде тек екі сөз тана бар: snow (қар) және slush (лай батпак). Ал, Апяс- каньщ әскимостар тіпінде қар сөзін әртүрлі жатдайда бейнелейтін 20-дан астам соз бар. Создік құралдар- дыц мұндай әртүрлілігі әскимостар үшін қар-тек қана ауа-райының жай құрамалы бөлігі емес, олардың мәдениетінің көптеі ен элементтері нетізделетін маңызды бөлігі екендігін айқын көрсетеді.

Тіл мен мәдениеттің өзара байланысын зерттеуде тіл мен мәдениеттің байланысы диалектикалықтүр болады деп қорытынды жасаута болатын елеулі үлес XX тасырдың ортасында қосылды. І әжірибелік түрде барлық зерпеушілер тіл мен мәдениеттің өзара әсерін атап көрсетеді.

Ол туралы әртүрлі көзқарастар бар:

1. болмыстың бөлінбейтін компоненті, яғни, тіл-мәдениеттің жай ғана бейнесі. Болмыстың өзтеруі тілде бейнесін табатын мәдениеттегі тиісті озтерістерте апарып соғады.

2. Ұлт тілі арқылы ұлтты тану, ұлттың ойлау жүйесінің ерекшеліктерін айқындау, **яғни** ұлттық ділді айқындау, басқалардан айырмашылығын көрсету болып табылатықтан Э.Сепир мен Б.Уорф өз еңбектерінде ерекше көңіл бөлген. Тіл мей мәдениетке қатысты айтылған осы талымдардың болжамдары ғылымда «Сепир-Уорф болжамы» деген атпен белгілі. Бұл болжамның **негізін** адамдар әлемді әртүрлі – өзінің ана тілінің призмасы арқылы көреді, тіл-тек ойларды туындататын құрал ғана емес, ол біздің ойларымызды езі қапыптастырады деген пікір құрайды. Бұл көзқарасты жақтаушылар үшін шынайы әлем тілде бейнеленгендей бар болады: әртүрлі сөйлейтін адамдар әлемге әртүрлі қарайды. Бірақ, егер кез-келген тіл болмысты өзіне тана тән тәсілмен бейнелесе, тіл өзінің «әлемнің тілдік көрінісі» арқылы ерекшеленеді.

Сепир-Уорфтың болжамы тіл әрбір адамда табиғи бейнемен қалыптасатын және бізді қоршаған әлемнің құбылыстары мен заттарын ретке келтіретін әлем көрінісінің негізі болып табылады деген ережеден келіп шығады. Осыған орай, нақ осы болжамда [3] келесі негізгі ережелер атап көрсетіледі:

- тіл оны сөйлейтін халықтың дүние тану тәсіліне себепші болады.
- шынайы әлемді тану тәсілі оны таптып субъектілердің қай тілде ойлайтындығына байланысты болады.

Біз табиғатты біздің тілімізбен айтылған батытқа бөліп қарастырамыз. Біз тілде құбылыстарды немесе сол категориялар мен түрлерді олар айқын болғандықтан емес, керісінше, әлем біздің алдымызда біздің танымымызбен ұйымдастырылуы мүмкін пікірлердің калейдоскопиялық атыны ретінде көзге елестейді, ол дегеніміз негізінен - біздің тапқымызда сақталатын тілдік жүйемен маңызды болады.

Лингвистикалық салыстырмалылықтың болжамы осы өзара байланысты түсіндіруде үшінші батыттың тууына әкеліп соқтырған тілдің, дүниетану мен мәдениеттің өзара байланыс мәселелерін сансыз көп зерттеуге қозғау салды [4]. Бұл бағыттың негізгі идеялары келесідеп тұрады:

- тіл - біздің ата-бабаларымыздан мұраға қалған мәдениеттің құрамалы бөлігі болып табылады;
- тіл - мәдениетті сол арқылы ментеретін негізгі құрал;
- тіл - мәдениеттің маңызды құбылысы, өйткені мәдениеттің мәнін түсіну осы мәдениетті тіл сықылды қалыптасатын код ретінде қарастыру арқылы тана мүмкін болады және табиғи тіл осы секілді кодтардың жетілген үлгісін ұсынады. Сондықтан, мәдениетті концептуальды саралау тек табиғи тіл арқылы тана болуы мүмкін.

Тіл негізгі ережелер тіл мен шынайы әлем ортасында тіл мен мәдениет таратушысы - адам тұратындығын білдіреді. Тек қана ол сезім мүшелері арқылы әлемді қабылдады және тапиды, осының негізінде өзінің әлем туралы түсініктері пайда болады. Олар өз кезегінде басқа адамдарға жеткізуге болатын түсініктерде, пікірлерде және ой тужырымдарында орынды түсіндіріледі. Сонымен, шынайы әлем мен тілдің ортасында дүние таным тұрады.

Сөз қоршаған әлемнің құбылысын немесе заттың өзін бейнелемейді, адам оны өзінің мәдениетімен анықталған және танымында бар әлем көрінісінің примасы арқылы көреді. Өйткені, әрбір адамның санасы оның жеке тәжірибесінің ықпалымен, қолданғанда өткен ұрпақ тәжірибесінен ментеретін инкультурация нәтижесінде қалыптасады. Сонымен, тіл барлық қоршатын органы автоматты түрде бейнелейтін жай тана айна емес, адамдар әлемге қарайтын және әр мәдениетте езінікі болатын призма болып табылады. Тіл, дүниетаным және мәдениет тығыз байланысты екендігі сондай, практикалық түрде бір тұтастықты құрайды және бір-біріне қызмет атқара алмайды.

Орыс тілінде «эль» немесе «виски» деген түсініктер жоқ. Олай болса, орыс тілінде бұл сөздерге сәйкес келетін сөздер де жоқ болып табылады. Өз кезегінде блины, борщ, водка және т.б. белгілейтін сөздер де жоқ болып табылады. Қажет болған жағдайда мұндай түсініктер кірме сөздердің көмегімен көрсетіледі.

Орыс тіліндегі «крепкий чай», «сильный дождь» ағылшын тілінде «сильный чай» (strong tea), «тяжелый дождь» (heavy rain) деп айтылады. Яғни, ана тілінде табиғи және үйреншікті сөздердің лексика-фразеологиялық тіркестерінің бөлек мысалдары шет елдік үшін мүлде түсініксіз болуы мүмкін.

Сөз тілдің бірлігі ретінде шынайы әлемнің белгілептен затымен немесе құбылысымен сәйкес келеді. Алайда әртүрлі мәдениеттерде бұл сәйкестік әртүрлі болуы мүмкін, солай болғандықтан осы заттар немесе құбылыстар, сонымен қоса олар туралы мәдени түсініктер әртүрлі болуы мүмкін. Мысалы, ағылшын термині «house» орыс тіліндегі «дом» сөзінен айырмашылығы тым көп. Орыс тілінде бұл сөз туратын орын, жұмыс орны, кез-келген тимарат және мекені білдіреді. Ал ағылшындықтар үшін «house» түсінігі тек тимарат немесе құрылысты білдіреді. Бұл дегеніміз, орыс тілінде «дом» түсінігі

атылшын тіліндегі «house» тусінігіне қарағанда кең болып табылатындығын білдіреді.

Тіл мен мәдениетті зерттеуші ғалымдар тіл мен мәдениетке, олардың арақатынасына қатысты әртүрлі анықтамалар береді. Ұлт өкілдерінің ұжымдық дамуындағы құндылықтар жынтығы туралы айта келіп, талым Ю.М. Лотман - мәдениетті ең алдымен ұжымдық ұғым деп түсініп, «жеке адам мәдениетті тұтынушы, оның дамуында белсенділік танытушы болуы мүмкін, дегенмен, мәдениет табиғатына қарай тілі сияқты қоғамдық, яғни әлеуметтік құбылыс. Мәдениет - ең алдымен сана, күрделі семиотикалық жүйе, оның қызметі - сана, негізгі ерекшелігі - жинақтап сақтау», - деп тұжырымдайды [5,399].

Осы келтірілген анықтамалардан мәдениет - халық дамуындағы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отыратын, ұлттық құндылықтар жиынтығы деген қорытындыға келеміз. Әр ұлттың ана тілінде оның бүкіл өмірі, тарихы, тыныс-тіршілігі, жан дүниесі, яғни мәдениеті көрініс табады.

Тіл ғасырлар бойы дүниеге келіп қалыптасқан барлық сез байлығын өз бойына сақтап, оны келешек ұрпаққа асыл мұра ретінде жеткізіп отырады. Тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, халықтың көп жылғы тәжірибесінің негізінде жинақталған ақпаратты беруші құралы. Тілдің осы қызметі туралы Ж.Манкеева «Тілдегі мазмұнды сақталуы оның кумулятивтік қызметіне тікелей байланысты. Ол өз кезегінде қабылдау, ойлау, жад сияқты психологиялық ұғымдармен тығыз байланыста болып, тұтас күйіндегі когнитивтік парадигма құрайды», - деп тұжырым жасайды [6,39-43]. Тілдің кумулятивтік қызметінің маңызы зор. Ол халықтың мифтік танымы, салт-дәстүрі, әлем туралы түсінігі, тарихи оқиғалар мен тулталар туралы ақпаратты өз бойына жинақтап, сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырады.

Адам психологиясын, оның когнитивтік процесінің дамуын, жеке басының көріністерінің қалыпта-суын ең алдымен, табиғатпен қарым-қатынасы, шаруашылық кәсібі арқылы өзектесіп Ж.Манкеева тілдік құралдардың да ұлттық мәдени тепезісін этнопсихология мен биосфера заңдылығы арқылы өрбіте зерітеді [6]. Зерітеуде ғалым «халықтың көкіреті», «халықтың жады», «ұлттық сезім», «рухани дүние», «халықтық психология» секілді ұғымдардың маңыздылығына тоқталады. Сонымен, тіл, сана, таным, мәдениет ұғымдары бір-бірімен тығыз байланысты. Сондықтан да, оларды бөліп қарастыруға болмайды.

Тіл мен мәдениеттің бата жетпес ұлттық құндылықтарды жеткізетін қазына ретінде қарастыру керектігі туралы Сепир: «Тілдің бір тұтыры бар. Ол мәдениеттен тыс өмір сүрмейді. Ол дәстүр болып жалғасқан біздің тыныс-тіршілігіміз мүлде қабысып кеткен салт-дәстүр мен наным-сенімдерден мүлде арыла алмайды. Тілдегі лексика өзі қызмет етіп тұрған мәдениетті өз қалпында көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, тілдің тарихы мен мәдениет тарихы жапсарлас дамиды деуге болады» десе [3], Ж.Манкеева осы мәселе жөнінде өз ойын былайша қорытады: «Мәдениетті тілден бөліп қарамаймыз. Тіл мәдениеттің бір көрінісі. Ол екеуінің арақатынасы ерекше де маңызды. Кез-келген мәдениеттің түрлері, атаулары тілі арқылы бейнеленіп, кумулятивтік қызмет арқылы көрінетіні, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілетіні белгілі» [6, 53].

Соңғы жылдары тіл мен мәдениеттің өзара байланысына, арақатынасына ғалымдар мен ізденушілердің көптеген зерттеу жұмыстарында ерекше мән беріліп отыр. Атап айтқанда, олар Т.Смағұлова, Б.Жумағұлова, Т.Исина, А.Ислам, Б.Ақбердиева, Ж.Манкеева, З.Сабитова, К.Дүйсекова т.б. еңбектері болып табылады.

Тіл мен мәдениет байланысы «Тіл - тіл иесінің рухы» деп айтута мүмкіндік береді. В.Фон Тумбольдтың пікірінше, ұлттың өзіне тән, іштей дамитып рухы бар. Сол рухтың ерекшелігін сыртқа шығарып, сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа беруші күш - тіл. Бул қатиде талымның тілді адамның ойы мен саясаты, мәдениеті және рухани өмірімен тығыз байланыста қарайтын тіл философиясына сай философиялық-лингвистикалық бағдарламасының негізін құрайды. Тіл мен рух автордың пікірінше біртұтас ұғым, себебі тіл ұлттық рухтың жемісі, рухтың әрекеті. Тілдің шығуы мен рухани күштердің шығуына бірдей себептер әсер етеді. Әйтсе де тіл рухтың шығуына жағдай жасаушы болып қалады. Тіл мен рухани күштер бір-бірінен бөлек дамымайды, қайта интеллектуальды қабілеттің бөлінбес әрекетін құрайды [2,47].

«Человек весь не укладывается в границы своего языка, он больше того, что можно выразить в словах: по ему приходится заключать в слове свой неуловимый дух, чтобы скрепить его чем-то, и использовать слова как опору достижения того, что выходит за их рамки» [2, 47-49]. В.Фон Тумбольдтың осы пікіріне сүйене отырып, А.А. Потебня тілді ойды тұтызушы тетік, яғни тілде о бастан шығармашылық мүмкіндік бар деп түсініп, тіл оқшау тұрған құбылыс емес, ол халықтың мәдениетімен

біртутас байланыста деп санайды. Халық - тілді жасаушы, тіл - халықтық рухтың жемісі, сондықтан тіл ұлттық ерекшелікті көрсетеді деген қорытынды жасалынады.

Тіл - халықтың мәдениеті, салт-дәстүрі, қадір тұтатын зағары мен құндылықтар дүниесінің, қоршаған ортаның т.б. өмір сүру ұлтілерінен хабардар ететін құрал. Мәдениетті - адамның тілде көрініс табатын бүкіл рухани өмірі, тәжірибесі. Ә.Сепир жоғарыда көрсетілген еңбегінде, «само собой разумеется, что содержание языка неразрывно связано с культурой... В том смысле, что язык в своей лексике более или менее отражает культуру, которую он обслуживает совершенно справедливо и то, что история языка и культуры развиваются параллельно» [3,194].

Ұлт мәдениетінің қай түрінде болмасын, онда сол ұлттың бүкіл таным болмысы мен тұрмыс-тіршілік су реп сакталған. Белгілі-бір ұлттың тарихынан, мәдениетінен, таным болмысынан, тұрмыс-тіршілігінен хабардар ететін тілдік бірліктерге ең алдымен фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, накыл сөздер жатады, себебі. бұл тілдік бірліктер белгілі-бір ұлттың өзге ұлттардан менталдық айырмашылығын көрсететін, салт-дәстүр ерекшеліктерін білдіретін ұлттың өмірлік көріністерінің айнасы болып табылады.

1. Тер-Мтиасова С..Т.Язык и межкультурная коммуникация. - М., 2000.
2. Тумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода. Цит. по книге: Зветинцев В.А. История языкознания XIX и XX вв. в очерках и извлечениях. 4.1. - М., 1964.
3. УорфБ.Л. Отношение норм поведения и мышления к языку//Новое в зарубежной лингвистике. - 1960. - Вып. 1. -С. 174.
4. Серебренников Б.А. О материалистическом подходе к явлениям языка. - М., 1983; Фрумкина Р.М.«Теории среднетого уровня» в современной лингвистике //Вопросы языкознания. - 1996. - № 2; и др.
5. Лотман Ю.М О метаязыке типологических описаний культуры. -В кн.:Труды по знаковым системам. IV. - Тарту, 1969. - с.460-477.
6. Манкеева Ж. Қазақ тілінің заттық мәдениет лексикасы. /ф.ғ.д. зылыми дәрежесінде дайындалған диссертация. - Алматы, 1997.

Резюме

В данной статье рассматриваются язык и культура, сопоставляя и приведя конкретные примеры английского, казахского и русского языков раскрываются понятия языка и культуры.

Summary

The language and culture are considered in this article, the concept of language and culture are revealed comparing and giving concrete examples of English, Kazakh and Russian languages.

-МАҚ, -МЕК АФФИКСТЕРІНІҢ СЕМАНТИКАСЫМЕН СИНТАКСИСТІК ҚЫЗМЕТІ

Б.Ж. Доскеева - С.Ж.Асфендияров атындағы ҚазҰМУ доценті, ф.ғ.к.

-мақ мек аффикстері форма тудыратын аффикстер қатарына жатады. Форма тудыратын аффикстер- ді Мағыналары мен қызметтері жағынан сөз тудыратын жұрнақтар мен сөз байланыстыратын жалтаулардың арасындаты, екеуінің де ерекшеліктеріне жуықтайтын категория деп қарауға болады. Детенмен форма тудыратын аффикстер сөз байланыстыратын қосымшалардан тері сөз тудыратын аффикстерге жақынырақ. Өйткені форма тудыратын аффикстер де озі жалтантан тұбірте сәл де болса жаңа матына үстейді. Бірақ ол жаңа матына сол тұбірдің (сөздің) негізгі лексикалық матынасын өзгертпейді, отан нұқ.сан келтірмейді. « ... форма тудыратын жұрнақ созден. озі жалғаннан кейін де, сол сол сөздің (тұбір- дің) негізгі лексика-семаитикалық қазытынан алшақ әкетпейді. Сол себептен де бұл форма мен сол соз- дің басқа формаларының аралытындаты берік семантикалық байланыс үзімейді де, бұзылмайды да.» /10, 31/. Мысалы, *істе, істетен, істесе, істеме, істетей, істемек, істетелі* детендердің бәрі де тұбірдің негізгі лексикалық матынасын өзгертпейді. -мақ, -мек аффикстері де стістікке жалтанып, отан үстеме мән қосатын тұлғалардың бірі.

-мақ, -мек аффикстері көне аффикстер қатарына жатады. Бұл тұлғаның көне түркі ескерткіштерінде қолданылғаны туралы проф. М.Томанов былай деп көрсетті: «-мақ, -мек аффикстері Ұ-ҰП тасыр

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, №4(38), 2011 ж.
ескерткіштерінде есімдік тәрізді бір-екі сөз құрамында кездеседі. Ал орта тасырлық жазбалар тілінде бұл тұлға аса жиі қолданыс тапқан тұлғалардың бірі болып есептеледі. М.Қаштари бұл тұлғаны *масдар* деп түсініреді. Орта ғасыр жазбаларында инфинитив мәнінде де, сонымен бірге істі атқаруға ниет- тілекті білдіретін тұлға мәнінде де қолданылады. Инфинитив мәнінде қолданылуы қазақ арасында XIX тасырда қолданылған кітаби жазба тілде кездеседі. Алайда, қазақтың халық тілі мұндай ретте - у тұлға- сын қолданады» /1, 101/.

-мақ тұлғасының XI—XII ғасырлардағы түркі жазба ескерткіштерінде қолданылуы туралы тұрколот-галым Х.Т.Нигматов былай деп жазды: «Қимыл атауларының кең қолданылатын бірден -бір көрсеткіші - мақ, -мек аффиксі. - мақ, -мек тұлғасы қосымшасыз қолданылған кезде қимыл атауын білдіреді, септік жалтауларыш қабылдап септеледі, шылаулармен тіркесіп қалау, тілек, мақсат сияқты әр түрлі реңктерді білдіреді және барлық түбір етістіктерден жасалады: а\ йаты бойны йанчмак тилар әрса сән - етер қарсыласының мойнын итің келсе; б\ тапунмақ учун келдим - кызмет ету үшін келдім в\ мәнің әвта кәлмақ турур - ли - ол менің үйіме келгісі келеді» \1,131\.

проф. А.Құрышжанов осы тұлғаның XII - XIV тасырларда қыпшақ жазбаларында етістік түбіртегі жалғанып есім тудыратын жұрнақ ретінде де кездесетінін көрсетті /2,33/.

-мақ, -мек тұлғасы жайлы профессор Н.А. Баскаков былай деп жазады: «- мақ, -мек аффикстері дерексіз процесі білдіру түсінігінен басқа өзінің семантикасында мақсат, ниет реңктерін де білдіреді. Бұл аффикстердің шығу тегі осы тұлғаның - ма, -ме түбірі мен мақсат, ниет мәндерін білдіретін барыс септігінің - та, - те аффикстерінен тұратыны болу керек. Сондықтан - мақ, -мек аффикстері өзі жалғанған етістіктің түбіріндегі қимылды орындауды ниет ету мағынасын білдіреді» /3, 275/.

Б.Серебрянников пен Н.Таджиева - мақ, -мек инфинитивтері етістіктен жасалған көне - ма, -ме есімдеріндегі тұрып қалған барыс септігі тұлғасын көрсетеді: «Алмақ, ичмәк тәрізді септік тұлғаларының әуелті мәні алу үшін, ішу үшін /для взятия, для питья/ деген мағынаны білдіртен. - мақ, -мек инфинитиві әуелтінде супин, мақсатты инфинитивтің мағынасын берген болуы мүмкін » деген пікір айтады /4,238./

Мұндай пікірді Н.К. Кононовтан да оқуға болады. Ол түркі тілдеріндегі инфинитив пен славян тілдеріндегі инфинитивті салыстыра отырып, А.А. Шахматовтың айтқан «но с течением времени инфинитив окончательно отлатолился, потеряв возможность обозначать носителя признаков, т.е. быть существительным» деген пікіріне сүйене отырып - мақ, -мек инфинитивін екіте бөледі: - ма қысқарған инфинитив, ал - қ, -қа/ға, -ке, -те барыс септігінің жалғаулары», - деп түсіндіреді /5, 276/.

Белгілі түрколог П.М. Мелиоранский бұл тұлғаны тұйық етістіктің бір түрі деп көрсеткен /6,60/.

Сондай-ақ, түркі тілдерінің көпшілігінде - өзбек, түрік, татар, ноғай, құмық, башқұрт, әзербайжан т.б. тілдерінде -мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек тұлғалары тұйық етістік, кейде қимыл есімі болып есептеледі.

Осыған сәйкес қазақ тілі грамматикаларының өзінде де /мектептерте арналған оқулықтарда/ бұл тұлғаны тұйық етістіктің бір түрі деп қарау фактісі болды /7,47/.

Алайда, мұның тұйық етістіктен үлкен бір айырмашылығы бар. Ол іс-әрекеттің субъектімен қарым-қатынасын білдіретін мағынасында, яғни осыған сәйкес бұл тұлғада мақсат, ниет, тілек және мезгіл мәндері бар. Осы жатынан Каратанда ол райларға жақын. Сондықтан да 1945 жылы шыққан С.Кеңесбаев пен С.Жиенбаевтың «Қазақ тілі грамматикасынан» бастап -мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек жұрнақтары тұйық етістік тобынан алынып тасталады /8,146 /.

Содан бастап қазіргі қазақ тілі грамматикаларының көпшілігінде бұл тұлға «етістіктің шақтары» деген тақырыптың ішінде «мақсатты келер шақ» деген атпен беріліп жүр. Орыс тілінде шыққан академиялық «Қазіргі қазақ тілінде» бұл тұлға «шақсыз келер шақ» аталып, мынандай анықтама берілген: «Бұл тұлға қимылдың басталғанын да, аяқталғанын да көрсете алмағандықтан, тек мақсатты, ниетті білдіреді. Сондықтан - мақ тұлғасы жекеше тұрғанда белгісіздікті, ұзақты, алыстағы мақсатты көрсетеді. Қимылдың, іс-әрекеттің жүзете асатын, аспайтыны турапы анық ешнәрсе білдірмейді. Әрине, -мақ тұлғасында келер шақтың мәні бар, ғалымдарымыздың бұл тұлғаны ниет келер шақ, белгісіз келер шақ, мақсатты келер шақ, сенімді келер шақ деп әр түрлі ат қойып, келер шақ жүйесінде қарап жүргендері жайдан жай емес. Бірақ сонымен бірге бұл тұлғадан мақсат, ниет мәндері де айрықша көрінеді.

Белгілі талым К.Ищанов -мақ тұлғасы туралы: «...Бұл тұлғаның ерекше семантикалық мәні мен ерекше модальдығы — етістіктің түбірінде берілген іс-әрекетті субъектінің орындауға деген ниетін білдіретіндігі, шын мәнінде іс-әрекет орындалмайды, тек сөйлеуші арқылы жорамал, болжам жасалады.

Сондықтан бұл форманы ашық райға жатқызуға болмайды. Оны формантты семантикасына байланысты неғайбыл райлар қатарына енгізу керек» - деп жазады/9. 14/.

Ал, Т.Ергалиев бұл тұлға жөнінде: «Ол - істің істеушісімен (субъектімен) қарым-қатынасын білдіргенде шақтық және жактық байланысқа ие болады. Бұл жағынан ол райларға жақын. Тілдеті мағынасындағы міндетті, кей калпында мақсаттық қатынасты білдіреді» - деп көрсетсе/10, 17 /, М.Серғалиев, А.Айғабылов, О.Күлкеновалар «Қазіргі қазақ әдеби тілі» атты еңбектерінде: «бұл тұлғаның матышасы сөйлеу кезінен кейін болуын қимыл-әрекетті ашық білдірмейді. Шындыққа қатысы жағынан қалау райға жақын» - деген пікірді айтады. Ориве, бұл тұлғаны келер шаққа жатады немесе қалау райға кіреді деп кесіп айту қиындық туғызады. Себебі, ол қиындық «шақ катеториясы мен рай катеториясының бір-бірінен мазмұн шеті де, форма шеті де ажыратылмағандығымен байланысты» /11, 323/.

-мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек тұлғасы ауызекі сөйлеу тілімізден гөрі көркем әдебиетте газет- журнал беттерінде кең қолданылады. Ол етістік тандамайды. Әрине, субъектіге жағымсыз өлу, ауыру сияқты етістіктермен бұл тұлға I жақта қолданылмайды. Оның қолданылмауы етістіктердің бұл жұрнақты қабылдамауына байланысты емес, он дай амалдарды субъектінің унатпауына байланысты. сондықтан ондай етістіктерден осы тұлғаның болымсыз түрі жасалады. Бұл тұлғадан кейін сөзге жақ жалғаулары жалғанады.

1. *Хантст барып, щтатты хабарды айтпақ.* /Ә.Кекілбаев/. 2. *Оның «тағы не бон қалды» деп қарадай құтты болып отырған жүретін орнына тусірмек. Императрицаның хаты мен сәлем-сауқатын жеткізбек.* /Ә.Кекілбаев/. 3. *Абай бұл қызды ашумен тыймай, майда мінезбен тыймақ.* /М.Әуезов/. 4. *Басқа шеіенің баласына осындай кезде тізені батырып, өзіне қарай қайырып, ықтатып алмақ.* /М.Әуезов/. 5. *Таңертең ертелетіп жүрмекпін. Қонаққа шақыртып жатқан шығар. Сол мәселе зой.* /Ә.Сараев/. 7. *Менен ақыл сұрамақсыздар ма?* /Т.Иманбеков/. 8. *Жақсы, - деді – мұқтас есінеп. - ал, қалай құтқармақсың?* /Ә.Сараев/. Бұл сөйлемдерде -мақ, -мек аффикстері жалғанып тұрған етістіктер қимыл иесінің ниетін, бір істі алдын ала орындау туралы мақсатын, тілегін білдіріп тұр. Алғашқы төрт сөйлемде III жақтағы субъектінің, бесінші, алтыншы сөйлемдерде I жақ, яғни сөйлеушінің мақсаты, ниеті, тілегі берілген. Ал, жетінші, сегізінші сөйлемдерде осы мәндер сөйлеуші сөзі арқылы екінші жақта сұрақ түрінде қолданылған. Осы сөйлемдердің бәрінде бұл тұлға субъектінің ішкі сезімін ғана (мақ- сат, ниет, тілек) білдіріп тұрғандықтан оның өмірге қатысын білдірмейді, яғни хабарды айтқан- айтпағаны туралы, сәлем-сауқатын жеткізген-жеткізбегені жайлы немесе майда мінезбен тыйған- тыймағаны жөнінде сшқандай ашық пікір айтылмайды. Тек болашақ әрекетке мезгегені ғана баяндалады.

Ғалым К.Неталиева қазақ тіліндегі -мақ, -мек жұрнақтарының өзіндік ерекшеліктерін, тұлғалық белгілерін және -у тұлғалы жұрнаққа ұқсастықтарып көрсетіп берді: «-мақ жұрнақты тұлға қандай септік жалғауында жұмсалмасын -у жұрнақты тұлғаға бара-бар, олардың арасында мағыналық толық параллелизм бар. Бұл екі тұлғаның арасындағы мағыналық ұқсастық - септіктеті басқа сездермен тіркесе айтылуда, оларды меңгеруде анық керінеді. Мысалы: *Біреуді ызаландырмақ(біреуді ызаландыру) – шаригатта харам, , ақылға теріс.* /Абай/».

Барыс жалғаулы есімдер мен барыс жалғаулы тұйық етістік кез келген етістіктермен тіркесе бермейді, тек олармен мағыналық үйлесімде бола алатын етістіктермен ғана тіркесетіні белгілі. -мақ,-мек аффикстерінің -у жұрнақты тұлғаға - тұйық етістікпен ұқсастығын осы тұста байқауға болады. -мақ,-мек аффикстері жалғанған түбірлер де өздерімен мағыналық сәйкестікте болатын етістіктермен ғана тіркесетінін төмендегі мысалдардан көруге болады. көркем әдебиетте, әсіресе, М.Әуезовтың шығармаларында осы тұлғаның барыс септігінде келуі өте жиі кездеседі. Мысалы: *Осыдан кейін Абайды тағы да сойлете тусіп, сырын ашқыза бермекке бекінді. 2. Қарқалыдан Құнанбайдың осы сапарына бірге ермекке серт еткен Өндірбай қайыс қосылған еді. 3. Бір жағы ұлық, бір жағы төбе би алдында сол куйгіер қалай жүріп, қалай бітіп-тынып жатқанын білмекке Абай біраз күн аялдап қалды. 4. Сөітіп керей щызды жылатпаіімыз» деп, бұ]зынты құдалыщты енді амалсыз бұзбаққа бекінеді.* /М.Әуезов/.

-мақ,-мек аффикстерінің табыс септігінде қолданылуы ауызекі тілде болсын, көркем әдебиетте бол- сын өте сирек кездеседі. 1. *Қарңаралыдан щайщан соң, Тотжанта бір сәлем жолдап көріспекті тілетен.* /М.Әуезов/.

Ал, шығыс, көмектес септігі жалғанған -мақ,-мек аффикстерінің есімдермен де, етістіктермен де

Абай атындағы ҚазУПУ-дың Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, №4(38), 2011 ж.

тіркесуі жиі ұшырасады: 1. Бұдан былайғы тірлікке Дәрмен мен Мәкеннің қолында тұрса, олармен тату - тәтті болмақтан бөтен ой, басқа мінез шытпайтынын саналы әйел жақсы ақтарады. /М.Әуезов/. 2. Жаз бойы үй салғызбақпен жүрді емес не! /Т. Нұрмағамбетов / Бұл сөйлсдердің барлығында -мақ (-мек) тұлғалы сөз толықтауыш қызметін атқарып тұр.

Тіл - қарым-қатынас жасаудың құралы дейтін болсақ, сөйлем - қарым-қатынас жасауда кісінің ойын айтудың негізгі формасы. Адамның ойы әр алуан, әр қилы болатындықтан, соларды айту үшін жұмсалатын сөйлемдердің құрамы да әр түрлі болады. Сөйлемдегі сөздер бір-бірімен грамматикалық байланысқа түсіп, белгілі мағынаны, ұғымды білдіруге себін тигізіп тұрады және сөйлем құрамындағы сөздер өзара тіркесу арқылы белгілі қызметте жұмсалады, басқаша айтқанда, сөйлем мүшесі болуына себепкер болады.

-мақ, -мек аффикстері есімдер сияқты сөйлемнің барлық мүшелерінің қызметін атқара алады. Бірақ сөйлем ішіндегі ең негізгі атқаратын қызметі - баяндауыш болуы. Мысалы: 1. Ескерткіш жасамақпын. Бұл сөзді қарт түсініңкірмеді: - Ол қандай ескерткіш болмақ, теті қаладан тиебер адамдар желіп салдырмақпысың? -Ескерткішті Еңлік-Кебек бастарынан өткертеу оқитиарын жазып жасамақпын. /К.Оразалин/. 2. Ал жаңа нұсқау бойынша бүкіл аудан еңбекшілерінің табысы әр қолхозта берілген тапсырманың орындалуымен баталанбақ./Т.Иманбеков/.

Жалпы алғанда, бастауыш бола алмайтын сөз жоқ, Белгілі жағдайда субстантивтеніп қолданылған кез келген сөз бастауыштық қызметте жұмсала беретіні белгілі. Мысалы, -мақ, -мек жұрнағы «Бас болмақ оңай, бастамақ қиын», «Санамаң» - балалар ойыны» деген сөйлемдерде сөз атау септігінде тұрып, бастауыш қызметін атқарып тұр.

Сондай-ақ, бұл тұлғаның заттың қимылдық сапасын шрсетіп, зат есіммен немесе заттық ұғымда жұмсалған басқа да сөз таттарынан болған мүшелермен байланысып анықтауыш қызметінде жұмсалатыны байқалды: 1. Жүрер шақта уй іші, бала шатата оңашарақ айтпақ сөзін Қунанбайі осы бойшеде, осы устел басында айтармын деп еОі. /М.Әуезов/. 2. Білмек талабыңыз жақсы екен. /М.Әуезов/. 3. Жеңтесіне қапатады дәрітерте қаратпақ ойы бар екенін жеткізді. /Т.Нұрмағамбетов/. Зат есімдерден басқа, субстантивтенген сын есім, сан есім, етістіктер де ілік жалтауында тұрып, анықтауыш бола алады. Ал төмендегі сөйлемде -мақ,-мек аффикстері ілік септігінде жұмсалған: Ашақтың да, саяматы бар. /Мақал/.

Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелерінің бірі - пысықтауыш, ол да анықтауыш сияқты, басқа сөздің ерекше белгілерін білдіру үшін жұмсалатын бағыныңқы мүше. Детенмен ол екеуінің елеулі айырмашылықтары бар: анықтауыш заттық ұғымы бар сөздердің - зат есімдердің, субстантивтенген басқа сөздердің әр алуан сапасын, меншіктілік-тәндік қатынасын білдіру үшін жұмсалса, пысықтауыш заттың қимылдық сапасын, белгісін, қандай талапқа лайық істелетінін білдіреді.

-мақ, -мек тултасы іс-әрекеттің мақсатын білдіріп көбінесе мақсат пысықтауыштың қызметін атқарады. Бұл жағдайда, көбінесе, осы тұлғадан кейін үшін шылауы немесе бол көмекші етістігі тіркесіп қолданылады. Мысалы:

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,

Жоң барды, ертені термек үшін,

Көкіреті сезімді, тілі орамды Жаздым ұлті жастарта, бермек үшін. /Абай/

Жеңте де шай әзірлемек боп тысқа шықты. /М.Әуезов/. 3. Ішінде не жазылтанын білмек боп қатазды Акбәтте ұсынды. /М.Дүзенов/ 4. Жубан алташында қаймықтырмақ болып жекіріп те көртен. /Ә.Сараев/. Ал егер бұл тұлға болкомекші етістігімен тіркесіп, құрмалас сөйлем құрамында жұмсалса, батыныңқы сөйлемнің баяндауышы болады. Мысалы: 1. Келін иыратым, - деп қажетсіз әңгіменің алдын апмақ болып еді, бірақ Бариын айтарын айтып салды. /Ә.Сараев/ 2. Сен арзамен қутылмаңсың юй, бірақ, жаным. Мен оңайта түсе қоймаймын./Т.Иманбеков/. Етістіктердің сөйлемдегі негізгі қызметі - баяндауыш болуы. Олардың баяндауыш болуы қабілеті өте күшті. Сондықтан қазақ тілі сөйлемдері баяндауыштарының дені - етістікті баяндауыштар. -мақ, -мек тултасы да қимылдық мақсат. ниет, тілек, болжам, жорамал және мезгіл мәядерін білдіре отырып, негізінен, сөйлемде баяндауыш қызметін атқарады.

1. Нитматов ХТ. *Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI-XII вв.* Ташкент, 1989. -191 с.
2. Курьшижанов А. *Язык старокыпчакских письменных памятников XHI-XIV вв.* -Алматы, 1972. -344 с.
3. Баскаков Н.А. *Историко-типологическая морфология тюркских языков.* -М., 1979. -275 с.
4. Серебренников Б.А. , Таджиева Н.З. *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков.* - Баку, 1979. -304 с.
5. Кононов АН. *Тюркские этимологии: Ученые записи.* -Ленинград, 1954. -280 с,
6. Мелиоранский П.М. *Краткая грамматика казах-киргизского языка.* -Ч. I. Фонетика и этимология СПб., 1894. -72 с. -Ч. II. Синтаксис. -1897. -92 с.
7. Аманжолов С. *Қазақ тілінің грамматикасы. -I бөлім. Морфология.* -Алматы, 1939. -98 б.
8. Кеңесбаев С., Жиенбаев С. *Қазақ тілі грамматикасы. -I бөлім. Фонетика мен морфология.* - Алматы. 1945 - 192 б.
9. Ицанов К. *Повелительное и желательное наклонение в современном казахском языке. Автореф. Канд. Дисс.* -Алма-Ата, 1963. -30 с.
10. Ысқақов. *Қазірғы қазақ тілі.* - Алматы, 1991. -383 б.
11. Балақаев М., Сайранбаев Т. *Қазіргі қазақ тілі.* -Алматы, 1997. -240 б.

Резюме

В статье рассматриваются семантические и синтаксические функции аффиксов *-мац*, *-мек*.

Summary

In article semantic and syntactic functions of affixes *-mac*, *-mek* are considered.

ҚАЗАҚСТАН ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТҰРМЫС САЛАСЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ОРТАҚ ҚАЗАҚЫ СӨЗ ӨРНЕКТЕРІ

Р.С. Чойкиева - ҚазҰПУ Роман-герман тілдері кафедрасының аға оқытушысы,
Л.К. Кабылбекова - 2курс ҚазҰПУ аударма ісі магистранты

Қазақстан қарым-қатынаста ортақ қолданылатын азды көпті кездесетін солардың бірі мақал- мәтелдер.

Паремиялардың бір тобы түркі мақал-мәтелдеріндегі ұқсастықты халықтың этникалық және тілдік туыстығы ретінде түсіндіреді. Ал екінші топ - шаруашылық, мәдени қарым-қатынаста негізінде пайда болған десе, үшіншілері - тәжірибенің ортақтығымен және қотамдық дамудың бірдей сатысында рухани бірліктің нәтижесі деп ұтындырады. [1,18]

Академик Ә.Қайдар түркі халықтарына тән ортақ мақал-мәтелдердің екі түрлі арна бойынша қалыптасқандығын айтады. Оның бір арнасы түркі халықтарының тенеологиялық шыту теті мен тарихына, дүниетанымы, сезім, қабілетіне, өмір сүрген ортасы мен тіршілік-кәсібіне, тілінің жақындығына байланысты қалыптасқан ортақ халық даналығы болса, екінші арнасына тасырлар бойы жіті араласу, өзара стәне сіңісу нәтижесінде жүзеге асқан рухани ауыс-түйістер жататындығын және әрбір түркі тілде халық түркі өлеміне ортақ даналығын да, өзіне ғана тән даналық ұйтқысы мақал-мәтелдерді де өз тілінің ерекшелігіне сәйкес қалыптастырып, баршасын болмаса да, көпшілігін бірдей түсініп, өз тілінде, өйтіліп келетіндігін атап өтеді [2,98].

Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер мен фразеологизмдерге ұқсас немесе ортақ мақал-мәтелдер өзте халық әдеби мұрасында көптеп кездеседі, себебі олардың шаруашылық жатдайы, тұрмыс-тіршілігі өзара ұқсастығы басым. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің ортақтығы әсіресе өзбек, қарақалпақ, түрік тілдерінде срекше байқалады. Мұның себебі, біріншіден, территориялық жатынан көршілестігі болса, екіншіден, тілдердің туыстығы өз ықпалын титізіп отыр, үшіншіден, олардың шаруашылық жатдайы, тұрмыс- тіршілігіндегі ұқсастықтардың басым батыт алуы.

1. Қазақ-ұйғыр халықтарына ортақ тұрмыстық мақал-мәтелдер.

Кез келген тілді этнолингвистикалық және этномәдени тұрғыдан зерттеу - белгілі бір халыққа тән ерекшеліктерді жан-жақты қарастырады. Ал әр халықтың өзіндік өзгешелігін танытатын тарихы, өмір сүру ортасы, дүниені тану қозғарасы мен наным-сенімі, әдет-тұрпы, салт-санасы сол халықтың тіліндегі

тілдік бірлігінде, оның ішінде мақал мен мәтелдерінде ізіп қалдырады. Мәселен, қазақ, тіліңде:

*Асың ойнатан тар,
Доп ойнатан тозар,
Бәрінен де қой батыт ...жетен озар
Барымтачап алтан мал емес,
Құят ытан - құн емес.*

Бірінші мақалды қарағанда, қазақ халқының ежелгі шаруашылығы мал бағу болғандықтан, балалардың күні ұзақ асық ойнап, доп теуіп өткізетінін қаламайды. Керісінше, пайдалы іс - қой бағын, таматын тауып жетенді мақұл көреді. Соны бүкіл жас ұршаққа уағыздай отырып, уақытты тиімді де пайдалы іске жұмсандар дегенді ашады.

Келесі мақал қазақ даласына кең тараған «барымташылықтан» хабар беріп тұр. Алайда бұл әрекеттің дұрыс қылық еместігін, барымтамен алтан малдың иесіне мал болып жарытпайтындығын, біреуді шырылдатып жүріп, құн алғандық та нағыз құн болып есептелмейтінін 'тура мағынада түсіндіріп тұр. Бұл мақалмен танысқан адам қазақ жұртының сайын даласында ежелден қалыптасқан «барымтадан», «құн дауынан» дерек алары анық. Міне, талданған мақалдардың қай-қайсысын алмайық, бірі құн көріс әрекетінен, келесі бірі ел ішіндеті ұрылардың айналысқан ісіне хабардар етеді. Яғни бүкіл этностың мәдениетін, салт-санасын таныстырып тұр.

Ұйғыр халқы да мақал-мәтелдерге бай. Бірнешеуін мысалға келтірейік;
Һүнири бар қол өлмәс Тазта пітаң бәрсәң, йелим тіләйду

Алташқы мақал қолонер кәсібіне арналған. Ұйғыр халқы ерте заманан бері қолонер кәсібін жетік ментеріп, тоқымашылық, зергерлік, стікшілік, ұсталық кәсіпті жақсы дамытқан. Қалың бұқара ішінде ежелден «он саусағынан опер тамған» адамдар өте қадірлі болғатты. Халық арасында үлкен беделге, сый-құрметке ие жандар болған. Сопдықтан болар, *өяерлі адам ешқатманда өшейді* деген дапа сөз қалыптасқан.

Жиде ағаштарынан, әдетте, сұйықтық алынады. Бұл ағаштың сұйықтылығын алып, оны кептіріп, қабырып алпш соң жыл бойы керек кезінде жібітіп, шашқа жатады. Мұны ел ішінде «желім» деп атайды. Ұйғыр қыз-келіншектерінің шаштарына жағатын бұл желімінің қасиеті - шашты табиғи азықтандырады, шашың ағару, тұсу және оған қайызтақ і үсірмсу, сондай-ақ шаштың тозып кету құбылыстарының алдын алады. Батзы замандарда бұл сұйықтық қазіргі дәуірдегі лак, тельдің қызметін атқарған. Құн бүтінде дейін шашы ұзын қыз-келіншектер бұл затты әлі қолданады. Осыған орай ел аузында мысқыл, әжуа ретінде айтылған *«Тазта піпараң берсең, шашына желім тілейді»* деген нақыл пайда болған.

Қарап отырғандар, аз т ана созте не болмаса бір,біре сөйлемте қаншама дерек сыйыстырылған. Аз сөзбен көп жайды аңғартатын қазақ-ұйғыр мақал-мәтелдері бүкіл екі этностың болмысын қоз алдыға елестете алады екеи. Демек, қазақ-ұйғыр мақал-мәтелдерінің этномәдени сипаты олардың әрбір мақап- мәтелдердің бойынан көрініс табады деп нық айтуға болады.

Әр ұлт қауымында сан килы татамдарының барлығы, яғни оздері үнемі дайындап қолданып астардың *цпттғың татамдары* ден аталатыны белгілі. Осы ұлттық тағамдардың жасалуы технотилсы мен сан алуан табиғатын білдіретін, оларға қатысты неше түрлі ұғымдарды сипаттайтын мындаған атаулар мен жүздетен тұрақты тіркестердің қатарында ММ-дердің баршасы тілдің ежелгі де байырты және құнарлы қорына сніп, ұлттық менталитеттіі; тілдеті бейнелі бір көрінісі болып септеледі, Яғни олар екі тілде де мотивтік мәні ұқсас, бір-біріге жақы оолып келеді.

Ас иесімен тәтті, табатымен сәиді (қазақша)
Аш итиси биән татлтіқ (ұйғырша)
Жсіқсы ас қалтатиа, жаман қарын жарылсын (қазақша)
Йахиш аш ешип қалтуә, йаман қосақ йервишп кәтсун (ұйғырша)

Қазақ және ұйғыр халықтары - қонақ күтіп, тамақ әзірлеуге алдына жап салмайтын халық. Сондықтан болар кімге болсын тамақ бергенде жанында ұй иесі қоса отырушы шарт. Онсыз астың дәмі де кірмейді. Яғни асты алдында қойып, ұй иесі кетіп қалса, келген қонаты «мен жақтырмай отыр ма» деп ойлары әбден мүмкін. Сондықтан ас берген ұй иелері дәммен қоса отырып, қонақты сыйлау, құту дәстүрі –

қазақ, ұйғыр халықтарында ежелден келе жатқан дәстүр.

Ас піспестің қазаны оттан түспес (қазақша)

Еши пишмасниң қазини оттин чушмәк (ұйғырша)

Аташын тату болса - ат көп, Абысын тату болса - ас көп (қазақша)

Атинә инақ болса - ат тола, Итияә-сиңил ипак, болса - аш тола (ұйғырша)

Жаңсы ас қапташиш, жаман қарын жарылсын (қазақша)

Йахиш аш ешт қалтүә, йаман қосак, йершиш кәтсун (ұйғырша) мақалы тамақты, отан қаншалықты еңбек сіңіреді дегенді бағалау мақсатында қалыптаса керек. Шыны- мен де, ас даярлау оңай жұмыс емес. Етер тағам тәтті болса төтіліп, ысырап болмау үшін айтылған нақыл сөз. Бұның астарында қос халықтың жастардың асты қадірлеуге, босқа төгіп-шашпаута, ананын не болса ас дайындаушы адамның еңбегін бағалауға деген тәрбиесі жатыр.

2. Татар халқының қазақ халқына ұқсас мақал-мәтелдері

Ең алдымен уйі сачудан бұрын - көршіңді зерттеп, қара.

Араның шишусыә - бал болмайды.

Табынишысыз - жаңылар табын құрмайды.

Біреудің қазанына - ши пісірсе алмайсың

Кішіні қайытына отырсаң - сотан қарай тартылып икемделесің.

Жар жолдан найту да ержуректік.

Бар жалтызаяқ жопмен келе жатқан қасқырлар, бірі-бірі жемейді

Ақшақ: «Жеңеміз!» десе, дана: «Жол берелік дейді.

Қотшы көп болса, қойлар қыршады.

3. Орыс халқының қазақ халқына ұқсас мақал-мәтелдері

Найзаның орына ұрыста.

Саһытас ашқа үйі жептес.

Еркелеткенді ит те сезер.

Көрметен жері-кең бейіш.

Бір к\и бұрын ексең,

Бір апта бұрын орасың.

Білімнен асар байлық жоқ.

Досыңды ұш сынама,

Ұш жыл сыша.

4. Өзбек халқының қазақ халқына ұқсас мақал-мәтелдері

Мысалы мына мақал-мәтелдер өзбек, қазақ халықтарына ортақ. Мысалы: Өзбек тілінде «Кстмоннинг бошини босаыит,сопи бошинта титади» - Ал қазақ тілінде: «Кетпеннің басын бассаң, сабы маңдайына тиер»; Өзбек тілінде: «Синқо» сифмас инита, ғалвир боғлар думита» - Ал қазақ тілінде: «Тышқан ініне кіре алмаса, құйырытына қалжуыр байлар»

Бір тал кеесең.

Он тал ек.

Наданта цор болтан еси сөзьм,

Өлікке жы патан есіл көзім.

5. Түрік халқының қазақ халқына ұқсас мақал-мәтелдері

Түрік төркіндестіті, тектестіті, түркі тілдес ұлыстардың есі жоқ ескі замандардан бері бірте жасап, біте қайнасуы, керші тұруы; олардың тұрмыс салтындаты, рухати мәдениетіндеті, дүниетанымы мен ойлау, бейнелеу қабілетіндеті ұқсастық, сәйкестік; бір тілде пайда болған мақал-мәтелдерді көршілес тілдің өзіне ыштайластыра қабылдауы немесе дайын үлгі бойынша жасап алуы, сондай-ақ, ойлау жүйесі, адам баласына ортақтығы түрік халықтарының мақал-мәтелдерінен де ұқсастық табуымыз заңдылық. Мәсе- лен: Balık bastan kokat (Балық басынан шіриді). Anasina bak kizini al kcnariina bak bezini al. аудармасы: (Анасына қарап қызын ал, олкесіне қарап матасын ал). Әдетте тіліміздеті мақал-мәтелдердің құрамын озтерту келе бермейді. Бірақ әр халықтаты мақал-мәтелдердің әр аймақіа лексикалық ерекше- ліктерте ұшырап айтылуын кездестіруге болады. Бұтан осы мақал мысал бола алады. Ал қазақ тілінде «Анасына қарап қызын ал, аятына қарап асын іш» деген нұсқасын кездестіруге болады. Қазақтілінде «Дұшпан аяққа қарайды» Bugunku isin

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Филология тылымдары» сериясы, №4(38), 2011 ж.

уағина **birakxna**. Бүгінгі жұмысты ертенге қалдырма. **Agiamnyan cocuga шеніе vermezler**. Жыламаған балаға емшек жоқ.

Ал енді сөз өрнектері екі халықтың ғасырлар бойы жігі араласуы, езара етене сіңісуі нәтижесінде жүзеге асқан рухани ауыс-түйістер нәтижесінде тутан немесе ски тілде қалыптасқан сөз өрнектері өздерінше дамығанын қоруте болады: Түрік тіліндегі «Vakit nakittir» (Уақыт - ақша) мақалы орыс халқындағы «Время - деньги», түрік тіліндегі «Ак аксе кара gun icin» (ақ ақша кара күн үшін) яғни татқан ақшаны бірден жарату дұрыс емес. Бір күні ақша табуға күш пен мүмкіншілік тұмайту кара күнде келер, сондықтан, ақиқаты бетімен жаратпай кара күн үшін сақтап, ештеп жарату қажет деген ой беретін даналық сөзі орыстарта «на черный день» деген сөзімен ұқсас келеді.

Кез-келген халықтың ойлау ерекшелігі оны ұлттық тілінде көрініс табады. Туыс емес тілдерде де жасалу жолдары мен мағына жатынан бір-бірімен ұқсас немесе дәлме-дәл келетін сөздер тіркестерін мақал-мәтелдерден байқауға болады. Мысалы:

Атылшын тілінде	Орыс тілінде	Қазақ тілінде
Better late than never	Лучше поздно, чем никогда	Ештен кеш жақсы
East or West, home is best	В тостях хорошо, а дома лучше	Оз үйім елең төсетім
Where there is life there is a hope	Где жизнь, там и надежда	Ом ір бар жерде үміт бар
To kill two birds with one stone	Убить двух зайцев одним выстрелом	Екі қоянды бір оқпен ату
Second thoughts are best	Семь раз отмерь, один раз отрежь	Жеті рет өлшеп, бір рет кес

Қорыта айтқанда орыс халықтың әдеби бай мұрасы сөз орнелі болып табылатын перішіе сөз. пері теңеу, пайтамбар ойдың жиынтығы - мақал-мәтелдерде құрылымдық, сөзбе-сөз сойкестіктен бастап, логика- лыц ой, дүние таным мен бейнелеу тәсілдері де ортақтық байқалады.

1. Ұрімова Р.К. «Қазақ тілінің аймақтық мақал-мәтелдерімен фразеологизмдерінің этиологиялық сипаты» Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. - Алматы, 2009. - 18 бет

2. Қайдар Ә.Халық даналығы. - Алматы: Тотанай Т, 2004. - 506 б.

3. Сарасова Т.А. «Қазақ және түрік тілдеріндегі халықтың ошем атауларының этнолингвистикалық сипаты» Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. - Алматы, 2009. - 13 бет

4. Омер Асим Аксой. Alasozleri ve deyimler sozhtgu. 1 Atasozleri sozlugu Inkilap. - Istanbul, 1988

5. Rusca-turkce - Rusca sozluk. Kapadokyayayincilik. -Ankara: Hazırlayan Mustafa Yasar, 2008.

Резюме

В данной статье рассматривается употребление пословиц и поговорок в сфере быта

Summary

This article considers the usage of proverbs and sayings in every day life.

МӘДЕНИЕТТАНЫМНЫҢ ТЕРМИН СӨЗДЕР ЖАСАУДАҒЫ РӨЛІ

А.С. Кушкимбаева - филология матиcтpанты, Ақтoбе мемлекеттік педагогикалық институты

Тілді, тілдік бірліктерді адами факторлармен, адами құндылықтармен бірлікте қарастыру қазіргі тіл білімінің алға тартып отырған басты бағыттарының бірі. Бүгінгі күні адами факторларға ерекше мән беріп, тіл иесінің тілдік бірліктерді дұрыс, ұтымды қолдану, мән-мағыналарын терең түсіну мәселесі ғылыми еңбектерде жиі көтерілуде. Осындай зерттеу жұмыстарында ұлттық құндылықтарға қатысты мәдени деректерге көп көңіл бөлініп, тіл тек ұлтаралық (формалық) жағынан ғана емес, сонымен қатар ол мағыналық, ұғымдық, мәдени-концептілік тұрғыдан жиі қарастырылып, талданатын болды. Тілді ұлттың тарихымен, мәдениетімен, рухани қазынасымен, яғни дүниетанымымен тығыз қарым-қатынаста, бірлікте алып қарастырылған жағдайда ғана ұлттық тілдің табиғатын шынайы танып білуге жол ашылады.

Ұлт мәдениетінің қай түрінде болмасын, онда сол ұлттың бүкіл таным болмысы мен тұрмыс-тіршілік суреті сақталған. Белгілі бір ұлттың тарихынан, мәдениетінен, таным болмысынан, тұрмыс-тіршілігінен хабардар ететін тілдік бірліктерге ең алдымен тілдегі фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер жатады, себебі бұл тілдік бірліктер белгілі бір ұлттың өзге ұлттардан менталдық айырмашылығын көрсететін, салт-дәстүр ерекшеліктерін білдіретін ұлттық өмір көріністерінің айнасы болып табылады. Тіл бірліктерін «этнос (адам) - тіл - мәдениет» үштігіне сүйеніп зерттеу үрдісі тіл білімінің этнолингвистика, тіл арқылы ел тану, лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика сияқты жаңа бағыттарына жол ашты. Аталған бағыттардың негізінде адамның тілі мен мәдениетінің өзара байланысы мәселесі жатыр. Тіл мен халықтың, оның мәдениетінің арасындағы тікелей байланыс халықтың рухынан, тілінен көрініс табады. Олай болса, тілді зерттегенде оны сол халықтың рухани байлығымен, мәдениетімен байланыстыра зерттеу қажет.

Отандық ғалымдар М.М. Копыленко, Ә.Қайдар, Е.П. Жанпейісов этнолингвистиканың теориялық мәселелерін қарастырып, мақсат мүддесін, зерттеу нысанын, әдіс-тәсілдерін айқындап берді. «Бай тіл қазынасын этнос болмысы тұрғысынан толық меңгеріп, оның бейне бір тұңғыш теңіздей терең мағына-мазмұнына бойлап еніп, оны игеріп танып-білу жүйелей түсіп жан-жақты зерттеу этнолингвистиканың мақсаты» деп түсініктеме береді Ә.Қайдар өзінің «Қазақ тілінің өзекті мәселелері» атты еңбегінде [4]. Тілді этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеудің өкшесін баса өз бастауын алған жаңа бағыттардың бірі - тіл арқылы ел тану. Терминология саласында да бұл бағыттың алар орны ерекше, өйткені әр тілдегі терминдерде үлкен мазмұн - халық өмірі, мәдениеті бар. Терминдер мағынасындағы елтану потенциясының пайда болу принциптері тіл арқылы елтану бағытының еншісі болып табылады. Тіл арқылы елтану теориясының пайда болып дамуы терминология саласын жаңа қырынан, яғни терминдерді кез келген халықтың ұлттық мәдени дамуының айнасы ретінде қарастыруға мол мүмкіндік береді.

Тіл мен мәдениет арақатынасын зерттейтін тіл білімінің жаңа бағыттарының бірі - лингвомәдениеттану. Лингвомәдениеттану - қазіргі тіл білімінде кеңінен қолданыс тауып келе жатқан антропоцентристік бағытпен, яғни сол тілдің иесі болып табылатын адаммен, тілдің функционалды қолданыс табатын әлеуметтік орта, тарих, мәдениет пен танымдық процестермен байланыстыра зерттеу үрдісінің нәтижесі болып табылатын тіл мен мәдениеттің өзара байланыс тетіктері мен жалпы ұлттық дүниетаным, ұлттық мәдениеттің тілдегі көрінісін зерттейді.

Лингвомәдениеттану ғышымының алғышарттары В.фон Гумбольдтың тіл мен мәдениеттің өзара байланысы идеясы және Ә.Сепир мен Б.Уорфтың «тілдік ықпалдық болжамымен» ұштасып жатыр. Бұл ғылымның мақсаты тілдік бірліктің шығу тегін айқындау емес, әр түрлі тілдік бірліктерге (фразеологизмдерге) түсініктеме бере отырып, оның пайда болу шарттары мен жағдаяттарын анықтау болып табылады. Лингвомәдениеттану тіл мен мәдениеттің өзара байланысын, қатынасын қазіргі заманның ұлттық мәдени сана сезімі тұрғысынан қарастырады және оның тілдегі көрінісін сипаттайды.

Мәдениет - халық дамуындағы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отыратын ұлттық құндылықтар жиынтығы. Әр ұлттың ана тілінде оның бүкіл өмірі, тарихы, тыныс-тіршілігі, жан дүниесі, яғни, мәдениеті көрініс табады. Тіл мен мәдениет-қоғам дамуының әлеуметтік бағыты. Тілдің әлеуметтік манызы тіл мен мәдениетті, тіл мен қоғамды бірге алып **Қарағанда** ғана ашылады. Адамның жан **дүниесі** мен болмысының, мәдениетінің қалыптасуына үлкен үлес қосатын халықтың баға жетпес байлығы — оның тілі. тіл - мәде-

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, №4(38), 2011 ж.
ниеттің көзі, ұлт өмірінің айнасы. Тіл мәдениеттен тыс өмір сүрмейді, себебі ол мәдениеттің бір көрінісі. Ал, кез келген мәдениеттің түрлері, атаулары тіл арқылы бейнеленіп, тілдің кумулятивтік қызметі арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіледі.

Сонымен, тіл - халықтың мәдениеті, салт-дәстүрі, қадір тұтатын заттары мен құндылықтар дүниесінің, қоршаған ортаның т.б. өмір сүру үлгілерінен хабардар ететін құрал. Мәдениет - адамның тілде көрініс табатын бүкіл рухани өмірі, тәжірибесі. Қазақ тіл білімінде әсіресе соңғы жылдары көбірек көңіл бөліне бастаған осы антропоцентристік бағыттың зерттеулердің нәтижесі этностың байырғы тұрмыс- тіршілігінің, қазіргі болмысы мен өткендегі өмір сүру тәжірибесінің, күнкөріс мәдениетінің, өзіндік ежелгі заттық және рухани құндылықтарының түрлі тілдік көріністері тек лексика мен фразеологияда ғана емес, ономазиологияда да, фоносемантика мен перифразалық құбылыстарда, терминологияда да көрінетінін дәлелдеп отыр. Сөздің ұлттық мәдениетпен байланысты семантикасы *СӨЗ мағынасындағы мәдени компонент* деп аталады. Тілдегі сөздер әлеуметтік құбылыс ретінде қоғам өмірінің белгісін, оның материалдық және рухани мәдениетінің таңбасын сақтайды. Міне сондықтан да осы «мәдени мағына» сөз мағынасының айтарлықтай қомақты бір бөлігін құрайды. Мәдени мағынаның сөздіктерде айқын, ашық және жеткілікті дәрежеде ашылуы өзге тілді оқырмандардың тілді жақсы меңгеруіне мүмкіндік тудырады.

Жалпы қолданыстағы сөз термин қатарына өткенде өзінің бастапқы лексикалық мағынасынан айырылып, мүлде жаңа ұғымды беруі мүмкін. Мысалы, Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитеті ұсынған терминдер: **Нысаналы - целенаправленный**, [1.180-6] бұл сөзге түсіндірме сөздікте нысанаға алынған, көзделген, белгіленген деген анықтама берілген [2.620-6]. *І қарашаға 2010 жылғы жағдай бойынша республикалық бюджеттен бөлінген және республикалық бюджеттің трансферттері есебінен жүзеге асырылатын нысанның ағымды трансферттерді, дамытуға және кредиттерте арналған нысаналы трансферттерді жүзеге асыру мониторингі нәтижелері туралы аудандардың, облыстық маңызы бар қалалардың бюджетті асыру жөніндегі уәкілетті ортаның есебі.* Ал **сыбаға-сөзін** сыйлы адамға арнайы сақталған соғым еті екенін білеміз, ауыспалы мағынасы - ер адамның өзіне лайық қадірменді еншісі, үлесі [2.754-6] ал **бұл** сөз әскери салада сыбаға сөзін паек деп қолданады [1.180-6]. Ақпараттық технологияларда көне сөздер термин ретінде кеңінен қолданылады: ен - **ярлык** [1.180-6], II.малдың құлағына тілініп, ойылып салатын белгі. Ен алды [такты]- белгі жасады, таңбалады, атады. [2.226-6] Сондай-ақ медицина саласындағы сәтті аударылған терминдерге мысал келтірейік: **тамшыыр - пипетка** [1.182-6]. Түсіндірме сөздікте дәрі тамызатын шыны түтікше [2.780-6] деген, тамшы сұйық заттың ең кішкене бөлігі болса, неге шынымен де солай аталмасқа. **Салық.** Жеке адамдар мен кәсіпорындардан міндетті түрде алынатын мемлекеттік алым. Бұл сөз сонау ертеректе түрік қағанатының үстемдік етіп тұрған кезінде **орыс** мемлекетінің салық төлеп тұрған кезінде қолданылған, одан соң патша үкіметіне старшындар қазақ даласынан салық жинаған, бұл туралы әсіресе, Исатай Махамбет көтерілісінен білеміз, **ал** кейін Кеңес өкіметі тұсында бұл сөз **налот** болып қолданылып жүрді де, тәуелсіздік алғаннан кейін салық сөзін терминком қайта бекітті. **Борышқор-должник, біреуге берешек, қарыздар. Қарыз** - (борышқа ақша алу, мұнда бір тарап (қарыз беруші) екінші тарапқа (қарыз алушыға) меншіктену үшін ақша береді, ал қарызгер оны уағдаласылған шарттар негізінде қайтаруға міндеттенеді) заем. Кепіл парақтар (ипотекалық несие ұйымдарының кепілге салынған жылжымайтын мүлікпен қамтамасыз етілген борышқорлық міндеттемелері) - закладные листы. **Кепіл** - депел, айтақ. қуә. растаушы. **Кепілхат** (міндеттемелердің орындалуы жылжымайтын мүлік кепілмен қамтамасыз етілетіні жөніндегі төлем кепілдігі) - **закладная** [1.206-6]. Сондай-ақ жалпы қолданыстағы *ақау* сөзі заттың бойындағы аздап бүлінген, бузылған, шытынаған жері және денсаулыққа түскен кінәрат, зақым деген мағыналарды білдірсе, техника саласында **дефект** деген мағынаны білдіреді.

Жалпы қолданыстағы сөздердің терминденуіне көп ретте тілде бұрыннан бар ұғым мен терминологиядағы терминделуші ұғымның қандай да бір ұқсастықтары себепкер болып табылады.

Келтірілген мысалдардағы ұғымдар сыртқы формаларының ұқсастықтары негізінде терминденген. Сондай-ақ **Атырау** сөзі өзеннің көлге, теңізге құяр сағасы, топография саласында **дельта** деген терминнің аудармасы ретінде бекітілген. Биология саласындағы **метаморфоза** терминін **түрлену** деп сәтті бекіткен. Тарих саласындағы **династия** сөзін **әулет** деп бұрын ертеректе қолданыста болған сөзді қайта жаңғыртқан. Әулет сөзінің бірінші мағынасы үрім-бұтақ, өрен-жаран дегенді білдірсе, екінші мағынасы бір патша не ханның әулетінің туқым қуалай бірінен соң бірінің патша, хан болуын білдіреді [2.94-6].

Сөйтіп, терминдерді ұлт тілінің өз лексикалық қорынан алып, мағынасына қарай терминдік сипат беруге болатынына кез жеткіздік. Кезінде ұлт тілінде термин жасаған ұлт зиялыларының тілді жақсы білумен қатар, тілдің заңдылықтары мен сөзжасам тәсілдерінен хабары мол болғандығын байқауға болады. Оған Ахмет Байтұрсынұлының, Елдес Омарұлының, Нәзір Торекұлұлының, Матжан Жұмабайұлының, Жүсіпбек Аймауытұлының, Халел Досмұхамедұлының т.б. өткен тасыр басындағы қазақтың ғылым тілінің қалыптасуына ат салысқан алаш азаматтарының жасаған терминдері мен жазған еңбектері дәлел бола алады.

1. Бекітілген терминдер сөздігі. Қазақша-орысша, орысша-қазақша (1 Змыңға жуық термин). - Алматы: Дайк-Пресс, 2009.-3285.

2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі/Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. - Алматы: Дайк-Пресс, 2008- 968 б.

3. Құрманбайұлы Ш, Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері (Барлық сала мамандарына арналған әдістемелік құрал). - Алматы: «Сөздік - Словарь», 2005.-240 б.

Резюме

Язык, будучи одним из основных признаков нации, выражает культуру народа, который на нём говорит, т.е. национальную культуру. В статье рассматривается значимость нового смысла старых слов.

Summary

The article aims at examining relationship between language and culture.- cognitive linguistics openS new direction in investigation of terms

Ә.КЕКІЛБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АФОРИЗМДЕРДІҢ БЕРІЛУІМЕН ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

А.Әлейхан - Абай атындағы ҚазҰПУ-нің 4-курс студенті

Әлемдік өркениетті - адамзат баласының өмір сүру тәжірибесі сәулеленген ерекше қолтаңба десе де болады. Оның болмысы бөлек, өзегі ортақ екі қанаты бар. Оның бірі - материалдық, екіншісі - рухани мәдениет. Ой - рухани мәдениет мәйегі. Ол материалдық мәдениет жасаудың негізгі құралдары ретінде қандай маңызды болса, өз қисыны, өз шарттары бар және өз мақсат-мұраттарына сәйкес жаратылып, дамитын төлтума болмыс ретінде сондай құнды. Сол құнды дүниелердің ортасынан өз орнын тапқан асыл сөздер - афоризмдер. Жалпы алғанда афоризм - ойдың материалдық көрінісі. Ол шағын көлемге кең мағына сыйғызып, ой айтудың ең тиімді тәсілі. Бұл ретте оның өзегі - философия, яғни ғылым да, болмысы - көркем әдебиет. Ал адам жанын баурап, жүретін жаулап алатын сикыры - өнермен, эстетика табиғатымен туыстас, бауырластығынан. Бір сөзбен айтқанда әдебиеттегі кестелі өрнектер. Созге ажар, ойға көрік беретін соз інжуі. Осы сөз маржаны болып саналатын Ә.Кекілбаев тундыларындағы кестелі көркем сөздерді, ерекшеліктерін зерттеу мақсатымыз кейінге мұра болып қалар құнды дүниенің тылсымына бойлап, мағанасы жағынан, когнитивтік лингвистикамен байланыстыра отырып саралау.

«Афоризм (**apforismos**) деген қонне грек тілінде «шағып үзінді», бүтіннің бөлшегі, ұзақ, фрагмент, қысқа анықтама деген ұғым береді. Алғаш дүние құбылыстары жөнінде жинақталған білімдерді түйіндеп, пікір білдірудің бір түрі ретінде дүниеге келген.

Афоризмнің ғылыми негізі - оның өзегіндегі қысқа әрі нұсқалық (лаконизм), логикалық қисындылық, ой қорыту тереңдігі, қандай да болсын бір қазыққа байланып қалмайтын абстрактілігі сияқты басты белгілерін айқындап берген фактор. Афоризм жоғарыда айтып өткеніміздей, афористикалық сөз өнерінің негізгі жанрына жатады. Оның классикалық үлгілерін Б.Трасан, М.Аврелий, Б.Паскаль т.б. ғалымдар, ақын-жазушылар жасап кеткен болатын. Қазақ топырағында афоризм жанрында алғаш шығарма қалдырған қазір белгілі есімдердің басы - Асанқайғы Сәбитұлы. Одан кейінгі ақындар мен жыраулар поэзиясында да афоризм түріндегі талғамдар молынан ұшырасады. Әсіресе, билер сөздерінің табиғатында бұл жанрдың қасиеттері көп байқалады. Жазба ақын-жазушылардың арасында Абайда айырықша шоқтықты. Ал қазіргі таңдағы әдеби мұралардың ішінде шоқтығы биік, айрықша көзге

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, №4(38), 2011 ж.

түсетін белгілі жазушы, қоғам қайраткері Ә.Кекілбаев шығармаларындағы афоризмдер. Ә.Кекілбаев шығармаларындағы көркем сөздерді топтастыру ісіне белсене ат салысқан зерттеушілердің бірі - Е.Шаймерденұлы. Ол Ә.Кекілбаев шығармаларынан 134 афоризм теріп, «Қазақ афоризмдері» атты еңбегінде жариялайды [1]. Сонымен қатар 1996 жылы Маңғыстау газетінің 20 маусымдағы санында Кекілбаев еңбектеріндегі кестелі сөздерді Еркін Куллейісов жинақтап бастырған болатын. Бұл газет бетінде қырық екі нақыл сөз жарияланған. Алайда бұл афоризмдерді тақырыптық жағынан, түр жағынан топтап, зерттеу ісі толық зерттелмеген. Сондықтан да рухани мұра боп қалар мағынасы терең астарлы Ә.Кекілбаев колданысындағы афоризмдері әлі де зерттей түсуді қажет етеді. Біздің арнайы объектіміз етіп алып отырған Ә. Кекілбаев колданысындағы афоризмдерді тың бағытта яғни когнитивтік тұрғысынан саралау арқылы тілдік тұлғаның дүниетанымдық әлемінің ерекшелігін көрсейтуде болады. Осы орайда когнитивтік стиль деген ұғымға қысқаша тоқталып өтейік. «Когнитивтік стиль - тұлғаның ұтымды танытудағы когнитивтік ортасын, санадағы аффективті, эмоционалды бейімделген ментальді әрекеттерін танытады. Тұлғаның когнитивтік стилін вербалданған (сөйлесімі, ғылыми, көркем мәтіндері арқылы) және бейвербалданған әрекеттері арқылы байқауға болады. Когнитивтік стиль - бұл субъектінің қабылданған ақпаратты өңдеу барысындағы өзіндік талдау, құрастыру, топтастыру, бағалау әрекеттерін танытатын индивидуалды ерекше тәсіл. Тұлғаның когнитивтік стилін танытатын алғашқы тәсілдердің бірі - Тенри Уиткиннің ұсынған «*тәуелді/тәуелсіз өрістер*» тәсілі. Бұл тәсіл «Фитура-фон», «бөлшек-бүтін» стильдік параметрінде анықталып, ақиқат дүниені танытудағы тұлғаның өзіне тән ерекшелігін зерттеуде қолданылады. Сонымен қатар санадағы күрделі дүние бейнесінің негізгі қарапайым деталін жасырын әдісін байқауда бұл тәсілдің көмегі зор. Тәуелді, тәуелсіз өріс стилінің басты мақсаты - дүние бейнесінің ішкі және сыртқы көрінісін таныту. Ақиқат дүние бейнесіндегі негізгі құрылымдарды сыртқы көрінісін байқап, бейнені сыртқы өрісте қалыптастыру -тәуелді өріс» [2, 23 б.]

Тәуелді өріс деп отырғанымыздың өзі белгілі бір құбылыс, зат жайындағы тәуелділік немесе өлшеулілік. Афоризмдерде оның табиғаты басқаша, яғни нақты тұжырым арқылы беріледі. Мысалы: Ә.Кекілбаев өмір, тіршілік туралы былайша ой қорытады: «*Өмір шекті болған соң, бәрі шекті*», «*Тіршілік арманға табынады, Өмір мүмкіндікке бағынады*».

Тәуелсіз өрісте, керісінше, дүние бейнесін жалпы логикалық танымнан гөрі оның ішкі дүниесіне үңіліп, өзіндік қабылдау тәжірибесі негізінде түсіндіреді, Сөйтіп дүние бейнесінің басты құрылымын ішкі өрісте қалыптастырып, оны күрделендіруге негізделеді. Бұл -тәуелсіз өріс стилі. Мысалы, «жүрек» концептісі тәуелсіз өрісте былай суреттеледі: «*Ақын ұшқан ең зымыран ту(тиық та-жүрек, ең шырқау биік те - жүрек*».

Ал, «махаббат» концептісін жазушы былай берген: «*Махаббат тіршілік мұратының салтанаты*». Осы мысалдарда «жүрек», «махаббат» концептілері тәуелсіз өрісте бейнеленген. Махаббат барша әлемнің, тіршіліктің салтанаты, қызығы деген ұғымға саяды. Когнитивті стильде адамның ойлау жүйесінің индивидуалды сипаты, ондағы ұғымдардың кең және тар деңгейдегі көрінісі қарастырылады.

Когнитивтік стиль тұлғаның когнитивтік нәтиже жасаудағы жеке тәсілі болып табылады. Когнитивтік стиль – тұлғалық ойлау арқылы көрініс табады. Яғни, тұлғаның танымдық ортадан алған мазмұн құрылымдарын өңдеу стилі болып табылады.

Жоғарыда айтылған ойлар мен пікірлерді қорытындылай келе дара тұлға Әбіш Кекілбаев шығармаларындағы сөз анықтарын зерттеп, зерделеу, ғибрат алудың маңызы ерекше екенін айта кету керек. Бұл афоризмдер әлі де болса зерттей түсуді қажет ететін құнды дүниелер. Жазушының өзі айтқандай ұрпақтан-ұрпаққа қалдырар ең асыл мұрасы - бастан кешкендерін түйген азды-көпті тәжірибесі. Одан қол үзген қауым келешегінен қол үзген қауым. Әлбетте, қоғам өміріне белсене ат салыса жүріп, жақсы мен жаманды парықтай отырып сом туындылар дүниеден әкелген біртуар жазушы, қоғам қайраткері Әбіш Кекілбаевтың нақыл сөздері кейінгі ұрпаққа мұра болып қалуы да даусыз.

1. Шаймерденұлы Е. Қазақ афоризмдері. -Алматы: «Алматы кітап», 2008. - 304 б.

2. Әмірбекова А. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі. Фин. ғыл. канд. дис. автореф.: 10.02.02. - Алматы: А.Байтұрсынұлы атты Тіл білімі институты, 2006.-27 б.

3. Қайдар Ә. Халық даналығы. - Алматы: «Толғанай Т», 2004. - 560 б.

4. Төреқұлов Н. Нақыл сөздердің тәрбиелік мәні. -Алматы: «Мектеп», 1971. -120 б.

5. Кекілбаев Ә. Үркер. - Алматы, 1999.

6. **Кекілбаев Ә. Екі томдық таңдамалы шығармалар. /Роман повестер/ - Алматы, 1989. - 400 б.**
7. **Шаймерденұлы Е. Даналық дидары. - Алматы: «Өлке», 2002. -160 б.**

Резюме

В статье рассматриваются вопросы теоретического изучения афоризмов и их когнитивного характера в произведениях А.Кекильбаева. А также подчеркивается, насколько важно изучение и исследование той кладези слов, встречающихся в его произведениях.

Resume

In article questions of theoretical studying of aphorisms and them когнитивного character in A.Kekilbaeva's products are considered. And also it is underlined, studying and research of that well of the words meeting in its products is how much important.

ЛИНГВИСТИКА ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУ БАРЫСЫНА ҚЫСҚАША ШОЛУ

Ә.Заурбекова - Абай атындағы ҚазҰПУ-нің 4-курс студенті

Қазақ мақал-мәтелдерін зерттеу, баспасөз беттерінде жариялау ХІХ ғасырдың екінші жартысында басталды. Ең алғаш халық арасынан жинап, қағаз бетіне түсірген ғалым Шоқан Уәлиханов. Ш.Уәлиханов пен И.Н.Беретоиннің архивінде сол ғасырдың елуінші жылдарында ел аузынан жазып алынған екі жүзден аса мақал-мәтелдер сақталған. Қазақ ауыз әдебиетінің нұсқаларының бірі мақал- мәтелдерді жариялаған ағартушы Ы.Алтынсарин болатын. Оның 1879 жылы Орынборда шыққан Хрестоматиясы мен 1906 жылы толықтырылып қайта басылған еңбегі бар. Хрестоматияда қазақ мақал- мәтелдерінің ең таңдаулы нұсқалары жарияланған және он шақты тақырыпқа бөлініп жүйеленген. 1899 жылы Орынборда «Сборник киргизских пословиц» деген атпен шыққан В.В. Катаринскийдің жинағында бір мың бес жуздей мақал-мәтел басылған. Осы екі еңбек кейінгі шыққан жинақтарға негіз болды. 1923 жылы Мәскеу қаласында «Мың бір мақал», 1927 жылы Ташкентте «Қазақ мақалдары» (кұрастырушысы Ә.Диваев), 1935 жылы Алматыда «Қазақтың мақалдары мен мәтелдері» (кұрастырушысы Ө.Тұрманжанов) атты жинақтар жарияланды. Аталған жинақтарда ауыз әдебиеті жайлы жалпы шолу жасалғанымен, мақал-мәтелдер қыркыншы жылдарға дейін арнайы сөз болып зерттелген емес.

Б.Шалабаевтың «Қазақ әдебиетінің тарихында» басылған «Мақал-мәтел» атты ғылыми очеркімен (Алматы, 1948) мақал-мәтелдердің жіктелуі басталады. Ол мақал-мәтелдерді малшылық, етіншілік және аңшылық деп үшке бөліп қарастырады. Жанрлық ерекшелігіне талталып, әрқайсысына анықтама береді. «Мақал дегеніміз - тағылым берерлік, ырғағы бар, тәрбиеде көп қолданылатын бейнелі, қысқа, нақыл сөйлем. Мәтел дегеніміз де онеге берерлік, ырғағы бар сөйлем. Мұның мақалдан айырмашылығы - мағынасы ашық болмай ишарамен айтылатындығын, сөйлемнің толымсыз болып келуі», - дейді ғалым [1,63 б.].

Мақал-мәтелдерді жан-жақты зерттеп талдағандардың бірі - М.Ғабдуллин. Ол «Қазақ халық ауыз әдебиеті» деген оқулығында жұмбақтармен бірге мақал-мәтелдерді дербес тарау етіп қарастырады. Бұл еңбекте алғашқы жинаушылар мен бастырушыларды атай кетіп, жанрлық табиғатын, әдеби әлеуметтік мәнін ашады. «Ең алдымен әлеуметтік жағынан алғанда, мақал - үлкен толғау, образ арқылы берілген логикалық ой қорытындысы болып келеді. Ол адам өмірінде, тұрмыс-тіршілігінде, қоғамдық жағдайларда кездесетін құбылыстарға, тарихи уақиғаларға берілген даналық баға, байсалды тұжырым есебінде қолданылады. М.Горькийдің «Мақал мен мәтел еңбекші халықтың тарихын, әлеуметтік, барлық өмір тәжірибелерін үлгілі, қысқа түрде айтып береді» деуі де содан», - дейді профессор М.Ғабдуллин [2, 48 5.].

С.Нұрышевтің «Қазақтың халық мақалдарының даму тарихынан» деген атпен 1959 жылы Көркем әдебиет баспасынан шыққан кітапшасында мақал-мәтелдерді «Россияға қосылғанға дейінгі және қосылғаннан кейінгі» деп екіге бөліп, малшылық жөніндегі мақалдарды - байырғы, ал етіншілік туралы мақалдар Россияға қосылғаннан кейін шыққан деген пікір ұсынған.

Б.Адамбаевтың «Халық даналығы» атты кітабында мақал-мәтелдердің құрылысы, поэтикасы мен тақырыптық ерекшеліктерін басты назарға алған. Ең алғаш казак мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігін жасап, түбегейлі зерттеу жұмысын жасаған академик Ә.Қайдаров болды. Бұл еңбек «Халық даналығы» деп аталады.

Мақал мен мәтел - егіз жанр. Мақал-мәтел дегеніміз -халықтың нақыл сөздері, белгілі бір ойды ықшам түрде, ұғымды, айтып беретін сөз. Бірақ мағынасына, құрылысына, атқаратын қызметіне карағанда өзіндік айырмашылықтары бар. Мақал - толық тұлғалы, аяқталған бір тиянақты ойды білдіреді, өз алдына тұрып та дербес мағына беріп, бір немесе бірнеше толық сойлемнен құралады. Мысалы: *Әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер.*

Мәтел жеке тұрып тиянақты ойды бере алмайды, тек белгілі ойды ажарлау, айқындау үшін колданылады. Мысалы: *Біреу тойып секіреді, біреу тоңып секіреді.*

Мақал-мәтелдер жалпы мағынасы оның құрамындағы компоненттердің тура мағынасынан туындаса, мәтелдердің жеке мағынасы оның астарлап айтылған ауыспалы, идиомалық мағыналары нәтижесінде қалыптасады. Мақал, әдетте, жалпылама мағына білдірсе, мәтел белгілі бір жағдаятқа байланысты іске асқан, не асуға тиісті құбылыстың, іс-әрекеттің тек өзіне тана тән мағынасын білдіруге бейімділігі. Мұны жалпақ тілмен айтқанда мақал болған, болатын және болып жатқан құбылыс процестің өзтеру. даму, алмасу, т.б. себептерін де және одан шығатын нәтижені де бірден, қолма-қол баяндаса, мәтел сол процестің өзін ғана атаумен шектеліп, оның немен танытатынын, қандай нәтиже беретінін нақтылап баяндамайды, яғни процестің себебін атайды да салдарын тәптіштеп атамай, астарлап, бейнелеп қана аңғартады. Мақалда себеп пен салдар қатар жүрсе, мәтелде құбылыстың себебі ғана, болған жағдайдың өзі ғана айтылып, олардың салдары меп нәтижесі көмескі қалады.

Мақал-мәтелдер тұрақты тіркес санатына жататын тілдік құбылыс. Тірі қауымының пайдалануына әрқашан дайын, тұтас дәстүрлі құрамын сақтайтын, құрылымы өзгерістерге ұшырамайтын сөздік қордағы синтаксистік бірліктер.

Қазақ мақал-мәтелдері тілдік табиғатына байланысты іштей екі - прозалық және поэтикалық, яғни қара сөз және өлең сөз болып жіктеліп тілдік құбылысқа айналады.

Қара сөзді мақал-мәтел кемі екі сөзден құралады. Бұл мақал-мәтелдердің құрамындағы бір сөз бірнеше мағына беріп, танымдық жүк арқалайды. Мысалы: *Жұтқан жұтамас; Дүние кезек; Замана зордікі; Құдайы қонақ* т.б. Дегенмен, екі сөзден құралатын мақал-мәтелдер саны жалпы мақалдар қорында көп емес. Аз сөзден құралған мақал-мәтелдердің әр сөзінің мәнділігіне, мағына дәлдігіне және сөздің өзара үндесуіне үлкен мән беріледі. *Ел құлағы елу; Қыздың жолы жіңішке; Бірдің кесірі мыңға*, т.б. Қара сөзді мақал-мәтелдердің құрылысы жай сөйлем пішінді болғанымен, өзара үйлес сөздерден құралған ырғақты, іштей ұйқасатын көркем сөз. Ішкі ұйқастар да әр түрлі болып келеді. Оларды орнына қарай іргелес ұйқас, кезектес ұйқас және аралас ұйқас деп үшке бөлеміз. Бір-бірімен қатар тұрып ұйқасатын сөздерді іргелес ұйқас дейміз: *Ер шекіспей бекіспес; Ерлікке қорлық жоқ; Қыз - қырық шырақты.* Кезекті ішкі ұйқасты мақал-мәтелдердегі сөздердің өзара ұйқасы, ырғағы елеулі орын алады буын-бунақтары біркелкі келеді. Сондықтан мұндай қара сөзді мақал-мәтелді өлең сөзді мақал-мәтелден ажырату үшін мағынасына назар аудару керек. *Шойын қара, шойын қараның ойын қара; Ойда түп жоқ., ашта күш жоқ.* Аралас ішкі ұйқас қара сөзді мақал-мәтелдердің құрамындағы сөздер арасына бір емес, бірнеше сөз санап ұйқасады. *Жалғыздың жағы жоғалса табылмайды, көптің оты жоғалса да табылады.* Қара сөзді мақал-мәтелдер үнемі ішкі ұйқасқа үндестік-үйлестікке құрылмайды, тапқыр ойға, дәлелді логикаға. ырғаққа құрылады. Бұл мақалдар қарапайым түсінікті және шындыққа жанасымды, бейнелі, астарлы сойлемдер.

өлең түрінде қалыптасқан мақал-мәтелдер өлең талабына сай екі, үш, төрт және одан да көп, өзара ұйқасып, жұптасып, үндесіп келетін жолдардан тұратын өлең түрінде қалыптасқан. Мақал-мәтел шумақтары жол санына қарай қос тармақты, үш тармақты, төрт тармақты және көп тармақты болып төртке бөлінеді. Көбінесе өлең сөзді мақал-мәтелдер қос мағыналы болып келеді. Қос мағыналы мақал-мәтелдер мазмұнына қарай жақын мағыналас, алыс мағыналас, қалыс мағыналас, қарсы мағыналас және шартты мағыналас деп бес топқа бөлінеді.

1. Бірін-бірі қуаттап тұратын бір бағытта мақал-мәтелді жақын мағыналас қос мақал дейміз: *Жаңыл-*

Майтын жақ болмайды, сүрінбес тұяқ болмайды; Қарта мақтанып сұңқар болмас, есек мақтанып тұлпар болмас дейтін қос тармақты, қос мағыналы мақалдар өзара бірін-бірі айқындап, толықтырып тұр.

2. Бірімен-бірінің логикалық байланысы жоқ мағыналары кереғар, тіпті қарама-қарсы келетін, әдетте ұйқас үшін қатар тұратын қос мақалды алыс мағыналас мақалдар дейміз: *Ат жүйрігін тұлкі сүймес, ауру адам күлкі сүймес; Еттің бәрі қазы емес, иттің бәрі тазы емес;*

3. Дербес мағыналы екі мақал қатар тұрып бір шумақ құрайды. Біркелкі бунақта, бір ұйқаста тұрып мақалға поэтикалық көркемдік береді, мағыналық, логикалық жағынан бірін-бірі толықтыра түседі. Мұндай қос мақалдарды қалыс мағыналас мақалдар дейміз: *Ат болатын тай саяққа үйір, адам болатын бала қонаққа үйір; Қалғыра құсың туспесін, жаманға ісің туспесін.*

4. Жақсы мен жаманды, ұнамды мен ұнамсызды салыстыра қарама-қарсы қойып біріккен қос мақалды қарсы мағыналас мақал дейміз: *Жақсыда кек жоқ, жаманда тек жоқ; Спыр мүйізді өгізде күш болмайды, өгіз мүйізді сыырда сүт болмайды.*

5. Қос тармақты мақалдардың бірінің орындалу- орындалмауына екінші сыңары, шарт болып қосарланады. Ондай мақалдарды шартты мағыналас мақалдар дейміз: *Қазаннан қақпақ кетсе, иттен нысап кетер; Тойға барсаң бұрын бар, бұрын барсаң орын бар.*

Шартты мағыналас мақалдардың сөйлемдері күрделі келеді. Сондықтан екі мағыналы мақалдардың өзі төрт тармақты шумақтан құралады: *Жүйрік шабан болады, мойыннан жал кетсе; жігіт жаман болады, қолынан мал кетсе.*

Мақал-мәтелдерді іштей жіктеп, топтастырып қолдану - паремиологияның басты мәселелерінің бірі. Сөздік қорда жиналған мындаған мақал-мәтелдерді топтастыру күні бүгінге дейін дәстүрге айналған үш принцип бойынша жүзеге асуда.

1. Мақал -мәтелдерді алфавит тәртібі бойынша топтастыру. Бұл - мақал-мәтелдерді бірінші сөзінің алфавиті бойынша беру, ең қарапайым тәсілдердің бірі.

2. Мақал-мәтелдерді заттық-тақырыптық белгілері бойынша топтастыру. Паремиология да ең көп таралған принцип. Бұл принцип тілге тірек етср негізінде адам баласын қоршаған жанды-жансыз табиғат пен қоғамдық өмірдегі сан алуан заттар мен құбылыстарды белгілі бір этникалық қауымның танып- білген ұғым-түсініктерінің баршасы топтастырылады. Мақал-мәтелдері өзара топтастырудың бұл түрі көне барша әлемді түгел қамтиды. Мысалы, «Мың бір мақал, жмырма үш жоқтау» атты жинақта мыңнан астам мақал-мәтелдер 61 тақырыптық топтарға бөлініп берілген. Ал, концепт терминінің мағынасы - өте терең. Когнитивтік лингвистиканың негізгі категориясы - концепт бірнеше түрге бөлінеді. В.А. Маслова концептіні жеке тұлғалық концептілер, адамдардың жас ерекшеліктеріне байланысты концептілер, жалпыұлттық концептілер деп бөледі.

Жеке тұлғалық концептілер дегеніміз-белгілі бір тұлғаның немесе автордың жеке қолтаңбасына тон тірек мағыналар. Ал адамдардың жас ерекшеліктеріне тән концептілер тобы сол адам санасының жасына қарай дамуын, сол арқылы әлемді, қоршаған ортаны қабылдауын көрсетеді.

Халық даналығындағы адамға қатысты мақал-мәтелдердің ішіндегі, қарама-қарсы ұғымдағы «жақсы» мен «жаман» сын есім тірек сөздерінің негізінде қалыптасқан мақал-мәтелдер: *Жақсы адам жолдасынан белгілі - жақсы адам кез келген адаммен жолдас бола бермейді, әдетте, ой-өрісі, ақыл- парасаты, іс-әрскеті, өзімен қатар болған адаммен ғана жолдас бола алады.* Сондықтан да, қазақтар адамның қандай екендігін білу үшін жанындағы жолдасына қараған. *Жақсы адам тауып айтады, жаман адам итше қауып айтады* - адам өмірінде білгенінің бәрін қалай болса солай айта беруге болмайды. Айтылуға тиіс сөзді саралап, талдап, ой елегінен өтізіп,нақты да әрі тыңдаушыға әсерлі, жағымды етіп айту, абзал қасиеттердің бірі. Ал, жаман адамның мінезі де, айтар сөзі де тұрпайы, дөрекі, ит қапқандай, беттен алып төске шабады. *Жақсы әйел басыңа қарайды, жаман әйел жасыңа қарайды* - жақсы әйел әріден ойланады, ер адамның ақыл-парасатына қарап батапаса, жаман ойел кәрі-жасына қарайды. *Жақсылық атаи басында, жамандық аяқ астында* - жақсылық іске жету, баршасының қолы жете бермейтіп, ағаш басындаты жеміс сияқты, жай адамның уысына түспейді, ал, жамандық жасау көп адамның қолынан келе беретін, ұсақ-түйек нәрседей аяқ астында жататын, іздегенге тез табыла қалатын аяқ асты зат. Адамға жақсылық жасау қиын, сол қиыншылығымен де ол құнды, бағалы. Жамандық жасау оңай әрі тез.

Абагі атындағы ҚазУПУ-дың Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, №4(38), 2011 ж.

Жотарыда айылған ойлар мем пікірлерді қорытындылай келе халықтың рухани байлығы саналатын мақал-мәтелдердің моні ерекше екенін көре аламыз. Тәрбиелік мәні ерекше осы асыл сөздердің бала санасының жетілуіне, қотамда тұлға болып қалыптасуына тікелей ықпал етеді. Паремиялық зерттеу нәтижесінде мақал-мәтелдерді толықтай зерттеді деп айта аламыз. Ал, мақал-мәтелдерді тың бағытта котнитивтік лингвистика тұрғысынан саралау, қыр-сырына бойлау біздің басты міндетіміз.

1. Шалабаев Б. *Қазақ әдебиетінің тарихы*. - Алматы, 1948. -156 б.
2. Ғабдуллин М. *Қазақ халық ауыз әдебиеті*. - Алматы, 1976 -235 б.
3. Адаыбаев Б. *Хаяың даналыты*. - Алматы: «Мектеп», 1976.
4. Қайдар Ә.Т. *Халық даналыты*. -Алматы: «Таттис», 2004, -565 б.
5. Дина Векзат. *Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің танымдық прагматикалық аспектісі. Кандидаттық диссертация*. - Алматы, 2002.

Резюме

В статье рассматриваются исследования пословиц и поговорок в казахском языкознании, а также анализируются их лингвистические характеристики.

Resume

In article researches of proverbs and sayings in the Kazakh linguistics are considered, and also their linguistic characteristics are analyzed.

Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филологические науки», №4(38), 2011 г.

ӘДЕБИЕТТАНУ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

ҒАЛЫМДЫҚ, ҰСТАЗДЫҚТЫҢ ҮЛГІСІНДЕЙ

Б.Әбдіғазизұлы - Абагі атындағы ҚазҰПУ-дың профессоры, филол.ғыл.д.

Гибратты ұстаз, көрнекті ғалым, филология ғылымдарының докторы, Халықаралық «Алаш» сыйлығының иесі, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, профессор Нығмет Ғабдуллиннің барша ғұмыры бүгінгі Абагі атындағы Казак ұлттық педагогикалық университетімен тығыз байланысты болды. Ол қазақ топырағындағы тұңғыш жоғары оқу орны болған қарт ҚазПИ-дің болашақ ұрпақты білімге сусындатумен қатар, елдің келешегін кемелдендіруге бағытталған барша істерінс белсене араласты, әрісі талапкер студент, берісі қатардағы оқытушыдан кафедра меңгерушілігіне дейінгі баспалдақтардан өтіп, еліміздегі жоғары білімнің сапасын көтеріп, көкжиегін кеңейте түсуге үлесін қосты, сол арқылы ұлы Абагі есімін иеленген оқу ордасының барша қасиетін бойына сіңірді.

Соғыстан кейінгі қиындығы мол кезең. Қиырда жатқан Көкше топырағынан аттанған талапкер Нығмет Ғабдуллинді өмір жолы қазақ білімнің қара шаңырағы ҚазПИ-те 1946 жылы алып келген еді. Осы сапарын, Көкшетау мен Алматының арасыш 13 күн жүріп, институтқа қабылдау мерзімі аяқталып кеткеннен кейін келгенін, емтихандарын қалай тапсырып, қалай студент атанғандарын Нығмет аға өзіне тән әңгімешіл мәнерімен жағымды баяу үнімен үнемі айтып жүретін.

Абагі атындағы Қазақ мемлекеттік педагогика институты (ҚазПИ) талапты жастар үшін алқашқы күннен-ақ тек оқу ордасы емес, терең білімнің, әдеби, ғылыми, адамгершілік, азаматтық тұрғыда қалыптасып, толысудың ұлағатты мектебіне айналды. Бір ауылда өсіп, бір партада қатар білім алған Айқын Нұрқатовтан озге, кейінірек қазақ ғылымы мен әдебиетінің көрнекті тұлғаларына айналған Шәмшиябану Сәтбаева, Баламер Сахариев, Бердібек Соқпақбаев, Әнуар Дербісалин, Мұқаш Сәрсекеев, Серік Қирабаев, Мыңбай Рәшев сынды тұрғыластарымен бірге Нығмет Ғабдуллин де осынау ұлағатты мектептің қабырғасында жүріп жанына білімнің нұрлы сәулесін сіңірді, әдебиет пен ғылымдағы алғашқы қадамдарын жасады.

«Институттағы әдебиет үйірмесін дүрліктіріп, біріміз өлең оқып, біріміз жаңа шыққан кітапқа пікір айтып, шулатып жатушы едік,- деп жазады академик С.Қирабаев студенттік жылдарын еске алып. - Солардың көбі әдебиеттің тұрақты кадрларына айналды. Осы ортада Нығметтің де өзіндік орны барды».

Нығмет аға Ғабдуллин студент кезінен бастап қаламын сергек ұстады. Әдебиет үйірмесінің белсенді мүшесі болды. Алғашқы тырнақалды шығармалары ҚазПИ қабырғасында жазылып, сол кездегі республикалық баспасөз беттерінде көріне бастады. Тіпті студент кезінің өзінде, 1949 жылы еліміздегі ең беделді газет «Социалист Қазақстанда» «Алтын жұлдызды студент» атты очеркінің жариялануы Н.Ғабдуллиннің болашақтағы үлкен қаламгерлік шеберлігінің бастауын танытқандай болды.

Бірқатар уақыт республиканың мәдениеті мен баспасөзі саласында еңбек еткеннен кейін өмірлік тәжірибесі толысқан, әдеби ортада есімі орныққан жазушы Нығмет Ғабдуллин 1962 жылы өзі білім алған алтын ұясы ҚазПИ ге оралады. Осындағы шет тілдер бөліміне қазақ әдебиетінің курсы оқитын оқытушылық қызметке шақырылады.

Бас кезінде институттағы ұстаздық еңбегін республикалық «Қазақ әдебиеті» газетінің бас редакторы қызметімен қатар алып жүрсе, 1969 жылдан бастап ол ҚазПИ-те түбегейлі ауысады. Аудитория табалдырығын лектор ретінде аттаған алғашқы күннен бастап ол өзінің теориялық білімінің, ұстаздық қабілетінің, студенттермен қарым-қатынас мәдениетінің жоғары екенін байқатады.

Ұстаздық атты ұлы жолға қадам басқан осы сәттен өмірінің соңғы сағаттарына дейін Нығмет Ғабдуллин өзі аса қасиетті деп санайтын студенттер ортасында болды, өзі ғылымға, ұстаздыққа тәрбиелеген ізбасар шәкірттерінің алдында жүрді, бір сөзбен айтқанда, Абагі атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті мен бірге тыныстап, бірге өмір сүрді.

Университет қабырғасындаты ұстаздық қызметін ғылыми зерттеушілік еңбегімен тығыз сабақтастыра жүргізді. Соның нәтижесінде 1964 жылы «Ғабит Мусіреповтің драматургиясы» деген тақырыпта

кандидаттық, ал 1972 жылы «Қазіргі қазақ прозасында жаңа адамды бейнелеу проблемалары» тақырыбында докторлық диссертация қорғайды. Ұзақ жылдар университеттің қазақ әдебиеті кафедрасында доценттік, профессорлық қызмет атқара жүріп, Нығмет Ғабдуллин қазақ тілі мен әдебиеті мамандарын даярлау ісіне, осы батыттағы оқу процесін жетілдіру, оны жаңа мазмұнмен толықтырып отыру ісіне елеулі үлес қосты.

Қазақ әдебиетінің түрлі проблемалары жөніндегі, әдебиеттегі көркем образ, кейіпкер бейнесі төңірегіндегі, халық ауыз әдебиетінің жауһар мұралары туралы ғалым-профессордың ой-тұжырымдары шәкірттерінің санасына сіңіп, жүректеріне білім нұрын құйды, өресін кеңейте түсті. Сонымен қатар, ұстаз Н.Ғабдуллин студенттердің ғылыми үйірмесін басқара жүріп жас талапкерлердің жүрегінде ғылымға деген құштарлықтың, ұмтылысынтаның оянып, қалыптасуына себепкер болды. Аталмыш үйірмеде тырнақалды талпыныстарын жасаған Нығмет ағаның ондаған шәкірттері бүгінде әдебиеттану ғылымындағы, оқу-ағарту саласындағы білікті мамандар санатында жүр.

Профессор Нығмет Ғабдуллиннің лекторлық мәдениеті аса жоғары еді. Бір Қарағанда баяулау сөйлейтін, үні ұяндау естілетін ол аудитория алдына шығып, сабағын бастаған сәттен-ақ шәкірттерінің назарын өзіне аударып баурап алатын. Қандай үлкен дәрісхана болса да, Нығмет атаның әр сөзі әрбір студенттің құлағына жетіп жататын. Оның бойынан осындай талап қасиеттің әрдайым көрініп тұратынын байқайтын едік. Бұл бір жағынан, профессор лекциясының тартымдылығы, ішкі мазмұнының тереңдігі, тақырыпты әңгімелеп жеткізу мәнерінің әдемілігі десек, екінші жағынан дәрісханадағы әрбір тыңдаушының профессор Нығмет Ғабдуллинге деген айрықша құрметінің белгісіндей көрінетін.

Осылайша шәкірт пен ұстаз, студент пен профессор арасында орнаған тамаша жалғастық пен жарасымдылықтың биік нәтижесі семестр соңындағы сессия қорытындыларында айқын көрініп жататын. Профессор Нығмет Ғабдуллинге емтихан не сынақ тапсырған оқу топтарындағы студенттердің білім деңгейінің көрсеткіштері әрдайым жоғары болатын. Жан жүрегімен беріле жасаған еңбектің нәтижесі осылайша жарқырап көрінетін.

Профессор Нығмет Ғабдуллин жақсы оқитын студентпен бірге қуанып, нашар баға алған шәкіртімен қосыла қиналатын. Бір жылы қысқы сессия кезінде халық ауыз әдебиетінен емтихан үстінде ең болмаса Алпамыс пен Қобыландыны ажырата алмаған екі студентке «екілік» баға қойып, соған өзінің соншалықты күйзелетінің, әлгі студенттерді қайта-қайта шақыртып, кеңес беріп, мазасы кеткеніне куә болтанымыз бар. «Екілік алатын студенттің екі түрі болады,- дейтін Нығмет ата,- Бірі - ештеңе білмейтін, екіншісі - білгісі келмейтін студент. Біріншісіне оқытып үйретуге болады, ең сорақысы - екіншісі, білгісі, оқығысы келмейтіндер».

Филология ғылымдарының докторы, профессор Нығмет Ғабдуллин 1988 жылдан 1997 жылға дейін университеттегі қазақ әдебиетін басқарды. Бұл жылдар Абай атындағы ҚазПИ тарихымен бірге жасап келе жатқан, өзіндік дәстүрі бар, кезінде академиктер Мәлік Ғабдуллин, Қажым Жұмалиев, Серік Қирабасовтар басқарған байырғы кафедрада Нығмет атаның педагогтік қабілетімен қатар ұйымдастырушылық, жетекшілік дарыны мейлінше молынан көрінген кезең болды.

Осы тұста педагогикалық мамандар даярлау бағытындағы оқу ісінің сапасын арттыру, оқу-әдістемелік құжаттарды жаңару талабы күн тәртібінің алдыңғы қатарына шыққан еді. Сонымен бірге, XX ғасырдың сексенінші жылдарының аяғынан бастап әдебиеттану ғылымында ғана емес, тұтас қоғамның санасында үлкен-үлкен жаңалықтардың қайнар көзі ашыла бастады.

Кеңестік идеологияның бұтауы күйреп, ұлттық сана мен мәдениеттің тәуелсіздігіне қол жете бастады. Қазақ елінің тәуелсіздік алуының қарсаңында төл әдебиетіміздің тарихындағы ақтандық парактардың беті ашылып, рухани мұраларымызға деген жаңа да жанашыр көзқарас өмірге келді. Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов сынды қайраткер тұлғалардың есімдері халқына оралып, олардың шығармашылығы туралы алғашқы мәліметтер университеттердің оқу бағдарламаларына ене бастады. Оларға қажетті теориялық материалдарды жинақтау, оқу-әдістемелік құралдар, бағдарламалар мен жоспарлар жасау міндеттері бой көтерді.

Осы жаңалықтың бәрін дәстүрлі оқу үрдісімен үйлестіріп, оқу жоспарларына оңтайлы орналастыру және оларды әдістемелік жағынан терең де мазмұнды ұйымдастыру ісінде Абай атындағы Қазақ педагогикалық университеті, оның ішінде қазақ әдебиеті кафедрасы қошбасшылық роль атқара білді. арыстар жөнінде,

Шәкәрімнің шығармашылық мұрасы туралы республика көлеміндегі тұңғыш

лекциялар осы кафедрада өткен ғасырдың сонау сексенінші жылдарының соңында оқылғанын бүгін-де тарихымыздың елеулі беттері деп санаймыз. Міне, осы абыройлы істерде кафедра меңгерушісі профессор Нығмет Ғабдуллиннің ғалымдық, педагогтік, ұйымдастырушылық қызметі аса мол болды.

XX ғасырдың тоқсаныншы жылдарының бас (1993-1995) кезінде педагогикалық мамандар даярлау бағытындағы білім беру жүйесіндегі мемлекеттік стандарттар мен типтік оқу бағдарламалары, жоспарлар тәуелсіз Қазақстан жағдайындағы жаңа талаптарға, әлемдік білім кеңістігінің өлшемдеріне сәйкес қайта қарады. Университеттің оқу-әдістемелік жұмыстар жөніндегі бөлімінің басшылығымен барлық мамандықтар бойынша республиканың жоғары оқу орындарына арналған жаңа стандарттар мен жоспарлар жасау ісі қолға алынды. Профессор Нығмет Ғабдуллин басқарған қазақ әдебиеті кафедрасы да бұл істің нәтижелі болуына өзіндік елеулі үлесін қосты. Соның нәтижесінде тәуелсіз елдің тарихындағы тұңғыш білім стандарттары мен оқу жоспарлары дүниеге келді.

Абай атындағы байырғы оқу орнында қызмет атқарумен қатар профессор Нығмет Ғабдуллин сол жылдары республикамыздың тұңғыш Жоғары аттестациялық комиссиясы (ЖАК) ұйымдастыру мен қалыптастыру ісіне белсене араласты, әдебиет және оқыту әдістемесі мәселелері жөніндегі алғашқы мамандандырылған кеңестің мүшесі болды.

Оның сыртында профессор Нығмет Ғабдуллиннің өз аспиранттарына қатысты жетекшілік қызметі және бар. «Аспирантка тақырып бермес бұрын алдымен сол тақырып бойынша көп кітаптар оқып, дайындалуым керек,- дейтін Нығмет аға. Әр ісіне соншалықты жауапкершілікпен, ықтияттылықпен қарайтын ол кісінің бұл сөздеріне әрдайым иланатын едік.

Осы тәртізді кіршіксіз таза жауапкершілігінен болар, профессор Нығмет Ғабдуллиннің жетекшілігімен қорғалатын диссертациялардың бәрі де тыңғылықты әрі сапалы болатын. Мейлі аспиранты болсын, мейлі алдындағы студент болсын, егер ұстаз-жетекшіге оның бірі ісі, немесе жазып әкелген жұмысы ұнамай қалса, өзінің көңіліне қаншалық қоныссыз көрініп тұрса да Нығмет ата ешқашан дауыс қотеріп, ащуланып, ашық ренжіп жатпайтын. Соның өзінен-ақ шәкірт өз қателігін тез ұғынып, ұстазының алдындағы айыбын, яки жұмысындағы кемшілігін дереу түзеуге тырысатын, Ұстаздық жолды мұрат тұтқан әрбір маманға олшеусіз үлгі боларлық асып атаның осынау бір айрықша қасиеттерін жанымызға әрдайым сіңіруге тырысатынбыз.

Профессор Нығмет Ғабдуллин бірқатар жыл Абай атындағы қазақ педагогикалық университеті; жанындағы қазақ әдебиеті мамандығынан кандидаттық диссертациялар қорғалатын арнайы кеңестің төрағасы қызметін атқарды. Ол кеңестің әрбір мәжілісінің ұйымдасқан түрде әрі жинақы өтуіне қатты көңіл бөлесті. Кеңесте қорғалатын жұмыстарта да осындай жоғары талап қоя білетін. Конеске барар алдында әрбір диссертацияның кафедрада әділ әрі аса жауапкершілікпен талқылануына мән бере отырып, қорғауға ең үздік жұмыстардың тана жіберілуін үлгі еткізіп отыратын. Соның нәтижесінде диссертациялық кеңесте қоршылған кандидаттық диссертациялардың барлығы да жотары аттестациялық комитет саратшыларының тарапынан оң бағасын алып, мерзімінде бекітіліп отырды.

Профессор Нығмет Ғабдуллиннің табиғатына тән педатоттік қасиеттері, биік парасаты, ұстаздық мәдениеті оның әрбір диссертантпен кездесу, пікірлесу барысында айқын байқалып тұратын. Ұлкен-кішінің бәрімен «сіз» деп қана сойлесетін салтымен Нығмет аға ақыл-кеңесін айтып, әр талапкердің аттестациялық құжаттарының дұрыс толтырылуына, әр жұмыстың өз жүйесімен орындалуына жанашыр болудан жалықпайтын.

Профессор Нығмет Ғабдуллиннің елімізді білім беру ісін жетілдіруге қосқан елеулі еңбектерінің қатарында түрлі дәрежедегі оқу орындарына арнап «Қазақ әдебиеті» оқулықтарын жазуға ат салысқаны да заңды түрде аталады. Нығмет ағаның авторлығымен жазылған оқулықтар ұзақ жылдар бойы еліміздің мектептерінде оқытылып, жас жеткіншектерді тәрбиелеуге, біліммен қаруландыруға аса мол үлесін қосты.

Нығмет ағаның жазушы ретіндегі, көркем прозаның шебері ретіндегі таланты да оның ҚазПИ шаңырағында қызмет атқарған жылдары мейлінше жарқырап көрінді. Осы кезеңде сонау 1951 жылы жарық көрген «Менің достарым» атты әңгімелер жинағынан бастап жазушының прозалық шығармаларын қамтитын жиырмаға жуық кітаптары жарияланды.

Жазушы Нығмет Ғабдуллин прозасының басты тақырыбы адамгершілік тазалықты жырлау болды. Қай шығармасында да жазушының өз замандастары шынайы болмыс-бітімімен, әрекет-қылығымен, мінез-құлқымен шыншыл бейнесін табады.

Педатот жазушы Нығмет Ғабдуллин өзі сомдаған осынау көркем бейнелері арқылы да жас ұрпаққа өлшеусіз өнеге ұсына білді.

Соңғы жылдары профессор Нығмет Ғабдуллин университеттің қазақ әдебиеті кафедрасында профессорлық қызмет атқарып, ғылыми мамандар даярлау, ертеңгі күннің білісті педагогтарын тәрбиелеу ісімен тікелей айналысты. Ұлтымыздың ұлы қазынасы - халық ауыз әдебиеті туралы мәнді де мазмұнды лекциялық курсы оқыды. Диплом жұмыстарына жетекшілік жасады. Халық ауыз әдебиеті пәнінің жаңартылған типтік бағдарламасын жасауға қатысты.

Сонымен қатар өзінің соңынан өсіп келе жатқан іні-қарындас шәкірттерінің, кафедрадағы әріптестерінің сабақтарына кіріп, ақыл-кеңестерін айтудан бір сәтке де жалыққан емес. Профессор Нығмет Ғабдуллиннің әрбір сабағы кафедрада ашық сабақ деп саналатын. Оқу кестесіне осылайша жазылатын да, әр оқытушы қалаған уақытында профессордың дәрісіне кіріп, өзіне қажетті өнеге-ұлттықтарын тауып жататын.

Табиғатынан соншалықты кіршіксіз таза жаратылған Нығмет аға ең алдымен езіне аса жотары талап қойып отыратын. Өзінің әрбір ісінің көтшілікке пайдалы болуын тана қалайтын. Жанындаты адамға ауыртпалығын түсіріп, өзі атқаруға тиіс істі өзіне жүктеп сапу, өзінен кейінгі әріптес шәкірттерін ретсіз мазалау деген қасиеттер ол кісінің жаратышысына мүлде жат болатын. Тіпті денсаулық жағдайына байланысты сабақ өткізу қиындығы туған сирек сәттердің өзінде де ол осы бір айрықша қасиетінен айныған емес. Әріптестерінің, кафедра ұжымының, факультетінің, университетінің атына кір келтірмеуді ғана ойлайтын.

Профессор Нығмет Ғабдуллиннің педагог ретіндегі парасатты тұлғасын танытарлық өнегелі қырағы аса мол. Ардақты азамат, асыл ағаның тибратты өмір жолы, шығармашылық мұралары болашақтағы талай-талай кітаптар мен монографияларда, оқулықтар мен мақалаларда, зерттеулер мен естеліктерде жалтаса беретіні анық.

Резюме

В статье рассматривается научная и преподавательская деятельность Н.Габдуллина.

Summary

In the article is examined the scientific and teaching activity of N.Gabdullina.

ДАЛАНЫҢ ЕРЕКШЕ ПЕРЗЕНТІ - БИТАБАР

Т.Рахымжанов - Абай атындағы ҚазҰПУ-дың профессоры, филол.ғыл.д.

Қазақтың аса көрнекті жазушысы Сафуан Шаймерденовтің “Жыл құсы” повесі қазақ сахарасында Қарағанды көмір кенінің ашылуы, сол өндіріс орнына кең далада мал бағып, күнделікті тіршілік ауанымен бейқам, жайбарақат күн кешкен қыр адамдарының келуі, қысқасы, Қазақстанда жұмысшы табының пайда болып, қалыптаса бастауы туралы шығарма. Ал қазақ әдебиетінде өндіріс тақырыбы - соны тақырып емес. Бұрында С.Ерубаевтің “Менің құрдастарым”, Ғ.Мұстафиннің “Қарағанды”, З.Шашкиннің “Теміртау” романдары, ал кейініректе М.Сәрсекеевтің “Жарылыс”, Ө.Таразидің “Тас жартан”, А.Жаксыбаевтың “Ботет” шығармалары жазылғаны белгілі.

С.Шаймерденовтің “Жыл құсы” хикаясы да өндіріс тақырыбын қозғайтын көркем туынды. Ал қаламгердің өмір материалын игеруі, оны ой таразысына салып, елеп-екшеуі автордың білік-біліміне, қоғамдық, әлеуметтік концепциясына, тіті, шеберлігіне де қатысты десек, Сафуан бұл тақырыпқа жаңаша қырынан келген.

“Жыл құсының”¹¹ басты кейіпкері - Сарыарқа өңіріне ерен қара күшімен, өнерімен, ақ көңіл адамшылық қасиетімен аты шыққан балуан Битабар. Қарағандының көмір кеніне келместен бұрын кең далада мал баққан, жазды күні шөп шапқан, қыс айларында Арқаның қытымыр аязы, ақ боранымен алысып, шағын шаруашылығын дөңгелеткен еңбек адамы. Бірақ жазда құрғақшылық болып, қыста қызылшұнақ аяз жаң алқымнан алтан жұт жышы Қаратандыға қоныс аудартан. Десе де, Битабар талай жұртқа аты молім өндіріс ошағында тұрақты орын теуіп, жұмысшылар қатарында қала алмады. Неге? Оның себеп-терін журналист Әділхан Байменов былайша түсіндіреді: “Повесте осындай ізгі қасиеттерімен тұтас көрінген Битабар ақыры жұмысшы табының тұрақты өкілі деуге лайық болмай шықты. Кеп қазып,

үлкен шахтада жұмыс істеген азды-көпті уақыт Битабар үшін улы тойда түйе палуанмен күреске түскенмен тең болды. Битабар осы қысқа уақыт ішінде түрмеге түсіп шықты, нәсіп талшығының тұзағына ілік-ті, баладан айрылды, ақыры өзі мұрт болып, туғай тауы Иманаққа кетті /1/.

Ә.Байменовтің осы пікірін негізге ала отырып, шығармадағы орталық тұлға - Битабар характерінің қырсырына тоқталып көрейік.

Орыстың ұлы жазушысы Н.Гоголь шығармаларының көркемдік әлемін зерпеген С. Машинский қаламгердің “Невадақтылы” повесіне тоқталғанда: “Характер Пискарева раскрывается перед нами как бы в двух плоскостях: реальной и фантастической. В первой из них он предстает застенчивым, робким молодым человеком, еще не успевшим вкусить торостей жизни, полным розовых иллюзий и романтических представлений о людях и окружающей его действительности” /2/-деп жазады.

Зерттеуші түйіндегендей, “Жыл құсы” хикаясындағы Битабар характерінің бітім-болмысы, оның бірте-бірте кемелденіп, азамат болып қалыптасуы шығарманың алғашқы бөлімдерінде романтикалық ррында сипатталады. Әрине, повестегі Битабар барлық Іс-әрекеті алдын ала өлшеп-пішіліп қойылған эпос іық кейіпкер емес. Ол эпикалық бейнелер сияқты күн сайын өсіп, оншақғы жылда атпал азамат, жау жүрек батырдың қатарына қосылмайды. Детенмен, “Жыл құсында” Битабар бейнесін сипаттауда әсірелеу басым. Ол бір жағынан, Арқа өңіріне атағы жайылған баттуан, ятқи, сурапыл қара күш иесі, екінші жағынан, Битабар сол қара күшін жұрттан жасыра алмайтын ақ көңіл әрі күресімен, айла-тәсілімен көп-шілікті қуантатын, сүйсіндіре алатын ойыншы да. Сондықтан, жазушы Битабар бейнесін сипаттағанда, оның туа біткен алапат күшіне айрықша назар аударады. Мәселен, Битабардың Әлім байдың үйінде мейман болған әніі, сал-сері, аса күшті Балуан Шолақтың көзінше атан түйені көтеруі, Қаратанды кенінің бас инженері - Левенштерннің сазта батқан жеңіл автомобилін суырып алуы, тірі пенде қозғалта алмаған үлкен көмір кесетін қотеріп арбата салуы, басқа кеншілер бір норманы азар орындап жүрпес, жер астындағы тар қапаста темір қайламен норманы бес есе артық орындауы эпостық жырдың көрініс-терін еске салғандай. Яғни, ол өмірде біз көріп жүрген адамдардан төрі, батырлық жырдың қаһарманына көбірек ұқсайды.

‘ - Ия. аруак!

Жұрт ішін тартып, шу ете түсті: Ватонға ешкім көтсіріп сала алмағандықтан, тас табандап осы жерде жатқан көмір кесекті Балуан қаңбақша ойнатып кеудесіне апарды да, арбаға тастап жіберді. Жұрттары шу епі: байқаса алты арыс қу шыбықша морт омырылып, арба отырып қалыпты.

...Левенштерн Битабарды арқасынан қақты. Жүзінде күлкі, ризашылық” (Шаймерденов С. Екі томдық таңдамалы шығармалары. 2-ші том. Повестер мен мақалалар. Алматы, Жазушы, 1978, 412 б. - Мысал 2 т., 158 беттен алынған. Бұдан әрі том мен бет нөмірі көрсетілді.).

Демек, ақын Н.Оразалиннің сөзімен айтқанда: “...өтпелі кезеңнің кесек мінезді өкілі - тілін тапсаң түйе көтеріп, темірінетін, таппасаң не өзін, не өзтепі майып қылатын Битабар” /3/ міне, осындай алып күш иесі. Арба екеш, арба да морт сынады.

Ал С.Шаймерденов Битабардың іс-әрекеті, ой-арманы, көңіл-күй құбылыстары мен мінез-құлық диалектикасын сипаттауға келгенде реалистік әуендерте бірден ден қояды. Әсіресе, Битабар бойында жазушы М.Ысқақбаев атап көрсеткен ұлттық психология элементтері өте басым. Етер қазақ ұлтының әр адамына қарастысыздық, қытымырлық, әзімшілдіктен төрі, аккоңілдік, аңқаулық, бейтамдық, қонақжайлық тән десек, Битабар характерінің бітім-болмысында осы қасиеттердің барлығы да бар.

Десе де, Битабар - дала перзенті. Кең далада, шілдір аспан астында, қарлы боран мен өкпек желдің өтінде басына жүген, құрық тимеген шу асаудай еркін өскен. Табиғат берген ерен күштің арқасында тірі пендеден бсті қайтып, қатажу көрмеген. Екінші жағынан, ішкі жан сарайы да кең сахараның сай-саласы мен қойнау-қолаттарында кездесетін тұма бұлақтың суындай мөлдір де таза,

Битабардың, мінез-құлқы да путан өлкесіне тартқан. Зор тұлғасына орай, мольнан пішілген. Базарда тұрпа бақалшыдай құлық-сұмдығы жоқ. Баладай аңқау, сол даланың өзен-көлдерін ала жаздай жайлап, балапандарын өртізген ақ құс секілді адал.

Сарыарқаның бұлғағы мен бұралаңы көп соқпақ жолдарында бейсауат жүрген жолаушыға астындағы жалтыз атын беретін мырзалығы мен қонақжайлығы тағы бар.

Шексіз-шетсіз кең даланы ерсілі-қарсылы кезіп, жаңадан ашылған Қарағанды кеніне жұмысшылар жинап жүрген инженер Левенштерн алғаш үйіне келгенде:

- Бәрін салып, ертең неңці жейсің?! Жел обасың ба?

- Әй, қатын-ай, бұйтпесең сен қатын боламысың! - деп Битабар кейіңкіреп қалды. Содан кейін қайта

жойылды. - Оқасы жоқ, қатын, сал деген соң сала бер. Таңдағы тамақ тәңірден. Аштан өлгеннің моласын **көрген жоқсың**” (2 т., 127 б.).

үйіне келген мейманына қоң етін кесіп бергендей кеңпейіл әрі түбі түскен шелек сияқты салдырлаған ашық Битабар ары мен ұяты сынға түсетін кезде өте табанды және қайсар.

Жас кезінде талай-талай атан жілік, бапуандармен белдесіп, талайының жауырынын жерге тигізіп, күреспен мал тауып жүргенде Тама елінен: “...бұл жолғы кезекті Битабар күреспей берсін!” деген ұсыныс түскен. Бұл ұсынысты Арқаға аты жайылған балуанның шашбауын көтеріп, намысын жыртқансып жүрген “туысы” Бертшек қуана қабыл алған. Және онымен қоймай: Таманың бұл тілстін орында- сақ, екеуіміз де көк ала қағазға шаш етекпен боламыз” - деп, аңқау балуанды апдарқатқан. Бұрында алыстың да, жақынның да көңілін қалдырмайтын Битабар бұл жолы тілі тәтті, діні қатты Бертшекпен мүлдем келіспейді.

“ - Ал ендеше бұл жолы кезекті Тамаға бересің.

Битабар түсінбеді.

- Кезекті бергені қалай? Кезекті жығып алмаушы ма еді?

- Жығып алу қолынан келмесе қайтесің? Олар кісі салып отыр. Арамыз ашылмасын десендер, Битабар бұл жолы жығылатын болсын депті.

- Сен көңгеніңмен, мен көне алмаймын. Аруақ аттайтын жайым жоқ” (2 т., 121 б.).

Әрине, өмірде қатып қалған қағида жоқ. Және өзгермейтін, райынан қайтпайтын адам да болмайды. “Жаман адамның өкпесі басы жерте жеткенше, жақсы адамның ашуы шәйі орамал кепкенше” дегендей, Битабар туысының сол дүние құмарлығы мен обырлығын тез ұмытқан. Олай дейтініміз, Битабар біреуге деген өкпе, ашуы “шәйі орамал кепкенше” тарқап кететін кеңпейіл, кешірімді адам. Сол себепті ол Кеңес үкіметінің тарапынан қуғындалған, қорқау, зұлым, айлакер Бертшекті өз үйіне паналатты. Ішіп- жегізді. Қамқор көңілмен туыс қой деп ойлап, оның асты-үстіне түсіп, күтті. Аңқау, ақтап мінезіне бағып, оның ұрлық жасаған қылмыскер, қашқын, алаяқ екеніне де мән бермеген.

Р.Бердібаев: “Битабардың бізге мәлім болған өмір эпизодтарын еске түсірсек, оның шығарма соңындағы қадамын түсінеміз. Елде жоқ қара жорғасын кастандықпен мерт қылған, ташы Жанкүмістен арамдықпен айырған “ағайыны” Бертшектің қылығын кешіріп, онымен “тату” болып кетуі Битабардың рулық сана шылауынан арылмаған адам екендігін көрсетеді” /4/ - деп жазса, жазушы М.Ысқақбаев Битабардың бұл қылығын: “Міне, бұл нағыз қазақи ұғым, қазақи қулық. үйіндегі қашып-пысып кеп жасырынып жатқан Бертшектің мән-жайын анықтап сұрап білтісі келмейді, қонағым, ағайыным ден есептеп, барын аузына ұстап, бір ай бойы бағып-күтіп жатыр. Ауырсынса да, сездірмеуге тырысады, өйткені елдің қаңқу сөзінен қорқады. ...Аңғал, аңқау, кешірімді, меймандос, бейқам мінез” /5/ - деп бағалайды. Біз де осы пікірге қосыламыз.

Қазақ халқының ұлттық психологиясында тән аңқаулық, меймандостық және намысшылдық Битабар бойынан мол табылады. Ол Қарағанды өндірісінде көмір қазудың күнделікті нормасын бірнеше рет артық орындағанда, социалистік жарыстың жеңімпазы атанайын деп ойламайды. Өзіне “тамыр” деп жылы сойлесетін, айлық жалақысы мен апталық паетін уақытысында беретін бас инженер Левенштерн- нін ойынан шығып, мұнымен бәсекеге түскен Ылғаз бапуанта өз намысын қолдан бермеуге тырысқан.

Битабар жұмысының жемісті, нәтижелі болуына Левенштерн сентен десятиктің: О, Ылтаздан қалыңқырап қойыпсың”, - деп бәсеке көрітін қыздыра түсуі де себепкер. Күнделікті тапсырмасын бес есе артығымен орындап, былайғы кеншілердің алдына шыққан Битабар мақтау естіп, марапатталды. Ерен еңбегінің нәтижесін де көрді. Фото суреті мақтау тақтасына ілініп, газетке де жарияланды. Ол егер жеке басының пайдасын ойлаған өзіншіл болса, мақтансүйтші, мансапқор болса, күнделікті паяз пен ай соңында апатын сыйлықпен шектелмей, сол заманның сыйлы адамы - стахановшы болуға ұмтылар еді. Сөйтіп атақ- даңққа бөленер еді. Және солай істеуге Битабардың табандылығы мен қажыр-қайраты да жететін . Бірақ кешеті балуан, бүтінті кенші Битабар олай жасаматан. Қаратандыға кеп, озат атанып, атақ-даңқы дүріпдеп тұрғанда да, бұрынғы қарапайымдылығынан, бейтамдытынан, жас баладай аңқау- лытынан еш өзгерметен. Дүниеқоңыз, алаяқ Бертшекке сенгендіктен абақтыға да отырып шыққан.

Сахараның кеңдігіне, бір ырғақты тіршілік ағысына, қыр адамдарының дархан мінезіне үйренген

Битабар шаһар тұрмысына икемделмеген. Бертін келе, жер астындағы өте тар жұмыс орнын, Қарағандының көмір тауларының күйік ісін. Үйіндегі де күнделікті өміріне қажетті судың да тапшылығын ұнатпады. Сойтіп, мал баққан қыр адамы қалаға сінісе алмады. Керісінше, өзі туып-өскен Иманақ тауын, сары даланың кеңдігін, сахара өмірін ешкімге тәуелсіз еркіндігін аңсаған, Соларды түсінде көріп, өңінде сағынатын болған.

Әрине өмір болған соң, кателік пен қиындық, кездесісоқтық та болады. Битабар Қарағандыда жалғыз баласы Амантапдан айрылды, өзін жер астында кемір басып қап, ауыр жарақаттапды. Мұндай өмір - тағдыр бұрылыстарын сенгіш, ацқау Битабар жаман ырымға балаған. Оның үстіне, өзін Арқадан Қарағанды шахтасына алып келген, әрдайым "тамыр" деп жылы сөйлеген, айлық, тоқсандық жоспарды еселеп орындаған сейын мақтап-марапаттаған бас инженер Левенштерннен де көңілі калды. Сөйтп, Левсн- штернге катты ренжіген, жақыннан да, жаттан да көңілі суыған Битабар туып-өскек Иманақ тауына қайтуға мәжбүр болған. Яғни, сыншы Б.Сарбалаевтің сөзімен айтқанда: "Ол біраз жұмыс істегенмен әлі нағыз шахтер емес. Бойында жаңа психология, дағды туып келе жатты да, аяқталмады". Демек, бұл баға "Жыл құсы" повесіндегі Битабар характерінің бсдерлі қырын айқындаған, оның мінезінің біртұтастығы мен даланың озіндеі табиғилығына дәлме-дәл берілген баға.

Сондай-ақ, С.Шаймердеиовтің "Жыл құсы" повесінде Битабар бейнесінің біраз қырларын толықтырып, шығарма көтерген көкейкесті мәсселелерді айқындап тұрған басқа да кейіпкерлер бар.

Повестің алғашқы тараулармнда жарқ етіп көрінген әнші, сазгер, сал-сері Балуан Шолақ бейнесі, бі- ресе, есте қаларлықтай. Олай дейтінІміз, елдің қадірлі ақсақалы Әлім қарттың үйінде мейман болған Балуан Шолақ отырған жерін ойын-күлкі, сауық-сайранға айналдырып, ән мен күйте шөліккеген адам- дардың мейірін қандырған. Тұла бойында табиғи күші буырқанған жас Битабарға сүйсініп, оның оттылығы мен өжеттігін ерекше бағалаған.

Сонымен бірте, хикаядағы Балуан Шолақ қазақтың Ақан. Біржан, Ыбырай тәрізді ақын, сал-серілері сияқты мінезі мәрт, көңілі жомарт. Ол Әлім қарт өзіне сыйлатан қара арт ымақты жас пері Битабаріа берген.

«Жыл құсында» бай баласы - Бертшек тереңіне құрық бойламайтын арамдытымен, басқаға жақсы- лық атаулыны қимайтын іштарлығымен әрі қараулытымен қозте тұседі. Оның ру жатынан Битабарта жақыпдығы бар. Бірақ оған туыстығынан төрі, ұяласынан бөлек өскен бөрінің бөлтірігіндсй тасбауырлығы мен қаскөйлігі басым.

Битабар шығымсыз, қызғаншақ Бертшектің кесірінен сүйген қызы Жанкмміске қосыла алмады. Ол Балуан Шолақ сыйлаған қара жорғаны да пышақтап, мерт қылды.

Бертшек әкесі Әлім қарт өлсрінде: Құдайтатала Бертшек екеуінді кем жаратқан жоқ. Ата балаға сыншы! Білем мен. Екеуің қосылып бір құстың қос қанатысындар. Бірінде білек пен жүрек бар. Бірінде ақыл мен білім басым. Осы төрт қасиетті тең ұстасандар, биікке самғайсындар...

Өлер алдындағы өсиетім, таза жүріндер. Тату жүрсендер ат та бар, ас та көп' (2 т., 118 б.) - деп ақыл айтқанымен, қанына сіңген ескі әдетінен көп ауытқымайды.

Бертшек қазақ психологиясына тән "ағайын", "туыс" деген бет-пердені жамылып, Битабардың жеңіс күрснен түскен олжаның бәрін қара басына пайдаланған. Балуанға бір суыртпақ жіп те бұйыртпаған. Одан қалғаны "сауғашыл" ел адам-дарының қанжытасына байланған.

"Тсетісетін ер ертоқымның артқы қасын сұрайды дегендей, Тама елінде болған тойда олар бір мәмілеге келе алмай, бет жыртысты. Кетусге, окпеге себеп болған Бертшектің пайдакүнемдігі мен қараулығы. Ақыры сол дүниеқоңыздық пен қараулық Бертшектің түбіне жетті. Ол қазынаның алтыны ұрлап, абақтыға қамалды.

Сонымен қатар. "Жыл құсы" повесінде Қарағанды көмір кенінің бас инженері - Левенштерннің характері көп қырлылығымен айрықша қоз тартады. Ол тек ондіріс технолотиясын тана емес, қыр адам- дарының мінез-құлқын, салт-санасын, психологиясын да жетік білетін адам. Инженер тумысынан адал, бейтам да аңқау дала адамдарына жоғарыдан қарап, менсінбетен немесе кемсітіп жек көртен мінез танытпайды. Олармен терезесі тең адам сияқты сойлеседі. Тіпті, өзімісіне сойлеп, іші-баурына кіріп Кететін ақылды да, айлалы қу. Левенштерн Битабарды алғаш көргенде-ақ, бурыннан таныс, етене жақын кісі сияқты жақындаса түскеті. Тіпті отан ешқашанда дәмін татпаған арақты да ішкізеді. Бас инженер әр адамның сырын алып, әр істің ығын табуға шеберленген. Қарамағындағы қазақ жұмысшыларымен ұрансыз, айғайсыз ортақ тіл табысып, еңбекке жұмылдыра біледі. Қазақтың мақтатанды, азын-аулақ сыйлық

Абой атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, №4(38), 2011 ж.

жасағанды ұнататынын біліп алған әккі Левенштерн оларды тез үйіріп алып, өз ойын жүзеге асырады.

“Мынаның салмағы елу бес екен. Ал, тамыр, сен болсаң, бір жүз алпыс тарттың. Норманы да бұдан үш есе артық орындайсың. Келісім осы. Әйтпесе, паекты тегін бермейді шахта. - деп Левенштерн ойыншығын араластыра айтты. - үш есе деген не, тәйірі, бес есе, - деп қойды көңілденген Битабар” (2 т., 131 о.). Немесе: - "Сонда жарысқа кіммен түсесің? Ана Әлимен, әрине, түспейтін шығарсың?"

- Құдай сақтасын. Естіген жұрттан ұяттаты.

- Енді кіммен? - Левенштерн ерікті Битабардың өзіне тастады.

- Ана есік көзінде Ылғаз отыр ғой. Сол дұрыс болар” (2 т., 136 б.).

Жалпы қазатуар Левенштерн ешкімге ішкі сырын ашпайды. Бірақ көптің көзінше - әділ де сыпайы. Бастық екенмін деп жұмысшыларға дауыс көтеріп сөйлемейді, үлкенмен де, кішімен де жақсы қарым-қатынаста. Сол себепті оның аузынан мақтау естіп, қолынан сыйлық алып, жақсылық, шапағат көрмек Әли, Ылғаз, Битабар сияқты кеншілер оны өндіріс басындағы іскер адам деп ойлайды.

Дегенмен, Левенштерннің сырты бүтін болғанымен, іші түтін. Көп уақыт үлкен халықтың қарамағында бодандықта болған қазақ ұлты туралы да оның көзқарасы шындыққа жақын. Левенштерннің бұл көзқарасында үлкен астар бар. Және нақты да дәл.

“Қазақ даласын көп аралап, ой-шұқырын егжей-тегжейлеп біліп алған шеген қалпақ бір нәрсеге кайран: бұл далада осылардың әр қайсысының алар өз орны бар. Бұлар айла-қулық та жасаймайды. Даушарта да түсе алады. Ал сырт күшпен, сенімен кездесе, дәл осындай сорлы, бишара. Өз ортасында алар орнынан, өз арасындағы дәреже салмағынан айрылып қалбалақтайды да қалады” (2 т., 124 б.).

Оңайшылықпен түсін беріп, сырын ашпайтын Левенштерн өз есесін басқаға жібермейтін есеп-қисалтың адамы. Бас инженердің бұл қасиеті Битабармен қарым-қатынасынан айқын байқалады. Ол Әрдайым балуанға “тамыр” деп іш тарта сөйлейді. Битабар кенші күнделікті жоспарын бес есе артығымен орындап, атақ-даңқы Қарағанды шаһарына жайылып тұрғанда, оған үнемі қол ұшын бероді, мақтау мен марапаттан да құр алақан қалдырмайды.

Ол, ол ма. Битабар жалғыз ұлы Амантайдан айрылып, қайғыдан қан жұтып, тірі жанмен тілдеспей, іртсте теріс қарап жатып алғанда: “- Мәскеуден, Алматыдан телеграмма: көмір бер! Ал көмір беретін Битабар он бес күн болды үйде жатыр. Бала өлді. Рас. Бірақ көмір керек пе? Керек Паек керек пе? Керек. Шай да керек. Нан да керек. Сол себепті жатпау да керек¹ - деп балуанға өмірге бет бұрып, еңбекке араласуына моральдық жағынан демеу болған да - Левенштерн.

Повестің орталық қаһарманы - Битабар дала адамыша тән бауырмалдықпен, сенгіштікпен ұры, кашкип Бертшекті үйіне паналатын, соның, кесірінен түрмеге жабылғанда, оны абактыдан босатып алған да Бас инженер.

үстірт Қарағанда, басшы Левенштерн еңбек адамына, әсіресе, озат кенші Битабарға қамқор, аса мейірімді адам көрінуі де мүмкін. Жер астында аянбай тер төгіп жүрген кеншілерге еңбегіне орай, қолынан келген жақсылығын аямайды. Олармен әрдайым “тамыр” деп сыпайы сөйлеседі, дүйім жұрттың көзінше мақтайды, сыйлық пен сый ақыдан да құр қалдырмайды. Күнделікті тіршіліктің атымызда кеісееетін мұң-мұқтажын да ден қойып тындап, берген уәдесің дер уақытысында орындайды. Сондықтан да Левенштерн Битабар үшін, басқалар үшін де кен пейілді іскер адам.

С.Шаймерденов бұл хикаясында Бас инженерге не мақтап, не жамандап нақты мінездеме бермейді. Оның характерін іс-әрекет және диалог арқылы ашуға тырысады. Және қаламгердің инженер характерін айқындаты бұл амал-тәсілдері өзін-өзі ақтаған. Десе де, Левенштерннің Битабарта, Ылғазға және басқа кеншілерге жасаған қамқорлығында, мейірімділігінде, тіпті, дархандығында да ішкі бір есеп бар. Егер кеншілер күнделікті тапсырмалары төрт-бес есе асыра орындап, елте, қоғамға көмірді көп беріп жатса, Бас инженердің де өмірлік позициясы мытым, ұпайы түгел. Сондықтан кеншілердің ынталы, жігерлі жұмыс істеуіне, жоспарын асыра орындауына Левенштерн де мүдделі екен. Демек, ол қоғамдық іс пен жеке бастың мақсат-мүддесін орайластыра білген ақылды да қу адам. Бірақ несіз тауды жалғыз жайлаған түлкі тәрізді қаймана қазаққа басқан ізінің жымын білдірмейді, қарамағындатыларға сырын да алдырмапды. Сырт қозға жақсы, жайсаң көрінгенмен, сыр-қатарлары ішінде. Ол қатпар-қатпар сырларды ұту қиын, бұлғағын түсіндіру одан да қиын.

Мәселен, Битабарды жер астында көмір басып қалып, еңбеккер кеншілердің қатарынан шығып қалып еді, бұрында отан қамқор, сүйеніш болып жүрген Левенштерн сырт айналды. Өйткені Битабар емді оның мақсат-мүддесі үшін қызмет жасамайды. Ол жер астында қатты жаракаттантай жарымжан

адам. Мол көмір өндіруге қауқары жоқ. Сондықтан енді Бас инженерге қажеті де шамалы. Демек, “Жыл құсында” Левенштерн бейнесі қатпар-қатпар сырлары мол күрделі бейне болып шыққан.

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні - жазушы С.Шаймерденовтің “Жыл құсы” хикаясы Қарағанды сияқты ірі өндіріс ошатының алғашқы қадамдары хақында және қазақ жұмысшыларының еңбек сапарындағы жеңістері мен бөгелісін де бүкпесіз, боямасыз сипаттаған, айтары мол туынды екен. Сонымен қатар, шығарманың басты кейіпкері - Битабардың шынайы да, тұқымды бейнесі суреткер-жазушының зор шеберлігін айқындай тұскен фактор болып табылады.

1. Бәшіенов Ә. Жаңа тыныс күәсі//Қазақ әдебиеті, 1972, № 2, Январты
2. Машинский С. Художественный мир Тоголя. - М.: Просвещение, 1979. — с. 154
3. Оразалин Н. Суреткер мерейі// Социалисты Қазақстан, 1982, № 144, 16 май
4. Бәрдіаев Р. Сырлы суреткер// Жұлдыз, 1982, №4. -176 б.
5. БісқақбаевМ. Айқын бедер//Қазақ әдебиеті, 1974, №28, 12 июль

Резюме

Данная статья посвящена всестороннему анализу образа Битабара - главного героя повести «Жыл кұсы» (Птица тогда - Т.Р.) выдающегося казахского писателя С.Шаймерденова.

Summary

This article focuses on comprehensive analysis of image of Bitabara, one of the main character of "Zhyl kusy (Bird, T.r.) outstanding Kazakh writer C.Shaimerdenova.

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ЖАЙЫ

Д.А. Сатмирова - Абай атындағы ҚазҰПУ-нің аға оқытушысы, филол.ғыл.канд.

Жыраулар мұрасын зерттеу қазақ әдебиеттану тылымының басты мәселелері ретінде ғапымдар назарынан тұскен емес. Алайда жыраулар поэзиясын XX ғасырдың екінші жартысынан кейін танатерен зерттеуге жол ашылды. Алматы қаласында 1959 жылы өткен ұлтәдебиетін зерттеуге батыт берген әдеби мұра жайлы конференциядан кейін әдебиеттің тарихы терендеді. Қазақ әдебиетінің тамырын тереннен тартқан жыраулар поэзиясының асыл мұраларын жинап, бастыру ісі XIX ғасырдың орта шенінен басталады. Жыраулар шығармашылығын жүйелі зерттеу XX тасырдың екінші жартысынан басталғанмен, жинап бастыру, жариялау ісі одан әрі кезеңдерге тіреледі. Жыраулар поэзиясының жиналытты бастырылу және зерттелуін үш кезеңге бөліп қарастырута болады.

Бірінші кезеңге XIX тасырдың екінші жартысынан бастап кеңес өкіметі орнатан 1917 жылға дейінгі аралықты жатқызута болады. Бұл кезеңге негізінен жыраулар шығармаларын жинап, бастыру ісі атқарылды. Ш.Уәлиханов қазақ поэзиясын алташ классификациялап, жырау туралы сөз қозтайды. Түркі халықтарының әдебиет ұлтiлерiн жинап, зерттеушi В.Радловтың қазақ поэзиясын мазмұндық-іақырыптық тұрғыдан жіктеп тұсiндiретiн пікірлері жыраулар поэзиясының ерекшеліктері туралы айтылған алташқы тылыми тұжырымдар болды. Жыраулар мұрасы XIX тасырдың екінші жартысынан бастап мынадай жинақтар түрінде жарық көртені белтілі:

- Радлов В.В. «Образцы народной литературы тюркских племен» ч.III., VII т., СПб., 1870 т. ҮII том, 1896;
- Записки Оренбургского отдела Императорского Русского Географического общества, 1875, вып. 3.;
- Османов М. «Нотай уа құмық жырлары». -СПб., 1883;
- Бекмұхамедов М. «Жақсы ұтiт». -Қазан, 1908;
- Мұштақ Ғ. «Кексiлдер..». -Орынбор, 1911;
- Мұштақ Т. «Шайыр, яки қазақ ақындарының басты жырлары». -Орынбор, 1912;
- Берқалиұлы А. «Ақыи». -Қазан, 1912;
- Валиханов Ч.Ч. «Сочинение».-СПб., 1904;

Жыраулар шығармашылығының жарияланып зерттелуін айқындайтын екінші кезең 1917 жылдан

бастап 1959 жылға дейінгі аралықты қамтиды. Кеңестік идеология үстемдік құрған бұл кезеңде рухани мәдениеттің, әдебиеттің ұлттық сипатын терсінде танытуға мүмкіндік болмады. Бірақ бұл кезеңде де жыраулар шығармашылығы әдебиет тарихында ішінара қарастырылып ізді. Қазақ әдебиеті тарихын- даты жыраулар поэзиясының ерекшеліктері, жыраудың қоғамдық-әлеуметтік тұлғасы жайлы алғаш тылыми пікір М.Әуезовтің «Әдебиет тарихы» еңбегінен басталады. Х.Досмұхамедұлы ауыз әдебиеті ұлгілері туралы айта келіп, Асап қайғы шығармашылығындағы болжал әлеңге тоқталады. Зерттеуші еңбегінде жыраулар поэзиясына нақты тоқталмастан, толғау жанрының табиғатын танытатын пікір- лер айтылады. Толғаудың өзіндік ерекшеліктері туралы жіктеулер А.Байтұрсыновтың «Әдебиет таныт- қысында» беріледі. Жыраулар шығармашылығын жариялап, тылыми пікір білдіруде С.Сейфуллиннің, С.Мұқановтың еңбектерінің ролі ерекше болды. Е.Исмаиловтың «Ақындар» деп аталатын монография- сының қазақ ауызша әдебиетін жасаушы шығармашылық өкілдерінің әрқайсысына тоқталуы жыраудың шығармашылық тұлғасын танытатын құнды пікір болды.

Үшінші кезең әдеби мұра жайлы, әдебиет тарихы мәселелеріне байланысты өткен 1959 жылғы конфе- ренциядан бастап бүтінгі күнге дейінгі уақытты қамтиды. Әдебиет тарихын тереңдеп зерттеу әсіресе, XV- XVII ғасырлар мұрасын зерттеу ісі 1959 жылғы Алматы қаласындағы әдебиет тарихының мәселелеріне арналып өткен конференциядан кейін жандана түсті. Қазақ әдебиетінің тарихын жыраулық кезең- нен де терең, яғни түркілік дәуірлерден бастау керек деген Б.Кенжебаевтың осы бағыттағы тылыми ізде- ністерге жетекшілік етуімен М.Мағауин жыраулар поэзиясын тылыми айналымға түсірді. Сүйіншәлиев "Қазақ әдебиетінің қатыптасу кезеңдерінде" (1967), М.Мағауиннің "Қобыз сарыны" (1968) зерттеулерін- де хандық дәуір әдебиеті жан-жақты қарастырылды. Сонымен бірге "Қазақ әдебиеті тарихында" (1979 ж., 3-том) Н.Смирнованың еңбегі жарияланып, Х.Әдібаев пен Ш.Сәтбаеваның "Қазақ Әдебиеті" атты кітабында бір тарау жыраулар поэзиясына арналды.

Жыраулар шығармашылығын зерттеу ісі Ә.Қоңыратбаевтың әдебиет тарихының мәселелеріне арнал- ған зерпеулері, Қ.Сыдықовтың "Ақын, жыраулар" (1974), Е.Тұрсыновтың "Қазақ ауыз әдебиетін жасау- шылардың байырғы өкілдері" (1976), Ә.Дербісәлиевтің "Дәстүр және жалтастық"⁵, Р. Бердібаевтың «Ғасырлар толғауы» және толғау жанрын арнайы қарастырған Б.Әбшқасымовтың «Жанр толғау в казахской устной поэзии», жыраулар поэзиясының көркемдік арналарын сөз еткен З.Ахметовтің ізжі- рым пікірлері, толғаулардың тілідік-стильдік мәселелері сөз болатын Қ. Өмірәлиевтің, Р. Сыздықованың еңбектері арқылы жалғасын тапты.

Тәуелсіздік жылдары мәдениетіміз бен әдебиетімізді ұлттық мүдде тұрғысына қарастыруға жол ашылған тұста жыраулар поэзиясы да жаңаша көзқарас тұрғысынан зерттеле бастады. Жыраулар поэзиясының мәселелері С.Нетимовтің «Ақын-жыраулар поэзиясы: Тенезис. Стилистика. Поэтика». С.Қасқабасовтың «XV-XVII ғасырлардағы қазақ әдебиеті», «Жаназық» және «Қазақ әдебиетінің тарихы» 3-том (XV-XVII ғасырлардағы қазақ әдебиетінің тарихы) атты зерттеулерінде сөз болады. Жыраулар поэзиясының көркемдік өрнек-ерекшеліктеріне Қ.Сыдықовтың еңбегі арналған. Тапым Н.Келімбетов «Сан ғасырлық тарихы бар қазақ ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің тұлғалары, қайнар-бастауларын объективті түрде зерттеудің ғылыми принциптерінің бірі -- сәлті рухани мұраларды өзара байланысты түрде алып қарастыру, яғни көркемдік дәстүр жалғастығы заңдылықтары арқылы таныт-білу болып табылады», (1, 3)-дей келіп, ортағасырлық дидактикалық сарындаты әдебиет пен жыраулар поэзиясы арасындағы дәстүр жалғастығы мәселелеріне тоқталады. Т.Тебетенов, А.Шәріп, Қ.Мәдібай, С.Дәуітұлы, зерттеулері де жыраулар шығармашылығының мәселелеріне арналады. Зерттеуші Қ.Мәдібай жыраулар шығармашылығының зерттелуінің бағыттарын былайша айқындайды: «Әдеби мұраны тануда, соның ішінде жыраулар поэзиясын ғылым талабы негізінде қарастыруда зерттеулер күні бүгінге шейін басы ашық екі арнада жүргізіліп келеді. Бірі - тақырыптық, мазмұндық, саяси мән жатынан қарастыру, жүйелеу; Екіншісі - көркемдік-творчестволік жақтан зерделеу» (2,11). Жыраулар шығарма- шылығы бүгінде тақырыптық тұрғыдан, көркемдік-стильдік жақтан жүйеленіп ғана қоймай, философия ғылымының, педагогиканың да зерттеу нысанына алынды,

1. Келімбетов Н. Ежелгі түркі поэзиясы және қазақ әдебиетіндегі дәстүр жалтастығы. -Алматы, 1998.
2. Мәдібай Қ. Хандық дәуір әдебиеті. -Алматы,-1996.

Резюме

В данной статье рассматриваются вопросы исследования поэзии жырау.

Summary

In this article are Considered Questions oresearch Zhyraus poerty.

ЕЖЕЛГІМҰРАЛАРДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ

Г.Асқарова - филол.ғыл.канд., Абай атындағы ҚазҰПУ-дың аға оқытушысы

«Ұлы Қазақ даласы -Түрік елінің кара шаңырағы» деп ел басшымыз Нурсултан Әбішұлы Назарбаев айтқандай, қазақ халқының ескі дәстүрі мен мәдениетінің иібіфу төркінін іздетенде сол түркі тілдес халықтармен тамырласып жататыны әмбете аян. Көк түріктердің көне жұртынан қалған ескерткіштер тілінен де осы іздерді аңтарып жатамыз.

Ежелгі дәуір әдебиеті мұраларынан, оның ішінде Ұлы Түрік қағатының VI-VIII тасыр аралытында- ты әдет-ғұрпы, жалпы барлық тарихи болмысынан хабардар ететін әрі тасқа қашалып жазылып сақтал- тан асыл мұраларымыз - «Білте қаған», «Күлтетін», «Төныкөк» жырларын сөз етсек, бұл ескерткіштерде жеріп, дінін, елін қорғауды болашақ ұрпаққа өсиет етіп қалдырған жыр жолдары молынан ұшырасады. «Күлтетін» жырындаты:

Ілтері - күн иытысында,

Оң әісақта - күн ортасында,

Кейін - күн батысында,

Сол жесіта - тұн ортасында деген жолдардан байырғы ата-бабамыздың төрткүл дүнісіні оздеріне қаратып қана қоймай, ұлан-ғайыр жерімен мақтана апатынымен әлемте паш етілгені аңтарылады. Тіпті, «Төныкөк» жырында түркі халықтарының Тәңір мен Ұмай аната қапай табынса, жер-суына да солай қасиет тұтатыны былай өрнектеледі:

Тәңірі Ұматі, қасиетті Жер-Су Бізді қортайды, ойлану керек.

Бұл жай сөздер емес, кейінгі ұрпаққада **ой тастайтындай ұлататты сөз екеніне дауа жоқ.**

Йоллыт тетін әкесі Білте ханның басына ескерткіш орнатқанда елі мен жерін қызтыхиттай қортай апған түркі халықтарының биік рухын жырлап қана қоймай, зкесімен қоса Күлтетін атасына да арнап, олардың ерліктерін дәріптетен жырлар жазды. Мәселен.

Түркі бектері, халқы - Еұны тыңдаңдар!

Түркі халқын жиып Ел болыңдар! -

детен жолдардан Білте қағанның ел бірлітін сақтаудаты әділ саясаты мен парасаттылығы сөз етілсе,

Кед ей халықты бай ыпдыш,

Аз халықты көп қылдыш...

Түркі иелітінен айырылтан халықшы Ата-бабамекеніне орнаттым...- деген жолдардан Күлтетіннің еліне жасаған ірі иі ілікті істері насихатталады,

Жырда Күлтетіннің түркі хапқы үшін еткен еңбеті айтыла келс, түркі халқының табташтарта бодан болуыныңтүпкі ссебеді де корсетіледі. Онда:

Ақылды кісілерді, батыл кісілерді Табташтар қозтай ачтан жоқ.

Тзтті сөз, асыл дүниесіне көп алданып Түркі халқы қырылдың,

Туркі халқы жойылдың,

Түстікте Шұтай қойнауы түтіл,

Тун жазытына қоныстансақ десуіі ең.

Түркі халқы, жойылдың, -

дей келе ақылды адамдарды табғаштардың ез арбауына түсіре алмағаны, бірақ қарапайым халықтың алтынқа, асыт дүниете қызыққаны, сол дүниекоңыздықтың түркі халықтарының түбіне жеткендігі айтылады.

Аңдыған жау түркі халықтарының аңталдығың пайдаланын, былай дер еді:

*«Жырақ, болса, жаман сыйың берер,
Жың болса, жаңсы сыйың берер» - деп.
Осылай шандырып еді.
Білімсіз кісілер сол сөзге нанып,
Жаңын барып көбің қырылдың.*

Жырда ұлттық мұраттар мен ұлтшқ құндылықтар мәселесі айқындалған. Табташтар салған ылаң мен іріткіте ырық бсріп жалған сөздің жетегіне кетіп, қырылып, жойылып бара жатқан халықтың іс-зркеті де баяндалады.

Түркі халқы үшін жер жәниаты болған Өтүкен қойнауы қасиетм, онда орныша отырса қағанат қамсыз, ел мұңсыз бодатындығы ескеріледі. Яғни,

*... Өтүктн қойнауында отырсаң,
Мдңті елдітіңді сақтайсың сен,
Онда түркіхақы тоқ.*

«Күлтеі іп» жырындаты:

*Екі аралықта жұртвн иесіз көк
Түріктерді осыпай
Қоныстандыртан екен,
БЫте қатандар екен,
Ачып цистдар екен,
Әміршілврі де бірте болтан екен,
Алып болтан екен.
Бектері де, халқы да сенімді
екен.
Сол үшін де елін сонша (узақ)
бішетен екен,-*

детен жолдардан VII ғасырта дейінті түркі халқын билетен қағандардын, билеушілердің әділ, алыш болғандыты және бектері де, халқы да біріне-біріне сенімді болтандығы жырда мақтанышпен айтылытт болашақ ұрнаққа ұлті-өнетте етілсді. Түркілер құрған ұлы қағанайтың аты, даңқы өшпеуін тілейді. «Түнде ұйықташдыш. күндіз отырмадым. Қызыл қанымды төктім, қара қанымды ағыздым, күш-қуатымды аямадым» детен жолдардан ел шетіне жау келтенде Тонькөктің осындай іс-әрекет жасатаны мадақта- лып, жалпы түркі слінің іртссі берік болу үшін осындай аса білтір, коретен, батыр да өжет уәзір, қолбасы керек екені жырда баса көрсетіліп айтылған. Демек, көктүріктердін мемлекеттік-ұлттық санасын кемел- дендіртен ұлттық идсясы өз заманына лайық, аса жетілтенің аңғарамыз.

Ал осы алып, оділ қағандардың құрған мемлекеті нете табташтарға тәуелді болып, түркі халқы елдітінен қалай айырылтаны, япіи, біліксіз қатандар мен жалтақ әміршілер тұсындағы жағдай жырда анықтап айтылады. Мәселен,

*Біліксіз қатандар отыртан екен,
Жалтақ қатандар отыртан екен.
Әміршілері де біліксіз екен,
Жалтақ болтан екен.
Бектерінің, халқының ымырасыздытынан,
Табташ халқының тепкісіне көнтендітінен,
Арбауына көнтендітінен (сентендітінен)
Іш-аталының дауласқандшынан,
Бекті-хақының жауласқандытынан Түркі хақы елдітін жойды - деп түркі руларының*

үетем тал өкілдерін, бектерін жағымпаз, такқұмарлығы үшін айыптайды. Ел ішін- деті бақталастық. ымырасыздық, әміршілердің ақылсыздығы, бұпын бәрі түркі халқының елдітін жойды.

Бұл өте қауіпті кезең еді. Алайда өздерін тәңірдің сүйікті құлы санаған түркі халықтары тәкәппар, ержүректілігін таты бір дәлелдетісі келіп, қайта атқа қонады.

Түркі халқы:

«Қырылайық, жойылайық», - десті,

Ажита жәйіжи бастады,

Кокте түркі тәңірісі,

Түркінің қасиетті жері, суы, былай депті:

«Түркі халқы жойымасын», - дейді,

Ел болсын», - дейді.

Бұдан кейін арада елу жыл өтті. Азат халық өз бостандығын жоқтап елу жыл толарсақтан қан кешті. Ақыры детені болып жеңіске жетті. Себебі, түркі халқының «Қатаны - алып, ақылтөйі - кеменгер» еді. Түркі халқының жаулары қидандар, табташтар, отыздар «Осы екеуі тірі болса бізге жеңу жоқ» деп сескешіп, қатты налитын болған.

Түйіп айтқанда, қазақтың арғы бабасы түркі жұртының «Бастыны еңкейткен, Тізеліні бүктірткен» қуатты мемлекет болғаны мен алып ерлерінің ұлы істері тасқа жазылған дастандар арқылы бізге жеткені рас. Ал сол мұралармен бірте ешқандай елге бас имстен түркі халқының асқақ рухы да көк пен жерде мәңгілік шарлап өтетіні сөзсіз.

1. М.Жолдасбеков. Орхон ескерткіштері. -Астана: Фолиант, 2001. -176 бет.

2. Ежелгі түркі рун жазбалары: Құлтетіп, Тоықкөк (әдеби нұсқасын жасатан Қадыр Мырза Әли). - Алматы: Өлке, 2001. - 144 бет.

3. Көне түркі жазуларының зерттелуі: бүтінмен болаіаты. - Астана: Ер Дяунет, 2004. — 232 бет.

Резюме

В статье рассматривается древнетюркское наследие народа.

Summary

In article the national idea of the Ancient heritage is consider.

«ЕҢЛІК-КЕБЕК» ХИКАЯСЫНДАҒЫ КЕБЕК ТҮЛҒАСЫ

Ә.Н. Нурланова - Қазақстан-Американ еркін университеті, Өскемен қаласы

Образ - көркем шығарманың қанын жұтіртіп, сюжетті өретін, суреткердің көкейіндегі ойды көпке жеткізетін құрс тамыры. Оның үстіне, қаһармандар нақылы өмірде болған, тарихта жасаған адамдар болса, образ шығарманың жүретіне айналары шындық.

«Еңлік-Кебек» хикаясының тарихи негізі бар. Еңлік пен Кебектің, оларта үкім айтқан Кентірбайдың да өмірде бојіған рас. Сондықтан да, Еңлік пен Кебекке байланысты шығармалардың қаһармандарына талдау жасатанда, ғылым олардың өмірлік деректерін ақтаруды талап етеді. Нұсқаларда Кебектің тобықты ішінеті Жуантаяқ детен атадан тарайтыны туралы айтылады. Шәкәрім шежіресінің «Орта жүздеті артының рулары» детен тарауында Жуантаяқтың ата тетін таратып берген [1,41 б.]. М.Жанболатұлы құрастырған «Тобықты - Шыңғыстау шежіресінде» Кебектің ата-теті мен ұрпақтары бышай таратылады: Дәулетек (Жуантаяқ) - Жненшора - Шаршақ - Тасахан - Кебек - Таз, Сары, Жанақ, Ермек [2, 463-478 б.].

Шығармаларда Кебекті батыр деп айтқанмен, оның батырлығы, өмірі туралы тарихи деректер кездестірмедік.

Жотарыда Кебектің бірінші әйелі болғанын және одан таратқан ұрпақтар да бар екенін растайтын деректер барын айтық. Әңгімеден басқа нұсқалардың ешқайсысында бұл жайт авторлар қаламынан көрініс таппаған. Мағауия мен Шәкәрім, М.Әуезов те Кебекті әлі отбасын құрматан, салт жітіт деп суреттейді. Сонда тобықты тұрмақ бүкіл қазақтың ел мен жерінің шежіресін білетін Шәкәрімнің өзі бұл мағлұматтардан сырт қалып қойған ба? Жоқ, бұдан төрі авторлар көркем шығармаға өмірлік фактілерді екшеп алған детен жон.

«Қазақтардың естерінен кетпей жүртең бір сөзде» оқиға «Жуантаяқ детен тайтіада бір жас Кебек детен батыр болыпты» деп Кебекті танысырудан басталады [3, 396 б.].

Автордың іайымдауындағы Кебек - «халыққа батырлар құрметті болған», «батырлар халықтың пайдасын тастап, оз пайдасы үшін қимылдамайтын» замандағы «қайраты тасып, шыдай алмай» жүртең жиырманың ішіндеті «батыр Кебек», «ер Кебек», Әңгімеде оның батырларға сай сыртқы кескін-келбеті жоқ. Бірақ автор оның мінез-құлқы, ерлік істері, адамдық қасиеттері туралы тәптіштеп баяндап береді. Өзі жас болса да, әділсті, ерлітімөн ел аузына іліккеи. Жау келсе, ел намысын қорғап, қол бастаған қыран. «Қаріп-қатер, кедейлердің» жақшыеы. Дұшпаны да жоқ емес.

Кебек бүкіл қара қазақтың қорғаны емес, ру ішіндеті батыр сияқты: «Кебек атқа мінтен соң Жуантаяқ халқы дұшпаіщарының кетін алыл тыныштап, жақсы тұрды дейді» [3, 398 б.]. Детенмен сюжетте оның батыр болып ерлік көрсеткен тұсыт жоқ.

Кебек қанша қаһарман батыр бола тұра, үлкен сезім апдышда әлсіз. Еңлікті көртеп бетте ғашық болып қалады. Нысан абыздың сезін ұмытып, «қорлықпен өлесің детепі қатеріне де келметті». Қайраі күші бойын кернеп тұрған жас жітіт өлім туралы қаперіне де алмайды. Бұл туралы әңгіме авторы: «Жастықта кісі өлсріі ойлай ма, әркім өлеріі білсе де, жылдам өле қоярмын-ау деп ойламайды», -дейді [3,399 б.].

Кебектің Еңлікті шып қашуында батылдық бар. Бұл батылдық Кебектің халық арасындағы ез беделі- не детеп сенімінсн туындайды. Сейткен хапқы батырының жанына араша бола алмай. «қатын-баласы- пыц көзінше» ат құйрышна байлап қоя берді ғой. Бағанағы ел арасындаты дашсты, «мейлінше атакты» батырымыз ком алдында қаукарсыз. Тырп ете алмады.

Матауия да нетізті оқитасына жоғарыдағы әдетпен жуантаяқ руынан шыққан ер Кебек жайын баяндаумен келеді. Мұнда да Кебектің сыртқы кескін-келбетін көрсететін портрет жоқ. Омың бойындаты бар қасистін автор «зор көкірек, өр сөзді адам еді» детеп екі ауыз сөзфн-ақ береді, Бірақ осы екі ауыз сөз Кебстстің қаидаи адам екені туралы ой қорытуымызға жеткілікті. Өрлік қайраттан, қайрат срліктен, қайтпас мінездеи іуып отыр. Ақын соз саптауынан Кебекі ің «найза ұстаған жауынтер», батыр скенін аңғартып қояды. Сол батырымыз «ұрғашыға көңілі ауған жан болмаса да», Ешпкітң қармағыша, яғни махаббат тұзағыпа ілініп қалды. Бірақ қыз, қызық іздетен балац жітіт емее, өмір бойғыға созыларлық сүйіспениілік пеп бір конілі ауса. біржолаіа берілср сезім иесі. Өзіне лайық адал жар, өмірлік жолдас кездестіртІсі келтен жан. Оны езі де Ецлікке жолыққан сәтте ашық айтады.

Кебек Вңлжтің басы бос емес, әке-шешесі беріп қойған жері бар екепіп біле тұра, мұны кәлденең келер бөтет көрмей, алған бетінен қайтпайды, Еңлік үшін мал мен жанды аяп тұрған жоқ.

Әңгімедетідей емес, мұнда батыр Кебектің соғыс салған сәтін көреміз. Бірақ жүз кісіте қарсы қайрат таныта аларлықтай ертетІнің алыбы жоқ.

Мағауияда Кебектің ел алдындағы беделін исі тобықтыны уысында ұстаған Кещ ірбай бите қаратып айтқан октем сөздеріиен байқаймыз. Сопда Кебек нете сүйенді, несіне сенді?

Осы тұста ғалым Қ.Мұхамедханұлының Матауия кейіпкері туралы: «Кебек - ел үшін жапын аянбай салатын», елдің ері. Көңіпі ақ, жүреті таза, жаны биік ардатер азамат. Ол батыр... Ол өзінің адалдығына сенеді», - детен сөздері ойға оралады [4, 123 б.]. Оның ұстіне, ескі салт пен ағайын арасындағы алауыздықтан тенер қасіреттен өз махаббаттарын күштірек кәріп, сотан сүйенді.

Батыр аңғал келеді детендей, Мағауияның Кебеті Ксңтірбайдың сөздеріне алданып, ілмек қылып дайындап отырған шылбырға тілі «алла» деуте ғана оралып, езі келіп тұсті. Бұл оның соцты сөзі еді. Ақ көңілді албырт жітіт айналата ақ жаркын көцілмен қарап, олардан да тек ізтілік күткен еді. Ешкімнен қайран болмай, ақыры ажалмен қауышып тынды.

Өз поэмаларында портрет жасауға сарандау кслетін Шәкәрім Кебетше кеңірек тоқталып, тұғаасын сомдап береді:

*Ол Кебекмұщты болтан жас басынан,
Тоқаң да тастамайды өз қасынан.
Жасы бала болса да, жаны отты деп,
Артық көріп не сабаз жолдасынан [5, 194- 195 б.],*

«Жасы бала болса да, жаны отты». Кебектің ксскін-келбеті, мінез қалпы осы жолдарта сыйдырылса, барлық қасиеті «көзі откір», «кең иықты» детен сурепеулермен шектеледі.

Енді тана. Кебектің сырт келбетін елестетуте болады. Батырымыз - қара торы, тапалдау жітіт. Кең

Вестник КазНПУ им.Абая, серия «Филологические науки», №4(38), 2011 г.

нығынан қайратын көреміз, өткір қара көзі - қайсар мінезі. «Ту тіккен Тобықтының қолбасшысы» [5,

194 б.] Токтамыс батырдың өзі небір сабаздардан артық көріп, қасынан тастамайды. Қас батырлығымен қоса үлкенге құрмст, кішіге ізет көрсететін адамгершілік қасиеттерінен де хабар беріп кеткен. Ең бастысы - елі үшін жанын беруге даяр ер жігіт.

Шәкәрімнің Кебекке бертеп портреті ғалымдар тұрғысынан зор бағасын алды. «Автор психологиялық мінездеме мен портреттік сипаттаманы шебер ұштастыра, тұтастыра отырып, қазақ ұтымындаты елтезек, есті, ер жүрек жастың шебер тұлғасын жасайды,-дейді Ә.Дербісапин. - Кебек бейнесіне дейін әдебиетімізде (фольклор өз алдына мәселе - Ә.Д.) ауыз толтырып айтарлық бірде-бір кесек тұлғаның портреті жасалмады десек, асыра айтқандық емес» [6, 252 б.].

Шөкорім Кебек бейнесін сомдатанда оны керемет батыр ретінде бейнелеуді мақсат тұтпайды, оның ішкі жан дүниесі арқылы образдық келбет жасауға ұмтылған.

«Ел мақтатай жігітті қыз жақтаған». Кебек қыз үйіне келіп, өзін таныстырып, атын атағанда қыз тетіннен тетін жалт қаратан жоқ. Яғни, Кебектің аты, жақсы аты бұған да жеткен. Кебек бойындаты кішіпейшділік пен ізет Еңліктің ата-анасына детен қарым-қатынастан да байқалады. Көртеңді жігіт асты алдымен ұй иелеріне ұсынып, қайтарда тымақтық тұлкі беріп кетеді.

Шөкорімнің Кебеті де ойын-сауық, қыз-қызық қуған таяз ойлы жан емес. Ол жеке басының бақытынан ел тыныштығын артық көретін, ел қамып жеткен жігіт. Қызға көніп ауып тұрса да, Еңліктің өзі сыр ноктасын ағытып жіберсе де, ақылына жеңтізді. Сынап тұрса да, ел арасын бұлдірмеуді ойлап, өз сезімінен көптің тыныштығын жотары қояды.

Бұл Кебек әңгіме мен Мағауия аұсқасындатыдай апын-ұшып ташық болған Кебек емес.

Ақын кейіпкердің ақыл межесі мен таным-түсінігін антарту үшін оның өзіне сөз берген.

Кебексөзі:

*Матай сүйса, Тобықты тек жата ма,
Азбын деп жанын аяп, ар сита ма?
Ауыл шауып, мал алып, қан төміңсе,
Ойла, қалып жұрмелік теріс батата!*[5,202 б.].

Батыр Еплік екеуінің бас қосуы ел мен елдің арасын арандататын бас жарылып, қан тогілер іс екенін болжап тұрса, екінші жатынан халық қарғысына қалмауды ойлайды. Ол кездің ұтымында теріс батаға қалу - батыңа балта шабу детенмен бірдей.

Қыздың ақылға қонымды дәлелдері мен жастық жүрек лүпілі, шексіз сезім осы күдіктің бәрін жеңіп шытады. Батыр өз махаббатымен қатар, мойнына құрық тускен қызды құтқаруға бел байлады. Кебек қыздың үйінен кетерде өзінің ажалындай аузын ашып тұрған қара жартасты байқайды. Сонда ол, абыз айтқандай, қара жартақ қалқасында қыз, қыз соңында ажал тұрғанын білді ғой. Біле тұра көңілі құлатан қыздан бас тартпады. Басқа нұсқаларда осы детальға мән берілмейді. Бұл оның татдырмен бетпе-бет келуі еді.

Сонда Кебек тағдырды жеңбекші болды ма, әлде оның басқа салтанына көнтені ме? Басқаша өмірден бас тартты ғой. Бұл орскетінің ар жатында татдырта қасқайып тұрып қарсы шыққан қайсарлық жатыр.

Ол олімге бел байлады. Қарап жүріп өлгенше, Еңлік үшін олуте бел байлады.

Мағауиядаты Кебек қыз аттан ауып түсіп қалғанда көзі қиып кете алмай, жай Күреңменен «жанаса- лап» жүрсе Шәкәрімнің Кебеті: «Өлсем бірте олмекші сертім бар» деп Екпіктің соңынан ере аттан түсіп қалады.

Кебектің Еңлікке қайта оралуы - сезімінің тұрақтылығы, адамшылық қасиеті, мінезінің қаттылығы. Татдырдан да аттап кете алмады. Таты да татдырмен жолытамыз.

Шәкәрімнің Кебеті - орасан зор алып құштің иесі емес, қарапайым кейіпкер. Басқа нұсқалардатыдай мұнда да Кебек батырымызды қалың жаумен айқасқан шайқас үстінде емес, мимырт тірлік күйіне араласқан кейіпте көреміз. Туынды қаһармандық эпос емес. Ғашықтық дастан оқырманына оның айбат күшінен төрі, сұлуды сүйген қалтқысыз махаббаты, сезімте берік поктіті қажет. Шөкорімтанушы талым Б.Әбдітазиұлы Шәкәрім ақын суреттеуіндегі Кебекті алтан бетінен қайтпайтын ожет, қаймықпайтын батыр тұлға деп бағалап, «батырлығы оның білек күшінде емес, жан сарайында, ақыл-парасатында» еке- іін айтады [7, 259б.].

Батыр деп суреттелгенмен, батырлығы қолта чұскен кезде қанжармен саптан аз сотысынан аспайды. Кебектің ұсталар апдындаты қайрат көрсетуін автордың өсірлемей беруі поэманың реалистік суретін нақтылай тұскен. Ақынның басты назары - Кебектің рухани ерлігінде.

Кебек Еңлікпен бірте «Ал енді өлтіре бер мейлің» десіп, өлімді қасқая қарсы алды.

Шоқарімнің Кебеті де Еңлікке детен ақ сезімнің, адалдықтың құрбаны. «Не күшті, ойласаңыз, татдыр күшті» [6,209 б.]. Осы жолдарда татдыр қоспай тұрса, лаж қайда детен ой жатыр.

Сонымен, Шәкәрім пұсқасындаты Кебек-білек күшімен тана емес, жүрек күшімен айрықшаланатын қаһарман.

М. Әуезовтің Кебетімен ел азаматтарының кеңесі кезінде танысамыз. Ондаты Кебек - тобықтының арқа еүйер, үміт артар азаматы.

Кебектің бұл тұлғасы басқа нұсқалармен ұқсас. Мұнда да Тоқтамыстың інісі, мұнда да ел аталарының аузына іліккен, мұнда да батыр, бірақ он бес батырмен жалғыз айқасқан елден ерек орасан күштің иесі. Тіпті матай мен тобықты руларының арасына татулық, бітім әкелген де сол Кебек батырдың білек күшінің арқасы. Драматург осылай Кебек бейнесін шығарманың басынан-ақ асқататып көрсеткен. Детенмен іұрпаты «батыр пішінді емес, сұлу сәнді бозбала» [8, 12 б.] тана. Кебек абызта иіліп сәлем бергенде және бата сұрарда қойнынан құндыз алып, Абыздың алдына тартқанда Шәкәрімдей кішінейіл ізетін аңғарамыз.

«Әрі батыр, әрі қуатты да сұлу сезім иесі, дала түлі - Еңлік сүйтен Кебектің» мінезі балтермен кездесуінде ашыла түскендей. Абызбен кеңесінде дүниенің бәрін дос көретін ақ ниет, адал жүректі жан екенін ақтарып тастайды. Тіпті көпі көртен көретен Абыздың өзі: «Жасты көрсем, осылай көрсеміі» [8, 12 б.], - деп тамсанып, әрі сүйсіні қалады.

Тыңсататы Кебектің алдында, басқа нұсқалардағыдай, кеңілі сүйтен жарына қосылу жолында кесе көлденең болып оштескен сікі ру тана тұрған жоқ, мұнда найзаның ұшы, білектің күшімен таиа табыспақ жау Есен батыр таты бар. Бірақ Кебек қайсарлық танытып, оны кедерті көрмейді. Махаббаты үшін бәрі- не қарсы тұрар қайраты бар,

Батырлығы болса да, «тасырлығы» жоқ Есенмен шекісіп қалғанда жөн сөз айтып ара болған қыз ақылына тоқтап: «Ара түсер айыбым болса, ақылыңа көнейін, амалсыз-ақ көнейін мен, мақпал қыз!» [8 27 б.] - деп алташ болып айыбын білген де Кебек.

Жіптің Еңлікпен уәделі жерде кездесіп, қол ұстасып бірте аттанған шатыршаты жүрек толқынысынан жанының нәзіктігі, сезімінің пәктігі көрінеді. Жалындатан шатырда жар сүйтені үшін тана жазықты болған жас жігіт Еңліктің ақ тілетін қабыл ала отырып: «Ақ тілеуің басшы болсын алдымда. Кіналама, жазықсызбын. Адал жолым куәсі бол, кең дүние!» [9,28 б.] - деп ақтала сөйлейді.

Екеуінің ел көзінен тасалап жүртен кездеті: «Ақ болып, адам көзінен тытылып, қашып қортен өмір құрсын» [8 42 б.] - детен сөздерінде үлкен мән жатқандай. Ол тау-тас кезіп, жеке басының батына малданып жүретін жан емес, қотамның ұлы, кешеті елінің туын ұстатан батыр той. Ендеше, нете елсізді саталап, ұрыдай тытылып жүр?

Дана драматург тыңсататы кейіпкерлердің әр сөзіне нар көтерер жүк артып қойған. Оны бір деммен еңсерем деу болмас,

Басқа нұсқалармен салыстырғанда, М.Әуезовте Кебек бейнесі қамқор жар, мейірбан әке ретінде де сәтті шыққан. Елден кетіп, елсіз тауды паналап жатқанда: «Тыным тапшы, аз да болса тыныштық тапшы сойтіп, Еңлігім» [8 42 б.], - деп Еңлікке мейірбан көңіл танытса, енді бір жерде құндақтаулы жатқан періште сәбиін ойлап ет жүреті елжіреді. Өз басы жалқы болса, бұлайша иен далада жасырын күнелтер ма еді? Алысып, шабысып ентелеткен көптің қолында өлер еді той. Жоқ, ол құшатындаты жары мен баласына қарайлайды, солардың амандытын бірінші кезекке қояды.

Еңтік пен Кебектің мұнды махаббаты туралы басқа туындылар сияқты, тыңса да сентен жұрты сатып кеткен қайран ерді көреміз. Бейбақжас ажалды үкімді естесе де, албырт жүрек сене алмайды. Елім деп еркелеп жүртенде тұзаққа матап бертені қалай болтаны? «Ел кісілері қара қоңыл бите - Кеңтірбайта ертен соң, ер-азамат соларта ертен соң, ар жатында не қалды, айтындаршы? Күні-түні қашып-пысып аң болып, таты жүртенде көнілдеті медеуім не болды, кім болды, айтындаршы?» [8 45 б.] - деп зар жылайды кешеті Кебек ер.

Осылайша аңыратан Кебекке ешкім жауап қатпады. Жанында серіті, артында елі жоқ, кешеті тобықтының тұтырлы батыры Кебек бұтінде жалғыз. «Кебектің дәурені кеткен, онын елте кереті жоқ. Оның орнына қуыс құрай».

Басына іс түскенде өз жұрты, сол тобықтылар Кебектен көлеңке сияқты сырт айналды. «Матайдың аңғашқы екпінін су сепкендей басқан да сол Кебектің бір өзінің қайраты той». Ел іртесіне жау келгенде

калыц халқын қорғаған батырдың бір еркелігін қауымы көтере алмады. Автор осыны «я ул атанып ел табам, я қанышер қайқы болаттың қайратын сарапқа салып өлтіремін» деген Кебектің ашынған сөзімен кестелеп береді [8 42 б.]. Бұл жолдарға автор үлкен ой сыйғызған. Осы жерде ұлылықты түсіну ұшып де, ұлы жазушының тереңінен жазғандарына бойлай алу ұшы де тереңдік қажет екені ойға оралады.

Сөйткен Кебекке жақ болғандар - қолында бшііті, білетінде күші жоқ абыз бен көіітің атынан «орын- сьп жерте кі-шітіп» [8 40 б.], батырдың жанын арашалауға келтен жалғыз «Жітіт» пе? Басқа қауым қайда? «Баіам», «батырым» деген жұрты қайда?

Елі ерін өлімте қиса да, ері: «Тобықтының баласына менің сөзім жоқ. Ендіті сөзім жетіп олардың жүйесін босатпай-ақ қойсын» [8 47 б.], - деп сорлы елін қарғамай өлді.

Жоуетай келіп, ажалды үкімді естірткепде де бас салып каша жәнелтен Кебек жоқ. Тек Ендіктің өтініші мен нәрстесі болмаса.

Еңлік өлср алдында уш тілек айтса, Кебек те бос кетпеді. Ол жастығын ала жатады. Жауы Есенмен жекпе-жекке шытыш, басымдығын көрсетті.

Сонымен, екі поэма меп пьесадағы Кебек бейнесі бір-бірінен онша алшақтап кетпесн. Бар нұсқада Кебек туралы өмірлік дерекке қиянат жасалмай, Токтамыс батырдың інісі екені, сол кездеті қазақтың қас дутпаны қалмақтармен қан майдан шайқаспаса да, ел ішінде қадір тұтатын білекті батыр болғандығы сол қаллында берілген. Барлық нұсқаларда да ол - ақ сезімте тұрақты адал махаббат иссі.

Әңгімеде болсыш, поэзия мен драмадағы Кебек болсын, «батыр» деп аталтанмен, оның батырлығы сюжет сахнасына шықпайды. Тек М.Әуезовтің оны ру мен ру арасындағы жанжалды білек күшімен шешуші ретінде ел аузына іліктіріп қойтаны болмаса. Аізторлар нетізіней Кебектің адамгершілік қасиеттері мен жап лүниесінің батырлығына мән берген.

1. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, цыртыз-қазақ һәм хандар шежіресі. - Алматы: Қазақстан, 1991. - 80 б.
2. Жанболатұлы М. Тобықты - Шыңғыстау шежіресі. - Алматы: Курсив, 2004. 3-т. — 560 б.
3. Дачи уалаятының тазеті. Әдеби нұсқалар (1888-1894). /Құрастырғаны Ұ.Субханбердина. - Алматы: Ғылым, 1989. - 656 б.
4. Абайдың ақын ішкірттері. /Дайындыстан Қ. Мұхамедханұлы. - Алматы: РТЖИДәуір, 1993. - I-кітап. - 224 б.
5. Шәжірім. Қазақ айнасы: Өлеңдермен поэмалар. - Алматы: Атамұра, 2003. - 296 б.
6. Дербісалин Ә. Әдебиет туралы толғаныстар. - Алматы: Ғылым, 1990. - 290 б.
7. Әбдітазұлы Б. Шәжірім ліемі. - Алматы: Раритер, 2008. - 408 б.
8. Әу'езов М. Жиырма томдығы шығармалар жинағы. - Алматы: Жазушы, 1981. - 9-т. - 492 б.

Резюме

В этой статье анализируется образ Кебек в произведениях, написанных по сюжету "Еңлік-Кебек" методом сравнения произведений и жизненных фактов по данному сюжету.

Summary

This article studies the image of Kebek in the works written on the subject "Enlik-Kebek" by means of comparing literary works and life facts.

ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

(НҰРЛАН ОРАЗАЛИН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ НЕГІЗІНДЕ)

Қ.Келімостов - Абай атындағы ҚазҰПУ оқытушысы

«Ақын, ұлттың ұлы ақыны деңгейіне көтерілуі үшін, сол ұлттың қайғы-қасіретінің қанды жасын ішіп, оның бүкіл азабын жан-жүрегімен көтере білуі керек. Қапша ол тынысты, қанша ол қуатты болғанмен, қанша ол образ, теңеу, метафораларды иіріп алып кеп өлеңте қызмет еткізіп қойғанмен, ол өлеңдердің әдетінде ұлттық рух пен ұлттық мүдде жатпаса, онда ол ұлы ақын бола алмайды. Ірі ақын болуы мүмкін. Мықты ақын болуы мүмкін. Бірақ ол ұлттың ұлы ақыны емес» дейді ақын Темірхан Медетбек өз сөзінде.

Қазіргі қазақ поэзиясында өзіндік орны ерекше ақын Нұрлан Мырқасымұлы Оразалиннің көптеген

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, №4(38), 2011 ж.

Поэзиялық шығармаларында қазақ деген халықтың мұң-мұқтажын айтып, жоғын жоқтау әдетті қалыпқа айналған мәселе. Ақын жүрегі өз халқының ащы тағдырын көре отырып беймаза көңілімен тебіренеді. Қасиетті қаламымен көпшілікке сөз арнап, ой тастайды.

Н.Оразалин поэзиясы - тыныс. Шағын өлеңдерінің өзіне шалқар ой ұялату ақын үшін қалыпты жай. Өлеңдерінде заман жырын, қазақ өмірін, қазақ халқы бойындағы жақсы мінезбен жат-кылықты сыйғыза, ұштастыра баяндайды. Етектен тартар кемшілік қайсы, елдікке бастар жетістік қайсы - салыстыра отырып ашады. Жырларында тіршілік дүниесі адам баласының өмірі, жалпы өмірдің мәні жайында лирикалық-философиялық терең толғаныстар бар. Тыныс кендігі мен ой тереңдігі құптай жарасқан әндері жұп-жұмыр, шып-шымыр.

Н.Оразалин жырлары терең ойлы. Жай сурет, жадатай образдылық -ақынға жат. Өлеңдеті сурет қуатты қайнардан, өлеңдеті идея - құнарлы ойдан бас құрайды. Өлеңдегі суретке жан бітіріп образды қимыл-қозғалысқа түсіріп, өнер дүниесіне айналдыратын қазық ой! Ақын -ойшыл. Ақын - философ. Қарапайым өлең шумақтары табиғилығымен, сезім тазалығымен сүйсіндіреді.

Ақынның қай өлеңін алсақ та бүтін бітім, өзіндік сом-сом ойға кезігеміз. Алғашқы кездері жарыққа шыққан туындыларын негізінен таза лирика құрайды. Мезгіл, уақыт, адам, шер, мұң, махаббат, сезім... әрқайсысы жске-жеке лирикалық инструмент десе жарасады. Өйткені, барлығы жиылып келіп ақын жүрегіндегі пернеден әсерлі бір әуен түзеді. Өйтсе де дарынның кемелденіп, толысуының айтағындай «Құралайдың салқыны», «Ғасырмен қоштасу» секілді жыр жинақтары айрықша жемісті шығармалар екендігі дәлелденген,

Ақынның 2001 жылы «Елорда» баспасынан жарыққа шыққан «Ғасырмен қоштасу» жыр кітабы мазмұн терсіндігі, көркемдік ізденістері, тіл айшықтары, кемел ой жүйелерімен салмақты шығарма болып табылады.

Жыр кітабы «Жанның дауысы», «Арғымақ ойлар», «Санадаты сарын» атты үш бөлімнен тұрады. Әр бөлімдегі өлеңдері мазмұны мен тақырыбына қарай жіктеліп топтастырылған.

Жыр кітабының алғашқы парақтарын ашқаннап-ақ:

*Жүрегімде уақыттың сызы бар,
Ой-санада ғасырлардың ізі бар,
Ұлы дала...
Ұлы таулар...
Тұмарым.[2; 13].*

деген тебіреністі жолдар ақынның үнін, жан-жүрісін, күллі болмысын даламен тұтастырып жіберетін қуатты шумақтармен жалғасады. Шынайылық, құйылып тұскен шымырлық, әп-әсем сезім өрнегі - осы бір өлеңнің өн-бойынан айқын аңғарылады.

Ақынның жырларындағы әр алуан көңіл-күй, жүрек дүрсілі, сезім тербелісі қазіргі заманмен үндестік табады. үндестік өлеңдерінің әр жолынан көзге ұрып, сөзбен жеткізіліп жатқандай. Ақынның басты мақсаты, мейлі табиғатты жырласын, немесе жан-жануарды, құстар өмірін, не басты тақырып адам тағдырын жырласын олардың бүгінгі уақыттағы тіршілігіне байыппен, салмақпен қарап өзіндік қозқара- сыи көрсету той деп ойлаймын. Өмірдің әрбір мезеті мен қалтарысын қаламынан тыс қалдырмаған ақын сезімтал жүрегімен жеткізуге тырысады. Тұла бойында тұншығып қалған сезімін селт еткізер, тәтті де әсерлі күйге бөлер сәттері қаншама. Өзінің туған жерін, киелі топырағын, өскен ортасын қадірлейді, өз қоғамының әрбір атқан таңындағы ұлы өзгерістерді заңдылық ретінде қабылдайды Тындап көреттін болсақ:

*Мен ғаламның шаттығы мен мұңды әнін
Кең даламның жүрегімен тыңдадым...
Тыңдап келем, тыңдап отем, өйткені,
Дала-менің ұлы кием... Құндағым!..- деп*

кзусар жырымен ұн қосса, енді бірде:

*Жаңамен де, ұғысқан ескіменен,
есізбен де, тілдескен естіменен
қазақпын мен жырлаған өз
ғасырын .*

"Жаңа" бірақ емеспін... "Ескі" де емен... деп ойын жалғастыра отырып, өзі өмір сүрген кешегі XX ғасыр мен бүгінгі өмір сүріп отырған XXI

ғасыр өзтерістерін. жаңасы мен ескісіннің тоғысын қатар қабылдап, ақындық жүрегімен екі ғасырға ортақ екенін әсерлі жеткізеді. Жаңа заманның жаңалығынан сырт қалмай, ескі заманның естелігін ұмыт қалдырмай, қатар салыстыра отырып тіл табысуға дайындығын білдіргендей болады, бұл өмір заңдылығы деп ұғынады.

*Заман қашып барады, заман қашып,
әлде кімге бұрылып амандасып;
Әлде кімнің көзіне жас үйіріп
жетегінде барады адам қашып...
Заман қашып барады ойымды арбап,
мен заманның тұтқыны тәріздімін - деп замана ағысына ілесіп өтіп жатқан*

адамдар тағдырын уақытпен өлшеп, адамдардың уақытқа бағыныштылығын. адамның тағдыры уақыт еншісімен байланысты болғандықтан «заманның тұтқыны» деп қараса, енді бірде;

*Әлденеге дүниеге елеңдеді
Ойлы сөзі есітінің еленбеді.
Ақын досым, қиналдың жамығып сен,*

Ескерусіз қалды ойың елеңдегі - деген өлең жолдары тағы да кулар мен жылпостар заманы, түбірі жок көпірген көбік сөзді алдамшылардың заманы болып тұрғанын, «бір ауыз сөзге тоқтаған халқымыздың» сөз қадірін түсіну, рухани аштық жайлап алғандығынан хабар беріп тұрғандай болып көрінеді маған.

Бүгінгі таңда ақшалы жәдігөйлердің ел алдында беделі артық, солардың көбік сөздері халықты адастыруды, алдауды мақсат тұтқан, өз пайдасын ғана көздеген жәдігөйлер қаншама.

Ақша менен алтынға «жалынды» өмір - дегенде бар бақыт пен байлық тек ақшамен өлшеніп, алтынмен таразыланып тұрған бүгінгі күні рухани аштық жайлады. Ол туралы:

Нарық айдап әкелген хан базарға

Оқырманың күнкөріс қамында жүр - деп күн көріс қамымен қап арқалап, келімсекке жалданып жүртеп бүгінгі күннің адамдарына рухани құндылықтардың қыметінің иіамалы болып қалтанын, олардың рухани шөлдеп, қаталап бу дүниенің кереметін көрмейініне, заманның өзтерісін, атыпын қу тірлікпен жүріп байқамайтынын, тек өзі ғапа емес ұрпағын да осы қу тірліктің қапасына қамап болашағын шектетен бауырластарының қамы үшін ақыл жаны құйынады, құйына отырып жан-жүретімен құйзеле айғай салады.

Заманға қаратып шерулі сөзін арнатып ақын мүддесі халық тілетінің шектен шытып шекара аттамай, өзі айтқандай құпірлістен аулақ болғандарын шын жүретімен, бар аңсарымен тілейді,

*Ғасырым!
Сақта еліңді құпірліктен.
Тарихта аз ба сәтім өшіп-жанған,
Үзіліп жұрметей тек ұтір, нұқтм...
Сақтай қор, сақта еліңді құпірліктен*

Жырдың әрбір сөзіне мән беріп назар аударар болсақ қасірет сазы мен аяусыршілік сарыны жатқандай. Елінің туы жығылмай тік желбіреп тұруына үн қосқандай.

Менің ойымша, «Тарихта аз ба сәтім өшіп-жанған» деп халқымыздың басына өткен сонау бір зулмат жылдарда бұрмаланған тарихының бүгін қайта жаңғыруымен ұштастыра отырып, тағы да осындай бәледен сақтай гөр деп бір алладан тілеу тілейді.

Ақын өз заманының өтпелі кезеңіне өзіндік тұрғыдан баға беріп, кешегісі мен бүгінгісін ой таразысынан өткізеді, ұлы даланың ұрпағы ретінде қабылдайды. Бірін-бірі сыйлай отырып, бірінің ұлттық жетістік деп тапқанын дәлелді оймен талдай келіп, тап бүгін онын да жаңалыққа саналмасын айтады. Уақыт жаңа. Жаңа уақытқа сай ұлттық сана да жаңаруы керек. Жаңарлық екен деп ескінің бәрін тастауға болмайды, дәстүр екен деп ескінің бәрін тарих тарашасына артып, көш керуенді орынсыз ауыратпайды.

1. Медетбек Т. «Егемен Қазақстан» 01.10.2006. № 40
2. Оразалин И. Ғасырмен қоштасу. -Астана: Елорда, 2001. - 272 б.

Резюме

В данной статье рассматривается тематическая специфичность произведений Н.Оразалина.

Summary

This article passes in review of subject specificity in literary works of N. Ofazalin.

ДИАЛОГ-ДЕТАЛЬДЫҢ КЕЙІПКЕР ХАРАКТЕРЕН ТАНЫТУДАҒЫ РОЛІ

Р.Б. Сұлтанғалиева - М. Өтемісов атындағы БҚМУ-дың аға оқытушысы, филол. ғыл. канд., Орал қаласы

Диалог - көркем шығарманың, драмалық шығарманың адам мінезін, көркем идеяны ашуда сырлы бейне жасауда шешуші қызмет атқаратын ең негізгі құралы. Яғни, диалогта әр кейіпкердің сөз саптауынан, оның ой-толғанысынан, сөйлеу өзгешелігінен жан-дүниесі айқын елес береді. Жазушының шеберлігі де оның әр кейіпкерді мінез-бітіміне, ой-өрісіне орай сөйлетуінен көрінеді. Сондықтан мағыналы диалог, кейіпкерді сөйлестіре білу шеберлігі - әдеби шығармада халықтық тіл байлығын мол пайдаланып, орнымен қолданудың ұғымды тәсілдерінің бірі» [1, 158 б.].

Х.Затс бастаған американ зерттеушілері диалогты өзара әрекетті әлеуметтік процесс деп қарайды. Диалог қос бағыттағы коммуникативті процесс, диалогтың әр қатысушысы субъект, және сол мезетте диалог әрекетінде объектісі де болып табылады. Диалогтың басты белгісі сөйлеуші мен тыңдаушы кезегі ауысып отырады. Сөйлесім мен тыңдалым кезегінің ауысып отыруы американдық диалог теориясында басты болып табылады. Көркем диалогқа жай диалогтағы автор тәжірибесі де кіреді [2].

Жоғарыда келтірілген мысалдардан өзге тіл ғылымдарында көркем диалогтың сан-салалы қолданыс үлгілері бар екенін, олардың кейіпкер мінезін табу, даралауда қаламгер шеберлігін көрсететінін, құрылым ерекшелігіне ие байланысты көркемдік құралды әрқилы қолдануын көреміз.

Әр жазушы өз мүмкіндігі - шеберлігіне байланысты кейіпкерді сомдаудың түрлі әдіс-амалдарын қолданатыны белгілі. Соған байланысты кейіпкер тілін даралау, характер таныту ерекшелігі де әр жазушыда түрліше көрінеді. Соның ішінде кейіпкердің төл сөзі - монолог пен өзге кейіпкерлермен қарым-қатынасқа түскен кезінде ішкі ой-толғаныстарының оның тілінде (сөзінде) көрініс табуы, яки диалог тәсілі адам тұлғасын танытуда қолданылатын бейнелесу құралдарының ішінде (портрет, мінездеме т.б.) ерекше орын алады. Басқа көркемдік амал-тәсілдердің барлығы да негізінен кейіпкер туралы тек жанама түсінік береді

«Әуезов диалогтарының психологиялық қуаты мол, олар персонаж ойы мен сезім қозталыстарын бедерлейді. Кейіпкер сөзі дараланған, характерте сай және сонымен бірге нақты бір жағдайда көңіл күйлер сипатын береді. Диалогтар қаһармандардың әр алуан көзқарасын, өмір құбылыстарына деген әр басқа қарым-қатынастарын танытады» [3, 80 б.]. XIX ғасырдағы қыр өміріндегі сөздің улы күшін шын мәнінде көрсете білуде зертер суреткер өз драматургиясында кеңінен байқалған лаконизм және орасан шешендік сапаларын мінез, дүниетаным сипаттарын даралап ашуға қас шеберлікпен пайдаланады. Ғ.Мүсірепов творчествосында диалогтың икемділігі, психологиялық мақсаттарға арнайы құрылуы басым көрінгенін білеміз. Қаламгерді ерекшелейтін - «диалог-деталь» Ғ.Мүсірепов прозасындағы Бейімбет Майлин дәстүрінің терең іздерін танытады. Шағын жанрларда, тіпті «...уақығаның басталуы, шиеленісіп, дамуы, шарықтау шеті, шешілісін» [4, 34 б.] толық ашып беретін диалогтың қарапайым шаруа, шолақ белсенді, аяр болыс, кісімістен оқығанның жан әлемі, характер құбылыстарын тапқыр, нақты репликаларымен нанымды суреттейтінін білеміз. Б.Майлин замандастары өмір сүрген дәуірді бейнелейтін Ғабиден Мустафиннің «Дауылдан кейін» романында адамдар психологиясын тап басатын, юморлық мәні айқын тілдесу сәттері жиі кездеседі. Әрине, бұл суреткердің жоғарыдағы принциптік бағдарды жеке творчестволық, стильдік оқшаулықпен дамыта түскені, кемеліне келтіргені күмән тудырмаса керек. үйрену, үндесу шақтары қай қаламгердің болмасын көркемдік әлемін байытып отырары даусыз.

С.Мұқанов кейіпкерлердің бір-біріне деген түрліше көзқарасын айқындауда кейде жалаң пайымдаудан гөрі оны басқа кейіпкердің сөзі, ойы арқылы беру тәсілін де жиі қолданады. Себебі, «тіл - адамдық мінез-құлықтың бір түрі, ал адамдық мінез-құлық — психологиялық және әлеуметтік факт болып табылады» [5, 17-58 бб.] емес пе!

«Асқар «заттар табылды» деп сүйінші сұраудан бұрын Шербанидзе бұндай сұрау берсе, Итбай жамандай жөнелген болар еді; сүйінші қуанып сұраған сияктанған Асқарды жамандауға қимай:

-Жаман жітіт емес, - деді ол.

-Ә. солай ма? Бірақ өзін байларды жек көреді, кедейді жақсы көреді. - дейді ғой.

- Ондайы бар, - деді Итбай, Шербанидzenің ол сөзіне мән бермей» [6, 182 б].

Романдағы осындай қосымша мәлімет беретін кейіпкерлердің шағын тілдесулерін Ғ.Мүсірепов шығармаларында кездесетін диалогтарға ұқсатып, біз Итбай мен Шербанидzenің шағын диалогын *диалог-деталь* деп атадық.

Бір жағынан, Асқар мен Итбай ешқашан ашықтан-ашық сөзге тіреліп қасарыспағандықтан, екінші жағынан. Асқар әзірше өзіне керек адам болғандықтан, олардың таныстық мүдделері екі басқа болғанына қарамастан, іштей Итбай оны сыйлайтын. Бірақ олардың ойлары, дунитаным-кезқарастары алшак, бір нүктеден шықпайтындықтан, Асқар мен Итбайды тіпті келіспейтін екі антипод деуге болады. Асқардың сенетіні мемлекеттік заң, ұждандық әділет болса, Итбайдың сенетіні заң ұстаушылардың арам құлқыны, шығу тегінің «биіктігі», қалың қалтасы.

С.Мұқанов қаһарман бейнесін ашуда кейіпкер тіліне үлкен мән береді. Б.Майтапов: «Кейіпкер әрекеті мен сөзінде тамырластық болуы шарт. Еркек - әйелше, әйел - еркекше сөйлемеуі керек, немесе ғалым - шопанша, шопан - ғалымша сөйлемеуі керек» [7, 262 б], - деген. Жазушы осындай таланты қатаң сақтаған. Мәселен,

Итбай образын сомдауда автор кейіпкердің бір ауыз сөзінен-ақ оның дүниетаным ерекшелігін анық байқатады. Себебі, итбайша Итбайдан басқа еш кейіпкер сөйлей алмас.

Жоғарыда келтірілген диалог үлгілері Ғ.Мүсірепов шығармаларында кездесетін қысқа диалогтармен сарындас келген. Кейіпкерлердің бір сәттегі, яғни кездейсоқ ситуациялық жағдайдағы образын беруде жазушы қысқа түрде келген диалогтарға мол жүк артады. Айталық, Итбай мен Шербанидzenің, Асқар мен Итбай арасындағы әңгіме диалог-деталь секілді қысқа түрде қайырылып қана қоймай, Мүсірепов шығармаларында кездесетін диалогтардай еріксіз күлкіге әкеледі. үнемі қол астындағы адамдарды билігінің күшімен қорқытып, бағындырып отырған Итбай болыс Асқардың өзіне жау екенін ескермей, бір сәттегі қуанышын бірге бөліскенін көрсеткен осы бір диалог үлгісі бір қарағанда Итбайдың дүние, мүлік дегенде ішер асын жерге қояр, өзгеріп сала берер екінші бір характер! ашылады. Кейіпкердің бір сәттегі характерін таныту зрқылы жазушы шығармадағы негізгі кейіпкерлердің образын сомдауға тырысады. Енді осындай кейіпкерлер арасындағы әңгімені астарлы суреттеу арқылы берілген диалогтарды Ғ.Мүсіреповтің өз шығармаларынан келтірейік:

« - Женеше-жан, шыныңызды айтыңызшы, көзім не жайда? - дегенмін.

- Қарағым-ау, оның несіп сұрайсың... Көзің жайнап тұр! * деді мүдірместен.

- Соқыр болып қалған жоқпын ба, әйтеуір?

- Жоқ, жоқ!... Көрмей қалғаның рас. Ұзамай көретн боласың...

- Бет-аузым не жайда?

- О, бет-аузыңда елеулі еш нәрсе де жоқ. Ақ мрамордай бұрынғы қалпыңда...

- Шашым ше?...

- Шашыңды алдырып тастауға тура келді. Оп-оңай өсіп кететін шашты қойшы, тәңірі...» [8.268 б].

Бұл келтірілген диалог үлгісі Ғ.Мүсіреповтің «Жапон балладасындағы» «Көздің әңгімесінен». Екі кейіпкер арасындағы диалогтан дәрігер мен сырқат адам арасындағы күлкілі жағдай көзге түседі. Осындай астарлы күлкі арқылы жазушы көп жағдайда туған кейіпкерлер бейнесін көз алдымызға алып келеді. Бір-біріне деген ешқандай жауластығы жоқ, тірліктегі аңғал адамдардың кейпін танытуда жазушы диалогтық әдісті тиімді қолданған. Мұндағы жағдай Итбай мен Асқар арасындағы әңгімеден тіпті бөлек. Бір-біріне жау адамдарды бір диалог үстінде бір сәтке түсіністікке алып келіп, кейіпкер характерінің бір қыры ашылып жатса, бұл С.Мұқановтың диалогты қолданудағы жазушылық шеберлігін көрсетеді. Бір құрылымдағы диалог болғанымен, бір мақсаттаты, яғни характер танытуда екі қаламгердің диалогты қолдану әдісінің әрқилы келетіндігін жоғары да келтірген диалог үлгілері дәлелдейді. Бұдан әр қаламгердің көркемдік тәсіл - диалогты қолдану ерекшелігі жазушылық шеберлігіне байланысты болатындығы шығады.

Диалог кейіпкерлердің мінез-құлқындағы ерекшеліктерін аша тұра, жан дүниесіне терең бойлап, сезім

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, №4(38), 2011 ж.

пернелерінің нәзік құрылысын зерттеуге де мол мүмкіндік береді. Мысалы, Петербур қаласына аттанар алдында тіл Асқар мен Сағит әңгімелесуінде (диалогында) екі кейіпкердің де қоштасар кезде бір-

біріне айта алмай, тұрып катып қалған сәтінен олардың жан дүниелерін кернеп алған қимастық сезімнің ұшқындары байқалады.

«- Бірдеме айтайын деп пе едің?- деді Асқар.

Сағиттің бетіне қараса, көзінде жас іркіліп тұр екен.

- Біреу тиді ме?

Сағит солқылдап жылады.

- Нете жылайсың, айт маған?

Сатиттің даусы дірілдеп, айтайын деген сезіне аузы келмеді.

- Сен сондай осал ма едің?- деді Асқар, балаға қайрат бергісі кеп, - мен сені мықты деп жүрсем! Мынауың не, жаман, жасық балаша жылап тұрғаның! Ер жітіт болатын бала жыламайды. Жылама, жаман балаға ұқсап!» [6, 139 б].

Кейде бірден көзге ілінбейтін, функционалдық жүгі аса ауыр емес ұсақ *диалог-детальдардың* өзі кейіпкер мінезін ашуда, психологиялық жай-күйін суреттеуде елеулі роль атқаратынын байқай аламыз. Сағит қобалжып қалған сәтінде мұталім-ағасына «кетпеңізші» не «мен сізді сағынамын» деп айта алмаған шығар... Жазушы осы туралы ойлануды оқырманның өзіне тапсырады. Диалогта Асқардың сұраулы сөйлем түрінде келетін репликаларының астарында баланың тағдыры үшін шынайы уайымға толы ой-толғаулары жатса, лепті сөйлемдермен ол Сағитті жігерлендіріп, балаға қуат беріп, шәкірт болашағына зор сенім білдіреді. Ұстаз тек білім беруші, үйретуші, тәрбиелеуші ғана емес, ол әр шәкіртінің жан дүниесінде болып жатқан өзгерістерді бір көзқарастан сезе алатын психолог болу қажет. Асқар болмысынан мұғалім болу үшін жаралған адам сияқты, себебі оның бойында ұстазға лайық қасиеттердің бәрі бар. Осы диалогтан Асқар мінезіндегі кең пейілділігі, мейірімділігі, шышылдығы, дарқандылығы анық көрінеді. Жазушы жақсы қасиеттерді негізгі кейіпкер тұлғасына дарыту арқылы Асқар бейнесін оқырманына тартымды етеді.

Сөз басында диалог-деталь туралы айтқанда бұл турдің Ғ.Мүсірепов шығармаларында көптеп кездесетіндігі, диалогтардың негізгі бөлігін осы түрі алатындығы айтылған. Диалог-детальдің қысқа құрылымда кейіпте белгілі. Ал жазушы Ғ.Мүсірепов қысқа жазудың қас шебері. Мүсіреповке тән диалогтің осы түрін қаламгердің өз шығармасынан іздеп көрелік.

« - Менің шешем бар еді, қарындасым бар еді... Солармен хабарласуға болар ма екен?

- Фамилияң кім?... Қай көшеде тұрушы едіңдер?

- «Жазғы таң» кварталында...

- Ол квартал қазір жоқ, күнім...

- Шешем орталық бақшада қызмет ететін еді...

- Орталық бақшаның орны ғана бар, күнім... Ал, енді демал, үн шығарма...

Доктор дұрыс айтыпты, үн шығармау керек екен... Қорланған ел аяншақтап, қайғы зарын қорек етіп отыра берсе, сары ауру болудан басқа не шығады дейсің!... » [8,265 б].

Бұл келтірілген диалог үлгісі Ғ.Мүсіреповтің «Жапон балладасындағы» «Арқаның әңгімесінен». Автор осы әңгімеде екі кейіпкерді сөйлестіру арқылы жалпы заман шындығынан хабар береді. Бір Қарағанда дәрігер (доктор) мен ауру адам арасындағы күнделікті кездесуде айтылатын жай сұрастыру әңгімелер секілді. Бірақ сөйлем соңында көп нүктенің қойылуы осы әңгімені басқа жатынан аңғартады. Дәрігер мен сырқат адам арасындағы осы шағын диалогтан сұрастыру әңгімелерінің ар жағында үлкен бір ойдың ұшқыны жатқаны сезіледі. Жазушы оны дәрігердің соңғы сөзі арқылы көрсеткендей және онымен шектелмей, айтар ойының қорытындысын авторлық баяндау арқылы бертен. Міле, шатын тана диалог-детальдың да айтары көп, әмір шындығын танытуда атқаратын қызметі де ұшан теңіз екенін Ғ.Мүсіреповтің диалог-деталі дәлелдеп бергендей. Бұл Мүсіреповтің ез шығармасында көрініс тапқан диалог-үлгісі. Біз жотарыда осы *диалог-детальдің* С.Мұқановтың «Ботатөз» романында кездескен үлгісін көрсеткенбіз. Қос жазушының осы бір диалог үлгісін әр түрлі мақсатта қолданғандары, жазушылық шеберлігіне қарай құбылта, құлпырта суреттендерін жоғарыда келтірілген екі диалог үлгісінен айқын аңғарамыз.

Диалогта кейіпкердің шынайы ойы, алған бетбұрысы айқын көрініп, оның жан дүниесіндегі болып жатқан құбылыстардан сыр түйюге мүмкіндік береді.

« - О, солай ма?- деді Амантай жұмсаңқырап.

- Солай, отағасы. Құйысқанға қыстырылған нәжістей, жүрген жерімді Итбай тіліне ерем деп былғап

болып ем, енді осындай бір ерлік істетім келді» [6, 225 б].

Итбай есігінде өмірі жалшылықпен күн кешкен, өзгермес деген Бүркітбайдың кенет ары оянып, «аққа құдай жақ» деп адалдық жасауы, «ерлік істеім келді» деген сөзі - оның бойында «ер жігітке» тән жігерлілік, жүректілік, әділеттік, шешімділік қасиеттердің бар екендігінің белгісі болып табылады. *Хабарламалық диалог-детальдық* репликаның Бүркітбай тарапынан айтылып тұрғандығы бірден-ақ көрініп тұр. Алайда, Бүркітбай әр уақыт есепсіз сөйлеген емес. Қалжыңдаса да, кекетсе де, жағына сойлесе де ол өз жайын жақсы біледі. Бірақ дәл осы сөйлемде еткеніне өкінгендей болып отырған Бүркітбай «ерлік корсетейін» деп келіп тұрған жоқ. ол өз қателіктерін тауып, Амантайта адал екендігін білдіретілі келіп отыр. Жазушы Бүркітбай бейнесін үлкен қайшылық үңүстінде табандылықпен суреттейді.

Жазушы Темірбек бейнесін әр эпизодтарда әр түрлі қырынан шеберлікпен танытады. Мысалы, Темірбектің Ботагөзбен кездесуіндегі диалогты алып көрейік.

« - Қалқам!- деді тұрегелген күпілі,- бауырым, Ботам! Мен -Темірбек!

Темірбек еніреп жіберді.

-Енді өлсем арманым жоқ! Бауырым, сәулем, Ботам!.. Көзіңнен айналайын, жылаған жасыңнан зекет кетейін!,- деді өксігін басып» [6,302-6.].

Шығарманың өн бойында байсалды, ұстамды болып суреттелген Темірбектің бұл әрекеті, әрине, таң қалдыра қоймады. Кейіпкерлердің психологиялық жай-күйін сипаттайтын мына *диалог-детальды* Темірбек жүрегінен суырылып шыққан «Қалқам!», «бауырым, Ботам!» секілді экспресивті-эмоционалды сөздерінің жан айқайы сықылды балқытып жіберетіндей эффекті бар. Жазушы шеберлігінде сөз жоқ. Расында, Темірбектің Ботагөздің хапін ойлап жүргеніне көп болды. Бірақ ішшен сары уайымға кетіті, қабырғасы қайысып, түнеріп жүрсе де, ол ешкімге сыр білдірмеді. Татдыр оларды кенет-тен кездестірш, сағыныштан жүдеп жүртен жандардың көңілі босатты. Диалог сөзте сараң, сырға сыр-дан Темірбектің сезімталдытын абайсызда байқатады. Темірбек өлім аузында тұрса да, еш норсете мән бермей, Ботатөзте ұмтылыш, құшак жаюы - оның аталық сезімінің зор екендігінің нағыз дәлелі. Жазушы бұл эпизод арқылы сырт көзте томата туйық ауыр мінезді көрінетін адамның да ішкі жан дүниесі нәзік болатынын білдіргісі келген.

Қос қаламгер туындыларында қолданыс тапқан диалог-деталь үлгілері өзіндік қолданыс ерекшелігімен дараланады. Әр жазушы өзіндік жазушылық шеберлігіне қарай құбылтып қолданатын диалог үлгілерінің қай түрін алсақ та, талданған диалог үлгілері С.Мұқанов пен Ғ.Мүсіреповтің диалог-детальды қолдану арналарының кеңдігін, өзіндік дара жазушылық стилі ерекшеліктерін танытады. Қысқа формада құрылып, шығармада күрделі де маңызды қызмет атқаратын диалог-деталь құру асқан шеберлікті қажет етері сөзсіз. Осы орайда профессор А.Ефимовтің: «Шығарма идеясы мен мазмұны жазушының тіл ерекшелігі мен сөйлемінен, оның сөз қолданысының даралық ерекшелігінен көрінеді» [9, 307 б] деген орынды пікірі ойда оралады. Әр шығармадан керініс табар, авторлық қолданыс ерекшелігіне орай әр қаламгерде түрлі мақсат танытатын диалог-детальдың қолданылу ерекшелігі автордың өзіндік қолтаңбасын, жазушылық шеберлігінің қырларын танытары анық.

1. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. - Алматы: Аруна, 2005. -576 б.

2. Hess- Luttich E. *Per Literarische Dialog als Gegenstand empirischer text - wissenschaftd. // Literatur und Konversation.* - Wiesbaden, 1980. S 5-22.

3. Ахметов З. *Роман-эпопея Мұхтара Ауезова.* - Алматы: Санат, 1997. -288 с.

4. Наурызбиев Б. *Қазақ прозасындағы Б.Машиң дәстүрі.* - Алматы: Ғылым, №79. - 180 б.

5. Лизунова Е. *Мастерство М.Ауезова.* - Алматы: Жазушы, 1968. - 286 с.

6. Миқанов С. *Ботатөз.* - Алматы: Жазушы, 1989. -480 б.

7. Майтанов Б. *Қанарманың рухани әлемі. Зерттеулер.* - Алматы: Жазушы, 1987. -232 б.

8. Мүсірепов Ғ. *Көп томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Әңгімелер. Құрастырған: Нарымбетов Ә.- Алматы: Жазушы, 2002. -288 б.*

9. Ақиолақов Т. *Көркем шығарманың эстетикалық табиғаты.* - Алматы: Ғылым, 2001. - 338 б.

Резюме

Бұл мақалада диалог-детальдың кейіпкер характерін танытудаты, образ даралаудағы рөлі сипатталады.

Summary

In this article are considered dialogue-detale in the novels in discovering the image of a character.

ДӘСТҮРІН ЖЫРАУЛАРДЫҢ ЖАЛҒАСТЫРҒАН...

Л.Бактыбаева - Абай атындағы ҚазҰПУ-дың магистратура және PhD докторантура институтының 2-курс магистранты

XIX ғасыр - халқымызға небір дарынды, тума таланттардың шоғырын сыйлаған ғасыр. Қазақ әдебиетінде жыраулар дәстүрі мен Абай негізін қалаған жана жазба әдебиеттің арасын жалғатан, біріктірген, рухани алтын көпір бола білген қазақ ақындарының ішінде әдебиет тарихында өз орны бар ірі тұлғалардың бірі - Оңғар Дырқайұлы.

Қазақ әдебиетінде, оның ішінде, жыраулар шытармашылығында жыраудың ел арасыша таиылтан тұлғаны немесе өзінің бейнесін мадақтай, көтермелей жырлау ұлтілері кездеседі. Бұлар әдебиеттану тыльымында «мадақ жырлары» деген атпен белгілі.

Өзінің бастауын сонау ежелгі грек, рим әдебиетінен алатын жыр түрі «Әдебиеттану. Терминдер сөздігінде» былайша түсіндіріледі: «Мадақ өлең -салтанатш оқиғаны жырлауға арналған, біреуді қошеметтей сипаттайтын мақтау өлең. Ежелгі грек, рим әдебиетінде орын алған (панетрик), кейін Еуропа және орыс әдебиетінде тараған ода немесе араб поэзиясындағы қасида мадақ өлеңнің түрлеріне жатады. Қазақ әдебиетінде мадақ өлеңнің өз ұлтілері қалптасқан» [1,167].

Мадақ жырларын Ахмет Байтұрсынов «Үміт өлең» деген атаумен ұсынады және оған келесідегідей анықтама береді: «Біреуден үміттен, бір нәрсе дәмте айтқан ақындардың өлендері үміт өлең тобына жатады. Мәселен, мақтау өлең, құттықтау өлең. Ескі ақындар мақтауды, құттықтуды, сұрауды кәсіп қылған. Байды, биді, ханды, төрені, мырзаны мақтап, тойыш бастап, баласын құттықтап, шапан кию, ат міну - зйтеуір нәрсе алу мақсатпен айтатын ақындар көп болған. Біреулері мақтасам, құр тастамас деп, тек мақтап қана қойған да, біреулері көрсете сұраған...» [2,106]. Бұл берілген анықтамалық пікірді негізге алсақ та, біз ақындардың барлығы тек нәрсе алып, жатыну үшін ғана мадақ, мақтау өлеңдерін шығарған деп айта алмаймыз. Отан себеп - Асан қайтының Жәнібек хайды, Шалкиіздің Би Темірді қанша мақтаға да, отам өз әлдерінше халық мұңы мұндап, көпшіліктің көкейіндетісін ашып айтып, уытты тілдерімен жеткізіп отырған толғаулары. Сондықтан, көбіне жыраулар шытармашылығында орын алған мадақ жырлары жайында бір жақты пікір қалыптаспауы керек.

Бұл туралы филология ғылымдарының докторы, профессор Т.Тебегеновтың мына пікірін келтіре кеткісіміз орынды: «Қазақ әдебиетінде де мадақ жырлары әр дәуірде өзіндік поэтикалық сипатымен ерекшелігімен отырған. Оған Қазтуғанның «Мадақ» жырынан бастап, Тәтіқара ақынның (ХҰІІ) Қамыстың басы майда, түбі сайда», «Кебеже қарын, кең құрсақ», Үмбетей жыраудың (1706-1778) «Бөгембай өліміне», Махамбет Өтемісұлының (1803-1946) «Исатай деген атам бар», «Тайманның ұлы Исатай», «Тарланым», Шернияз Жарылғасұлының (1807-1867) «Сағынам, ауызға алсам Исатайды», Шөже Қаржаубайұлының (1808-1895) «Шөженің Бәйткіті мақтағаны», «Базар Ондасұлының (1842-1911) «Кенек Жалғасбайдың мақтауы», Орынбай Бертағыұлының (1813-1891) «Ассалаумағалейкум, батыр Ерден!», Омар Шораяқұлының (1878-1924) «Ұстаздарым», «Орен жүйрік жиырма бір», «Қазақта ондай ақын қайдан болсын», Тұрмағамбет Ізтілеуұлының «Әр елдің бар бұлбұлы», «Сырдың сандақ шайырларына», Молдахмет Дабылұлының (1879-1946) «Марапат жыр», «Есмағамбет Ысмайыловқа», «Дана ақын - Даңмұрын», «Шаһнаманы оқытанда», «Нартай ақынға», «Қарасақал Ерімбет», Мұзарал Жүсіпұлының (1905-1972) «Тәйімбеттің ерлігі», т.б. мадақ жырларын жатқызамыз. Әдебиет тарихындаты мадақ өлеңдердің дәстүрлі желісінде жеке адамдарды, олардың үндес, тектес іс-әрекеттері, ел тарихына қосқан үлестері романтикалық-реалистік сарындар ітасқан бейнелі өрнектермен жьфланады» [3,7].

Мақаламызға арқау болып отырған Оңғар Дырқайұлының шығармаларын оқи отырып біз жыраудың Сар болмыс-бітімі, сөз онеріне деген құрметі, ең бастысы өзіндік орны, ©зіндік «мені» мен мұпдалап іұрғанына кез жеткіземіз. Ақын өзінің биік, қайталанбас тұлғасын жасай отырып, асыш сөзге, өлең сөзге керек иікірін білдіреді

Оңғар ақынның шығармашылығында мадақ жырлары ерекше орын алады. Оның елдің игі жақсылықтарының бойындағы қасиеттерді ешбір қоспасыз, шындыққа негіздей отырып, тіпті арты ата-тегінен бері

карай шежіре түрінде жырлауы да ақынның өзіндік бір қырын аша түседі. Оның «Мақтаймын халық жақсысын», «Қара Жүргінов түрмеден шыққанда», «Қалданды мақтауы» атты толғауларын мадақ жырлары деп атауға толық негіз бар.

«Мақтаймын халық жақсысын» толғауының туу жайлы мынадай әңгімелер кездеседі:

Жолай елінде бір үлкен той болады. Соған жодастарымен келген жырауды көріп тұрған билер қарсы алмайды. Біраздан кейін осы ауылдың бір адамы Жалаңбай өз үйіне ақындарды түсіреді. Сонда Оңғар жырау былай деп жыр арнайды:

*Мақтаймын халық жақсысын жар дегенмен,
Жігітті өңшең ірі нар дегенмен.
Ауылдан сегіз жігіт міндік атқа,
Жолайда бір үлкен той бар дегенге...*

*Еліңнің бір баласы Мырзабайдың,
Жақсысын, зайырлығын жұртқа жайдым.
Самаурын, шай, шекерін арта келіп,
Ой-пәлі құрметіне Жалаңбайдың.*

*Жәкемнің әр көңілін көрдім ірі,
Бар екен мырзалыққа біткен түрі.
Ілгері Жалаңбайдан көргенім жоқ,
Жас жігіт, жасөспірім білімдіні...*

*Түсірген сіз бір гауһар асыл тастан,
Жеткіздім жеті атаңнан бері қарап.
Шығарып түрлі қиял еттім дастан,
Тіріде дүние сәні мерекелі,
Қауышып ойдан-қырдан дидарласқан.*

*Мақатаймын халық жақсысын қадір таңға,
Боз жорға қызмет етіп келді алыстан.
Кесегін мүсін таңдап біз бір үйші
Аралап қалың тоғай қара ағаштан.
Қадамым қалбырақтап ұзамай тұр,
Алдыңда өңшең қабылан, жолбарыстан [4,38-39].*

Ақын толғауды Жалаңбайға арнай отырып, елге белгілі ру жақсыларын, Жалаңбайдың арты аталарын сөз етеді, шежіреден сыр шертеді. Кіші жүздеті белгілі рулар Әлім, Шөмен, Бозтыл, Аспанның Қаракесек руынан тарағандығын келтіреді. Жалаңбайдың берті атасы Келдібайдың аруақты, қайратты кісі болғандығын ерекше жырлайды.

«Қара Жүргінов түрмеден шыққанда» деп аталатын арнауы белгілі қоғам және мемлекет қайраткері Темірбек Жүргіновтің әкесі Қара мырзаға арнап шығарылған. Мұнда да ақын өзіндік ерекшелігін танытады. Сөз басын Қара мырзаның арғы ата-бабаларынан бастайды, олардың тегін адам болмағандықтары, халыққа көрсеткен адал еңбектері мен жақсышықтарын паш етеді. «Атайынта пайдаң тиді», «дұшпанмен қарсыластың», «ісіңіз Аллаға аян, ақ болған соң», «Бозғылда бір босаға болдың мықты» деген жыр жолдары арқылы Қара мырзаның халық ортасында рөлін айрықша көрсетеді.

*...Арты атаң Әлдеберлі аруақты орын,
Бабаңыз сөз бастайын Өтебайдан...
...Би болған бабаң-Солтан бақ қонған соң...
...Арғы атаң бай Жәрімбет Қыдыр көрген,
Түсінде тола тіллә берген...
...Бай болған адам және атақ Әлен,
Беріпті қара түгіл хандар сәлем...
...Бай болған және-дағы атақ Қуан,*

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Филология ғылымдары» серинсы, №4(38), 2011 ж.

Дәулетті болған емес ешкім мұнан...

...БайЖүрген, Батыр Тұрған, МырзаДәгір,

Әкім боп бірнеше жыл сүрді дәуір [4,45], - деп Қараның ата-бабаларының бай болғандығын, алайда халыққа қырын қарамай, дәулетін қызтыштай қорымай, қара халыққа қол ұшын созғандығын мақтау, арпау жырымен аңғартады.

«Қалданды мақтауы» мадақ-арнауында да Қалдан бидің ата-тегін тарихи негізде жырлаған:

...Байұлы, Қаракесектің атасы Алиын,

Бұл сөзге хақын жақсысы құлақ салсып.

Бағасы төрт Шөмекей, бес Бозгұлдап,

Үлтілеп оқтарыңыз сөз шығарсын.

Атаңыз алты Өтебай, Майлыбайдан,

Заманға бүтін жүктік туған нарсың...

...Байұлы, Қаракесек, Әлім, Шөмен,

Бірінен болған емес бірі төмен.

Бабамыз бай Шөменнен төрт ұл тұғын,

Тоңамен Көнек, Аспан, Бозгұл деген.

Баласы бәйбішенің-Қаратамыр,

Содан соң төрт ұл туған, Көлдей енең.

Торыбай, Сарыбайшен және қайқы,

Төрт жүйе ел болады Келдібаймен. ...[4,46-47]

Жергілікті халыққа, ру ішінде белгілі адамдарды жырға қоса отырып, өзінің де шыққан теті Қаратамыр руының белді кісілерін дәріптейді. Қалданның ел алдындаты жақсы қасиеттерін тізбелеп, елте керсеткен сый-құрметіне мақтау айтады.

Оны мына жолдардан анық аңғарамыз:

...озбаған басыңа бақ нышаныңыз,

Атаңа асыл дегдар осы араңыз.

Ілгері Жреншенің кеңесіндей,

Жайылды жұртқа дарын нысанаңыз.

Қайуақытта қарсы келген дұшпаныңды,

Табанда тырп еткізбей тұсадыңыз...

...Салтанат, дәурен, перзент, даражаңсай,

Мыңға тең бір өзінің басың аға.

Басқардың бар билігін жиын тойдың,

Кеңісің ел сүйінген ақыл-ойдың.

Оздырып мырзалықтың мәртебесін,

Қонаққа қой орнына, құлын сойдық...[4,48].

Толғауды оқи отырып, біздің де Қалданның ақыл-ойы жүйрік, елге сыйлы, мәртебесі биік адам екендігіне көзіміз жетеді. Арнау шығаруға тұрарлықтай кісі тұлғасы көз алдымызға келеді. Бұл - Оңғардың шеберлігінің жемісі. Әрбір сөзді орынды, кісісіне лайықты қолдана білу де толғаудың көркемдік, мазмұндық сипатын арттыруға өң беріп, үлесін қосып тұр. Сонымен бірге ақын-жыраудың бұл өлеңі мадақ жырының көркем бір үлгісі болып табылады. Оңғар ақын басқа да арнау-мадақ өлеңдерінде «Асыл зат, дәреженді жаңа көрдім», «Ағытай би қазасына» ел ортасындағы халыққа жағымды іс-әрекеттерімен танымал болған тұлталарды мадақтай жырлайды.

Қазақ әдебиетіндегі жыраулар поэзиясында біз жыраудың өз бейпесін, өз тұлғасын ашатын толғау-ларды кездестіреміз. Міне, сондай толғаулардың біріне ХҰ ғасырда өмір сүртен Қазтуған Сүйіншіұлының «Мадақ» жыры болып табылады.

Бұдырайған екі шекелі,

Мұздай үлкен көбелі...

Бұлұт болып айды ашқан,

Мұнар болып күнді ашқан,

Мұсылман мен кәуірдің

Арасын өтіп бұзып дінді ашқан,

Сүйінішұлы Қазтуған [5,45], - деп келетін толғау жолдарынан жыраудың қоғамдағы рөлі меп жеке өзіндік тұлғасы танылады. Бұндай жыр үлгісі ХҮІ ғасырдағы Доспамбет жырауда да қайталанатын. Бірақ, Доспамбет өзін Ер Доспамбет деп несібесін хан ұлынан, би ұлынан артық көретінді. Тағы бір ерекшелігі - өзін соғыста ерлік көрсеткен ер жуынгер тұлғасында көрсетуі,

Осы аталған толғаулардағы жыраудың толғаумен өз бейнесін беруі біз сөз етіп отырған Оңғар жырау шығармашылығында да ұшырасады. Оның «Өзім туралы» деп аталатын толғауы жыраудың сөз өнерін - деті қайталанбас дара тұлға екендігін айқындай түседі. Ақынның сөзге шеберлігін, сөздеріндеті мазмұндылықпен нақтылықты теңестіріп, сипаттаудағы жан-жақтылық пен білтірлік ұштасып жатқанын оның әрбір олең-жырынан байқаймыз. Ақын өзінің жыр құраудағы шеберлігін өзі де айқын сезінеді. Бірақ, көп алдында қадірлі болу, елдік сүйіктісі болу, мақтанышқа бой ұрмай, ел алдында бағасын тусірмей, әділ батаберілуін қалайды, Ақын жырларындағы:

Жақсы да жырау емеспін,

Сөзін пұлдап, ақы алған.

Жаман да жырау емеспін,

Таусылып, сөзі тақалған

Сарапта сөзім сыналса.

Кем емес ат пен шапаннан

Ой, пәлі деген сөздерің

Келекелеп күлсеңдер

Ол тимейді кем бақаннан.

Ер когерер деген бар,

Көптен алғыс, бата алған.

Сол айтқан ерің мен едім,

Жасынан Оңғар атанған [4,18], - деген жолдар бір жағынан, ақынның өзіне беріп отырған батасы болса, екінші жағынан өзінің сөз құдіретіне бас иетіндігін, сөз өнерін қадір тұтатындығын аңғартады. Халқы келіп қаумалап сұраса жырдың бойына біткен байлығы мол екенін келтіріп, елі үшін аянбайтынын, барын төгетінін паш етеді. Жаксымын деп асып-тасып кетпейді, жаманмын деп күйремейді. Ел алдындағы қадірін, батасын біледі. Көпшіліктен асыл сөзі үшін ат пен шапан дәмелі, дүниеті қызытушылық танытпайды. Халықтың «Батаменен ер когерер, жаңбырменен жер котерер» деген мақалын орынды келтіре отырып, елдің иті жақсыларынан жастай бата алып, ерпте жетілген «сол айтқан ерің мен едім» деп, қапың көпшілікке қарат өзін таныстырады. Өзіне дейінгі жыраулар шығармашылығынан, өмір сүрген дәуір құрылысы мен әлеуметтік жағдайға қарай қолына қару алыш, қап майданға шыққан жыраулардан өзгешелігі - Оңғардың бас қаруы, сойылы -сөз.

«Осындай толып жатыр терме, өлеңім» деп басталатын толғауында Дүр Оңғар;

Осындай толып жатыр терме, өлеңім,

Алланы айтпас ешкім, бермегенім.

Алдымда асқар таудай ағаларым

Қаңбақтай қабағында жөрмеледім.

Дұшпаның тіктеп, тура келе алмаған

Көрінет көзге толғың көлденеңін.

Ұлықсат үлкендерден тигеннен соң

Аяқты жүйрік атиша сермегенім.

Бар болса бәйгелі жер қосатұғын

Шабысқан жаңаталап, мен дөненің [4,16], -

деп көсіле ақтарылып, өзін ұзаққа шабатын жүйрікке теңесе, енді бірде өнер бәйгесіне енді қосылғалы тұрған жыр дөненіңе балайды. Сұлу суретті жыр өрнектерін ұсына білген жырау жырларынан оның өзіне лайық тұлғасын, болмыс-бітімін танып білеміз,

Оңғар жыраудың мұрасы - өз заманының, уақытының ақиқат шындығын айта алуымен бірге, шыншылдықтың ғана емес, сыншылдықтың да биік оресінен көрінген құнды дүниелер.

1. *Әдебиеттану. Терминдер сөздігі (Караев. Ахметов З., Шаңбай Т.). -Счмей-Новосибирск: Тапер-Пресс, 2006. - 398 б.*

2. *Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш (1926)// Байтұрсынов А. Ақжол. -Алматы: Жазушы, 1991. -415 б.*

Абай атындағы ҚазҰПУ У-дың Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, №4(38), 2011 ж.

3. Тебегенов Т. «Ақын Оңғар Дырқайұлының әдеби мұрасы» // Ақмешир апталығы, 2009 ж., 29 қазан.
4. Дайрабай Т. Дүр Оңғар. - Алматы: Арыс, 2004. - 104 б.
5. Бесғасыр жырлайды. - I том. — Алматы: Жазушы, 1991. - 384 б.

Резюме

В этой статье автор рассказывает о жанрово-художественных особенностях творчества Онгара Дырқайұлы, жившего XIX веке.

Summary

The article deals with Ongar Dyrkaiuly's works genre-literary peculiarities who lived in the XXth century.

ҮНДІСТЕРДІҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІМЕН РУХАНИ БАЙЛАНЫСЫ

Д.Т. Дүйсембеева - ҚазМем.ҚызПУ, филология факультетінің магистранты

Үндістердегенде ең алғаш ойымызға шатыр, басқа тағылтан мамық, қызықты атаулар, беті боялған адамдар және әрине жабайылық келеді. Деректі фильмдер, оқыған кітаптарымыз, фотосуреттер өткен Дәуірдің көрінісін береді және үндістерді жоғалып кеткен нәсіл ретінде көруімізге себеп болады. Олай болса үндістер мындаған жылдар бойы жер бетінде өмір үшін күрескен және бұл күресті 21-ғасырда да жалғастырған ұлт.

Қазіргі уақытта үндістердің тарихы зерттелгенінде олар ақылдылығымен және қабілеттілігімен өздері өмір сүрген кезеңдерде жаңалықтар ашқанын, өз қажеттіліктерінің орнын толтырып, өздерінің мәдениеттерін, өркениеттерін қалыптастырғанын көрініп тұр,

Үндістер тек қана дәмді жемістер беретін ағаштар отырғызу арқылы парасатты және жемісті «орман экономикасын» жүргізіп отырған. Шамамен 4000 жыл бұрын қазіргі Мексикада, содан кейін Солтүстік Америкаға дейін таралған жүгері түрлерін есірген де солар болатын. Үндістер егіс даласы ретінде қолданбаған жерлерге болса «пежан» (жаңғақ ағаштарына ұқсас ағаш түрі) және талшын ағаштарын Тұрғызатын болған, осының арқасында бұғышар және бизондар өмір сүретін кішкентай оймақтар жасаған [1; 65].

Соңғы уақыттарда жасалған археологиялық айғақтарға сүйенетін болсақ, оңтүстік жер шарында адамдардың өмір сүре бастау кезеңдері б.з.д. 32.000 жылдар болса, солтүстік жер шарында б.з.д. 40.000 жылдар шамасында екен. Бұдан басқа кейбір ғалымдар бұл кезеңді б.з.д. 70.000 жылдар деп беруде [2].

Христофор Колумб ең алғаш рет 1492 жылы жаңа әлемге қадам басқанында Солтүстік және Оңтүстік Американың халқының саны Еуропа мен Ресейдің халқының жалпы санынан көп болғандығын нақты- лай түседі. 1940 және 1950 жылдардағы деректерге қарағанда, Солтүстік Американың жалпы халқының саны 8-9 миллионға дейін болған деген тұжырымдар бар. Ал қазіргі күнде 75 миллион мен 145 миллион арасында деген нақты емес сандар берілуде.

Қазіргі уақытта Америкаға толықтай таралған, саны аз үндістер жоғарыда айтып өткеніміздей бір кездері Американың жалғыз иелері еді. Ақтардың келуімен жаппай қыршыңға ұшыраған үндістер қаншалықты жалғыз қауым сияқты аталса да өмір сүру жағдайы, әдет-ғұрыптары, өздері өмір сүрген аймақтың климатына, табиғи шарттарына сәйкес бір-бірінен ерекшеленуде.

Әрбір халықтың рухани-мәдени өміріндегі ең көне әрі маңызды құбылыстарының бірі - діни наным-сенімге байланысты қалыптасқан түсініктері. Үндістердің наным-сенімдеріне қарағанда бір жаратушының болғаны белгілі. Алғаш қарағаныңызда ислам дініне сай сияқты көрінетін наным-сенімдер түрі егжей-тегжейлі зерттелгенінде, бірнеше нұтқатабынушы және шаман наным-сеніммен бірітіп кеткендігі байқалады. Назар аударатын бір мәселе америкалық үндістердің сенім-нанымдарында шаманизмнің ерекше орын алатындығы. Ал шамандық панымдарының кезінде Азия халықтарының көпшілігіне ортақ болтаны ешбір дәлелді керек етпейтін шындық. Ендеше ежелгі америкалықтардың Азиядан шыққандығы бұл жерден де айқын көрініп тұр.

Көпшілік халықтардың салт-дәстүрінде, ұлттық танымында музыканың орны белек болып есептеледі.

Сол жағынан да көп ұқсастықтар да кездеседі. Түркі халықтарында да музыканың, ән айтудың үндістердің әндерімен ұқсастықтары бар екендігін байқауға болады [3; 26]. Мысалы, *бәдік өлеңі, арбау өлеңі, бақсы өлеңдерін* айтар болсақ, мұнда өлеңдердің өз алдына қойған мақсаттары бар: аурудан емдеу, ата-баба әруағын шақыру, жамандықтан, кеселден сақтану, т.б. Дәл осы мақсат үндістер айтатын өлеңдерде де көрінеді. Өлеңнің құрылымында да ұқсастықтар бар: олар қысқа, қайталанып айтыла береді, түсінікті-түсініксіз сөздерді жиі қолдануы, т.б.

Үндістердің салт-дәстүрі түркі дәстүріне өте қатты ұқсайды. Соның бірі беташар салты. Беташардың алдында және соңында жасалатын рәсімдерді ескерсек, оның төркіні сонау Тәңірлік сенімдермен сабақтасып жатқанын көреміз. Мұнда қыз бала өз ұясынан шығып, басқа шаңыраққа келіп коньп. өміріндегі бір дәурені өтіп, енді жаңа кезекте аттағалы тұрған тұлға ретінде байқалады. Бет жабу тірілерге тән жоралғы емес. Өлі адамның ғана беті жабылады. Бұл рәсім басқа халықтардың фольклорынан да берік орын алған. Сондай көне жұрттың бірі - Америка үндістері. Сонымен, келіннің бетін жабу жасанды өлімнің ишарасы. Қанша тасыр беделінде елеп, екшеп, күнделікті тұрмыс-тіршілігіне қолдану арқылы, осы ырымның түбінде тылсым негіз барына әбден сенгеннен кейін ғана оны тұтынған деп ойлауға болады.

Кейбір аңыз-әңгімелер «жердің астынан келдік» десе, басқалары «аспаннан» келгендерін және оқтан баспалдақтар жасап төмен түскендерін айтады. «Қараңғы әрі суықтың арасынан өтіп, солтүстіктен келдік» дейтіндерге, «Күн туған жақтан келдік» деп әңгімелейтіндер де бар. Үндістердің аңыз әңгімелері мен хикаяларының кейбіреулері Жаратылыс туралы. Бұлар әлемнің, күннің, жұлдыздардың және адамның қалай жаратылғанын әңгімелейді. Кейбір әңгімелер табиғат туралы болса, басқалары да өлім және өлімнен кейінгі өмірмен байланысты. Бұл аңыз әңгімелер мен хикаяларда үндістердің діндері, салт-дәстүрі, тарихы, тайпалар арасындағы ұқсастықтар мен ерекшеліктер және ақтардың келуінен кейінгі өзгерістер қолға алынған. «Карактокон» дастаны (кейбір жерлерде «Карактоко» «Жабық жерден шығу» деп аударылуда. Түріктердің де осыған ұқсас «Ergenekon» дастаны бар. «Ergenekon» да «күздардың, таулардың артынан шығу» туралы әңгімеленеді. Дастанда апат барлық халықты өлтіреді, сол жерден Манко Капактың атасы «Атау» құтқарылып шығады[4;33].

Колумбтан бұрын Американдықтар Америкаға әртүрлі тарихи кезеңде, түрлі нәсілдер түрінде келген және мұны дәстүрлерінде, аңыз-әңгімелерінде бейнелеген. Мұндай әртүрлі мәдениеттердің ішінен түркі мәдениетін айыру үшін әрі түркология, әрі американизм тылымын білетін мамандарға мұқтаждық бар.

Үндістердің аңыз-әңгімелері мен хикаяларының кейбіреулері Жаратылыс туралы. Бұлар әлемнің, күннің, жұлдыздардың және адамның қалай жаратылғанын әңгімелейді. Кейбір әңгімелер табиғат туралы болса, басқалары да өлім және өлімнен кейінгі өмірмен байланысты. Бұл аңыз-әңгімелер мен хикаяларда үндістердің діндері, салт-дәстүрі, тарихы, тайпалар арасындағы ұқсастықтар мен ерекшеліктер және ақтардың келуінен кейінгі өзгерістер қолға алынған.

Бұл аңыздардың, нанымдардың бастауы сонау тас Навохо салты бойынша, бір отбасында 3-10 жертөлени құрайтын үлкен отбасы болады. Ол хотан деп аталады. Олардың мал ұстайтын қоралары, жер телімдері болған. Бірнеше отбасы ортақ жайылымға малын қосып, көсемте бағынған. Хотан уықтардан буып, конус сияқты жасалады. Оның есігі үнемі шығысқа қарауға тиіс, өйткені күн сәулесімен бірте уйте ырыс, бақыт кіреді деген сенім бар. Қайтыс болған адамды хотанның ішінде жерлеп, есікті жауып тастаған. Кейде мәйітті өртеп жіберетін болған. Навохонның осы қорғандары Еуразия даласындағы ежелгі қорғандарға өте ұқсас. Ежелгі көшпенділер мәйітті өлген адамның тұрған үйіне жерлеген. Қазақ даласындағы барлық қорғандар сондай болмаса да, кейбір қазбалар кезінде жерленген адамның жанынан тұрмыстық заттар табылып жатады. Етер Батыс Қазақстан облысындағы Аралтобе қорғанын анықтап зерітейтін болсақ, зират тастан домалақ етіп салынған. Биіктігі екі метр, диаметрі 40 метр етіп жасалған. Қорғанның ортасында ошақтың ізі тұр. Бір кездерде бұл ошаққа үнемі от жағылған екенінде дау жоқ. Хотан - навохонның діни сенімінде өте қасиетті орын.

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, №4(38), 2011 ж.

Олардың сенімі бойынша, ең бірінші хотанды алташқы Ер адам, алғашқы Әйел адам және Сәйлейтін құдай үшін Койот-рух (қасқыр) салтан.

Солтүстік Америка халықтары арасында қасқыр туралы аңыз әңгімелер көп. Апач, навохо сияқты көшпенді тайпалар қасқыр аулаута соғысқа баратындай болып дайындалған, аса мән берген. Өйткені

койот үндістердің барлық ертегі, аңыздарында киелі болып саналған, Кейбір кездерде койотты жануар, жыртқыштар санатына қоспай, жоғары қойып әспеттетен. Мұндай сенімдер қазақтарда да қалыптасқан. Мындаған жыл бойы қасқырдың образы түркі халықтарында зооморфтық символ болып саналды. Қасқыр-ана туралы аңыздың тарихы тым тереңде жатыр. VII ғасырдан қалтан қытай жазбаларында түркі тегі қасқырдан таралған деген деректер бар.

Аңыз бойынша, тайпалар арасындаты соғыста бір ру елден ат жалын тартып мінетін жалғыз ғана бала тірі қалады. Жападан жалғыз қалтан жас баланы аштықтан азыққа ет әкеліп бсріп, қасқыр аман алып қалады. Бала ержетіп, жігіт болады. Қасқырдың қаншыты оған он шақты балатауып бертсн. Кейін- нен он бапа он түркі халқының атасы болып шыққан. Солардың бірі түркі-моңғол әлеміне танылал Ашина. Одан түркі халықтары, караханид, хазар, моңғолдар тараған. Соның ішінс шыңтысидтер де кіреді. Қасқыр-ана туралы Азияның ежелті тұртыны чуваштарда да аңыз бар. Қазақының «Жігіт пен қасқыр» атты ертетісі де осыдан шыкса керек, Ал түркілердің басқа бір тайпасы тао-түйлер оздерін қасқырдан тарағанбыз деп санайды. Навохоньң, солтүстіктеті атапасктердің космолотиясында койотпен бірте қарғаның образы да бар. Навохо тайпасында Қарта жолы, Қасқыр жолы деген ежелден қалтан панымдар әлі күнте дейін ұмытылған жоқ. Қасқыр мен қарғаның қатар тұрған мүсіндері Қазақстап жрнінен де табылды. Алматы түбіндеті қорғаннан табылған біздің арамызға дейінгі V-II ғасырларда жасалған шамшырақтың айналасына әртүрлі жыртқыштардың, шеңбердің ішіне екі қасқыр мен екі қарғаның, ал дәл ортасына құрбандыққа шалынтан ешкі басының ғасырында жатыр. Сондықтан америпдтер мен түркілердің арасындағы осындай ұқсастықтар тамырларының бір екендітін байкатады.

1. *Reha Oguz Turkkan. Kizilderililer va Turkler. - Istanbul, 1997*
2. *Төменде берілтел сайтпматы еңбектен қараңыз: <http://www.warez-tr.net/>*
3. *АхметовА. Түбі түркі өркениет. - Алматы, 2009.*
4. *Emre Oz turk. Kizilderili tarihi. - Istanbul, 2007*

Резюме

В данной статье внимание уделяется на связь между древним наследием индейского и казахского народов, и говорится о духовной совместимости этих народов.

Summary

This article focuses on the relationship between ancient Indian heritage and Kazakh peoples and states of spiritual compatibility of these peoples.

Педагогика мен әдістемелер кафедрасы, №4 бағ, 2011-жыл

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӨСЕЛЛЕЛЕРІ **ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ**

ӘДЕБИ МӘТІНДЕРДІ СТУДЕНТТЕРГЕ МЕНГЕРТУДЕГІ ДӘРІСХАНАДАН ТЫС ЖҰМЫСТАРДЫ **ҰЙЫМДАСТЫРУ**

Т.Жұмажанова - Абай атындағы ҚазҰПУ-нің профессоры, п.ғ.д.

Жастарға білім беру жүйесі алдында ойлануға үйрету, түрлі проблеманы шешуге қажетті әрекет тәсілдерін меңгерту міндеті тұр. Бүгінде қоғамның әлеуметтік-экономикалық өміріндегі түбірлі өзгерістерге байланысты білім жүйесінде және оның мазмұны мен оқыту технологиясында да өзгерістер туындауда.

Дәрісханадан тыс жүргізілетін жұмыстардың студенттің өз ықыласымен, дербес алатын білімдерінің сапасын арттыру қай-қайсының болмасын ой өрісін, ақыл-ой және рухани байлығын дамытуға өзіндік үлесін қосады. Демек, жоғары оқу орындарының ұстаздары өздерінің дәрістерін мазмұнды өткізіп, оны студенттерге қабылдатудың ұтымды жолдарын үнемі іздегісіз. Бұл әрине, ұстаз тарапынан үнемі тыңғылықты даярлықты, ізденісті талап етері сөзсіз.

ҚР білім беру жүйесі қазіргі кезеңін әлемдік деңгейдегі білім беру тенденциясынан бөліп қарауға болмайды. ХХІ ғасырдың сапалы, білімді жастарын тәрбиелеу біздің басты парызымыз. Әдебиет жүгі ауыр. Білім беру тұжырымдамасына сай шығармашылық тұрғыда ойлай алатын, танымдық мәдениеті биік, ұлттық мәдениетті жете меңгерген өзін-өзі дамыта алатын белсенді, қабілетті жастарды тәрбиелеуде әдебиеттің өзіндік үлесі зор. Көркем шығарманың табиғатын терең танып түсіну үшін оқулықпен тана шектеліп қалу жеткіліксіз. Оқырмандық тәжірибе жинақтау кезінде көркем әдебиет туындыларын үзбей оқудың маңызы ерекше екені белгілі. Нағыз көркем әдебиет тума талант, қас шебер, сөз зертері туғызды.

Көркем шығарманы зерделі түсініп оқымайынша, адам ләззат алу, "қиыннан қиыстырып" ақын бейнелеген ой сезімдерін мәнін танып-білу мүмкін емес. Әдебиеттен білім алу детеніміз мәтінді оқи білу, оған білтір талдау жасай білу.

Дәрісханадан тыс жүргізілетін жұмыстардың түрлері сан алуан. Соның ішінде біз әдеби мәтіндерді меңгертуге байланысты жұмыс түрлеріне тоқтапаймыз. Ең алдымен студенттер теориялық білімдерін тәжірибеде пайдалана білулеріне бағыттауымыз керек.

- Олар өз бетімен проблеманы шешу, әр түрлі жағдайлардан шыға білуге тоселгендері дұрыс.

- Мәтіндеті автор көтерген проблеманы кере білу, түсіну керек. Ол үшін олар өз ойларына жауап іздеуге бағыттайтын сұрақтар түзе алуы керек. Проблеманы нақтылайтын, толықтыратын сұрақтар студенттердің зерттеушілік қабілетін қалыптастыруға ықпалын тигізіп танымдық ойлауын арттырады. Проблеманы шешуде өзіндік болжам жасайды, шығармашылық жұмыстар жүргізіп, ғылыми ізденіске дағдыланады.

- Жаңалық ашуға талпынады, жоспар құрады.

- Көркем мәтінді өздіктерінен талдай отырып, пікір, реферат, курстық жұмыс, дипломдық жұмыстарды орындауға ұмтылып, қызығушылық танытады.

- Оқыған мәтіндерді талдауға қосымша ғылыми құжаттар, материалдарды кірістіре отырып, пікір білдіруге, оны дәлелдеп, ғылыми тұрғыдан қорытынды жасауға тырысады.

- Өз біліміне сын көзбен қарайды, басқа елдер әдебиеті мен мәдениетін танып білуге ұмтылады, құрметпен қарайды, ұлтжандылық қасиеттер қалыптасады.

Бүгінде жоғары оқу орындарында кредиттік технологияға байланысты сөз, пән мұғалімдерімен бірлесе атқаратын жұмыстарға арнайы сағат бөлінеді. Мұндай жұмыс түрлерінің нәтижелі болуы студенттер мен ұстаздардың біліктілігіне саяры сөзсіз. Сабақтан тыс әдеби пікірлер сайысы, конференция, кездесулер, поэзия кеші, әдеби апталықтар, ашық пікір, жоба қорғау, әдеби музыкалық сабақ- саяхат, іскерлік ойындар, диспут, мұражайлық сабақ, есеп беру, көрме сабақ іздендіру сабағы, т.б.

Мұндай жұмыстардың қай-қайсысы болмасын студенттердің зерттеушілік қабілеттерін арттырады, мәтінге қызуғышылық туғызады, проблеманы көреді, шешімін тауып, болжам ұсынады, зерттеушілік

әрекетіндеті өз бетімен жұмыс істеу қабілеті артады. Өзіндік идея, ойларын тұжырымдап, қорытынды жасайды, дәлелдейді, сұрақтарға нақты жауап береді.

Студенттерді ойландыру, берілген мәтінді өз бетімен ғылыми негізде талдауға бағыттауда шығармашылық бақылау тапсырмаларды орындатудың маңызы зор. Пікір таласын туғызып, проблемалық сұрақтар берумен тана шектелмей олардың іздене отырып, шындыққа негізделген тұжырым-дәлелдерін жинақтаудың мәтінді меңертуде үлесі зор.

Көркем әдебиет сөз өнері болғандықтан әдемі, сұлу, кестелі, өрнекті сөздердің алуан түрлерін кездестіріп отырамыз. Студенттердің тілі жатық, анық, дұрыс сөйлеу дағдыларын қалыптастыруда мәтінді мәнерлеп оқудың орны ерекше. Бүгінгі студент - ертеңгі маман. Мектепке барғанда оқушыларға өздерінің біліктілігін танытуда, мәтінді шебер, анық оқуға, жатқа айтуға, орфоэпиялық заңдарын сақтап сөйлеуге төселу қажет.

Мысалы: Сабактан тыс өздік жұмысын жүргізуде. «Көкшетауға саяхат» атты поэзиялық сырласу сабағын өткізуде студенттер алдын-ала арнайы тапсырмаларды орындай білді.

1. Олар біріншіден, мәтінді оқудың түрлеріне, дұрыс оқу, оқытанды түсіну, сазыпа келтіріп, мәнерлеп оқу, дауыстап оқу, іштей оқу, көпшілік алдында оқу, рөлге бөліп оқу т.б. назар аударды.

2. Мәнерлеп оқу және оған қойылатын талаптарды толық саралады.

3. Мәнерлеп оқудаш фамматикалық, лотикалық, психологиялық кідірістерді сақтап әр қайсысы поэмадан тауып оқуға төселді. Ырғақ, қарқын, әуенте мән беріліп, мәтінші мәнерлеп оқудың әдеби- білімдік мәнін жүйелей білді. Поэманы оқуда ақын мәнерін (стилін) танудың білімдік және тәрбиелік мәніне баса кеңіл бөлінді.

1. Көкшетау- табиғат сұлулығының символы.

2. Халқымыздың ұлттық мақтанышы.

3. Көкшетау-Сарыарқаның сән отауы (слайдтар)

Білгенде Көкшетауды қазақ білсін,
Көзімнің жауын алды-ау ғажап мүсін.
Деді ме, жаратқанда бай табиғат,
Жан біткен тамашалап қарап тұрсын.

4. Көкшетау-сан түрлі құстар мекені.(слайд)
Сансыз қол айдын шалқар жатқан шалқыш,
Түрлі құс молдір судажүрген қалқып.
Қаз, уйрек, шағала, аққу мың түрлі әнмен
Күй қосады келдің басын думап, даң ғып.

5. Көкшетау орманы ерекше сәнді.(сурет)

Жайқалған қара орманда, қарағайлы,
Торақты қызыл, аппақ, ала қайың
Ағаштан түрлі керек сайман жасап,
Алады еңбекшіл ел қарамайын т.б.

Үзінділерді мәнерлеп оқу жастарды әсемдікті сезінуге, тани білуге, табиғатты қорғай білуге тәрбиелейді. Көркем туындыдағы табиғаттың әрбір бөлшегіне деген сүйіспеншілікті таныту, ақын идеясын ашу жастардың патриоттық сезімін күшейтеді.

Оқылатын мәтінмен танысу, шығармадағы көркем бейнелер, әртүрлі суреттеулер тоғыса отырып тыңдаушысын баурайды. Оларды шығармашылық ізденіске жетелеп мәтіндеті ой түйінін табуға, оқу техникасын меңгеруге, көркем туындыны терең ұғынып, оқуға бағыттайды. Сөз тазалығы, дәлдігі, байлығы, әсерлілігін ұғынуға тырысады.

«Өзімізді тыңдайық» атты ауызша жаттығулар жүргізіп, мәтінді кезекпен мәнерлеп оқып, бір-бірінің жетістік, кемшілік жақтарын көрсетеді. Демек, поэманы көркемдеп оқу шығарманың мазмұн-мәнін, идеялық бағытын, көркемдік ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік береді. Көркем оқылған шығарманы тыңдай білуге, оның мазмұнын түсініп қабылдай білуге, эстетикалық әсер ала білуге, поэзияны сүюге баулиды. Олардың эстетикалық мәдениеті қалыптасады, рухани-эстетикалық қажеттілігі дамиды.

Вестник КазНПУ им.Абая, серия «Филологические науки», №4(38), 2011 г.

Шығармашылыққа бағытталған мәтінге сай тапсырмаларды орындау барысында әр студент өзінше ойлайды, тұжырым жасайды, өзіндік пікірін білдіреді. Мысалы:

I. Семантикалық картаны толтыру.

Салыстыру жұмысын жүргізу Көкшетаудың ғажайып сұлулығын жырлаған ақындар баршылық. Көкше сұлулығы ақындардың жүрегін тербеп, жырына қосуға әсер етті.

І.Жансүгіров «Кулагер»	С.Сейфуллин «Көкшетау»	М.Жұмабаев «Батыр Баян»	М.Мақатаев «Көкшетау»	А.Уалиханов «Көгілдір көкше»
---------------------------	---------------------------	----------------------------	--------------------------	---------------------------------

Мәтіннен үзінді:

*...Көкшетау жер жәннәті жеке біткен
Бұл сұлу кең далада бойын күткен.
Жомарт тау дастарханды, момақан тау.
Шипа тау тазартатын барлық дерттен...*

(І.Жансүгіров)

*...Сексен көл Көкшетаудың саясында,
Әрқайсысы алтын кесе аясында.
Ауасы дертке дауа, жұпар иісі
Көкірек қаниа жұтсаң тоясың ба?*

(С.Сейфуллин)

*...Арқадажер жетпейді Бурабайға,
Бөленген бұйрасыпсың қарағайға
Бұлт құшқан мәңгі мең-зең
Көкшетауға Бөлектәу: "Ой,бауырым!-
дер анадайда"...*

(М.Жұмабаев)

*...Бұлтты сүйген көгілдір көкшемнің
Биігіне шіркін-ай, жетсем деймін.
Жүрек тербеп, сыр толғап ойландырып,
Сендей әсем, таза боп өтсем деймін...*

(А.Уалиханов)

*...О, ғажап осыма, екен Көкшедеген?
Тастарын жиган жүктей текшелетен,
Бурабай Оқ: жетпесгі өкшелеген,
О ғажап! Өзінбісін Көкше деген?*

(М.Мақатаев)

Салыстыра талдау үшін, берілген семантикалық картаны толтыруда поэмаларды, өлең мәтінін толық түсініп оқу қажеттігі туындайды. Төмендегідей сұрақ-тапсырмалар төнірегінде пікірталас өткізуге болады.

0. Қай ақынның мәнері (стилі) саған ұнайды?

1. Көкше көрінісімен, қай ақын суреттеулерінде саған ерекше әсер етті?

2. «Көкшетау» поэмасындағы халық аңыздарын көрсет. Поэма идеясын ашуға көмектесе ме? Дәлелді мысал көрсет.

3. Поэмалардың негізгі бөлімдері қалай аталады?

4. Поэмадан көркемдегіш құралдарды теріп жаз.

Көкшетаудың әсем көрінісіне арнап "Кербез Көкшетау келбеті" атты шағын эссе жазындар.

II. Мәтіндердегі төмендегідей мәселелерді назарға ал.

- Табиғатты танытудағы әр ақынның өзіндік ерекшелігі қандай?

- Мәтінде берілген ішкі монолог, диалогтардың ролін мысалмен дәлелде.

- Мәтіндегі табиғаттың суреттелуі, кейіпкерлердің портретін көрсетудеті ақын шеберлігі, адам мінездерінің әр деталь арқылы берілуі.

- Ақын суреттеулеріндегі үндестік, тоғысулар.

- Ақындардың қайталанбайтын өзіндік қолтанбасы.

Мәтінмен жұмыс-үлгі. Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, №4(38), 2011 ж.

Туынды негізінде жатқан ақын идеясы, авторлық ой	Негізгі ойды ашатын өлең жолдары	Суретті, образды көркем сөз	Ерекше ұнаған шумақ, үзінді	Ақын стилі. ұйқастар ерекшелігі
--	----------------------------------	-----------------------------	-----------------------------	---------------------------------

Ақындар стиліндегі романтизм мен реализмнің тоғысуын көрсете отырып, поэтикалық ой серпінді түсініп шығарманың көркемдік табиғатын саралау.

Сабақтан тыс жүйелі түрде мәтінмен жүргізілетін жұмыстардың нәтижесінде студенттердің өзіндік ой-пікірлері, дәлелді тұжырым жасауға төселгендері байқалады* Олар:

- Поэзияның сыршыл, сұлу өнер екендігін көз жеткізді.

*Ор заманның шындығын, әр кезеңнің өзіндік ерекшелігін ұғынды.

- Өлең жолдарының эстетикалық-эмоциялық құдіретін ашып, адам жаиына әсер етер пәрмепді ықпалын саралай білді.

- Нақтылы образдар мен суреттеулерді көрсетудегі, дөп басып айтудағы сөз бен үннің ырғақ пен саздың әуезділігіне мән берілді. Ең бастысы студенттер поэзия өліміне енудің негізгі жолы - шығармашылықпен оқу екеніне көз жеткізді. Мәнерлеп оқу, түсіндірмелі оқу, проблемалы оқу, т.б. мотіпді қабылдауға даярлық сәніне назар аударды. Мәтін тақырыбын айқындауға штрих, детальдарды тану, тілте, өлең құрылысына жазылу, айтылу мәнеріне байқаулар жасай білуде тоселді.

Мәтінде сәйкес ассоциациограмма құрастыру, студенттердің өзіндік ізденісін туғызады. Мәтінді толық оқып, талдаулар жасайды, мәтіннен алған әсерлерін жинақтайды, ментертіп мәселеге қатысты сын зерттеу еңбектерімен танысуға тырысады.

1. Бітібаева Қ. «Әдебиетті тереңдетіп оқыту». - Алматы, 2003.

2. М.Әуезов және әлем әдебиеті. - Алматы, 1999.

3. Методика преподавания литературы. - М, 2001.

Резюме

В статье рассматривается внеаудиторная работа с литературными текстами со студентами.

Summary

In the article is examined extra-lecture-room work with [literature] by texts with the students.

НЕГІЗГІ ТӘРБИЕ ҚҰРАЛЫ

К.Әбілқасымова - Абай атындағы ҚазҰПУ-нің доценті, п.ғ.к.

Көркем сөз мектептің қай түрінде болсын баланы адам өмірімен, табиғаттың құбылыстарымен таныстыра отырып, оның сана-сезіміне әсер етіп, жаманнан жирендіріп жақсыға үйрететін, өнегелі тәрбие берудің негізгі құралы. Баланы дұрыс та айқын сөйлеуге, өз ойын өткір тілмен жеткізе білуде үйрететін де көркем сөз. Сол себепті, өткеннің алдыңғы қатарлы өкілдерінің бай әдеби және ғылыми мұрасын зерделеу, олардың адам өмірінде сөз өнерінің ролі мен орны жөніндегі көзқарастарын саралап, жасөспірім буынды жан-жақты тәрбиелеу ісінде қолданған тәжірибесімен танысудың бүгінгі мектептер үшін әдебиет пәнінің мазмұны жаңартуда маңызы зор. Халық ауыз әдебиетінің түрлерінде, ақын- жырауларымыздың толғауларында, ұлы Абайдың өлеңдері мен **қара** сөздеріне қазақтың тәлім-тәрбие-лік ойларының кеңінен орын алуынан ерте кезден-ақ сөз өнерінің адамның сана сезімін көзқарасын дамытудағы ролі жотары болтандытын байқауға болады. Көркем сөз адам баласының рухани эстетикалық жағына зор ықпал етеді, халықтың сөйлеу тілі ұлтисімен таныстырып, жан-жақты дамуына жол ашады және сол арқылы өнер үрдісінде жалғасып, дамып отыратын құбылыс екендігіне де назарын аударды.

Сонау қазақ хандығы орнаған кезеңнен бұрынғы ұлы Даланың төрт бұрышын мекендеген түркі тілдес халықтардың бірге өмір сүріп, ортақ мекенін сыртқы жаулардан қорғай жүріп жасаған әлемдік

деңгейдегі мәдени ұлт тілдерінде көркем сөздің қызметіне ерекше мән берілгендігі мәлім. Түркі халықтары өзінің тәжірибесін, ғасырлар бойында қалыптастасқан өмір мен табиғат жөніндегі сан алуан мәліметтерін жырға арқау етіп, сол арқылы әсерлі сөзбен өз ұрпағына тәлім- тәрбие беруде орынды пайдаланып отырған. Орхон өзенінің бойынан табылған ескерткіштердегі Күлтегін мен Тоныкөкке арналған жырлардың авторы Иолығ тегін бектері мен ел билеушілерін «көк түріктерді» бейбітшілік өміге, береке-бірлікке жеткізгендігі үшін көтере жырлаған. Ол келешек ұрпаққа түрік халқының қуатты заманы Бұмын қатан- ның есімімен, Күлтегіннің ерліктерімен, Тоныкөктің даналығымен байланысты болғанын ескертеді. «Өйткені, Иолығ-тегінің мақсаты - түрік қағандарының есімдерін, жасаған ерліктерін, тарихи деректерді шетінен жіпке тізіп, жылнама шежіре жазу емес, түркі елін бір кездегідей ауыз бірлікке, ата-баба дәстүріне берік болуға шақыру» [1,42], - деп түйіндейді әдебиетші ғалым Н. Келімбетов. Жырдың авторы Білге қағанның «бейшара, мұсопір халықты» қалайша дәулет пен бақытқа жеткізгендігін жырлай отырып, қарапайым халық пен ел билеушінің арасында бір-біріне детен сенім мен адалдық болғанда ғана елдің өмірі түзеледі деген ойын айшықты білдіреді.

*Екі аралықта жүрген иесіз
Көк түріктерді осылай қоныстандырған екен
Білге қағандар екен
Алып қағандар екен
Әміршілері де білге болған екен,
Алып болған екен Бектері де, халқы да
Сенімді екен*

Сол үшін де елін сонша ұзақ билеген екен - деген жыр жолдары осының айтаты [2,10]. Автордың мақсаты түркі халқының адал ұлдарын көтере жырлау, келесі буынға олардың ерен еңбегі мен ерліктерін өнеге ету, тәрбиесі болар ойларды дәріптеу. Сол кезеңде орын ала бастаған әдеби дәстүрдің бағытында ақын сөздің көркемдігін халықтың таным-түсінігін, арман-тілегін жеткізуде, өзінің ой түйіндеулерін айтуға шебер қолданады. Күлтегін жырын түріктердің тарихи өмірімен салыстыра келе, ғалым И.В.Стсблева жырлардың авторы өткеннің шежіресін айтуды мақсат тұтпағандығын көрсетіп, керісінше ол халық өмірінің, жске тұлғалардың істерінің көркем суреттерін жасауға ұмтылғандығын дәлелдейді. Бұл ойды мына сөздері айғақтайды: «это сопоставление показывает, что автора большой надписи в честь Кюль-тетина в рассказе о великих предках тюркского народа интересует не история народа « кск тюрк», а создание образа идеального прошлого народа тюрков, когда могущество государства тюрков связывалось не столько с реальными политическими событиями в их жизни, сколько с высокими нравственными качествами каганов, предков Бумын-кагана и Истеми-кагана, их беков и народа тюрков» [3,56].

Мысалы, Күлтегін жырында автор Білге қағанның өмірдегі басты мақсаты - халқына қызмет ету, биік адамгершілік мұраттарына жету екендігін көркемдік дәстүрте сай өз атынан мынандай сөздермен айтқызады:

*Өлімше халықты тірілттім,
Жалаңаш халық тоңды,
Кедей халықты бай қылдым,
Аз халықты көп қылдым.
Тату елге жақсылық қылдым
Төрт бұрыштағы халықты
Бәрін бейбіт қылдым,
Тату қылдым - [2,18].*

Тоныкөк жырын шығарған автор Тоныкөктің өзі деген болжам бар. Дегенмен бұл жырдың композициялық құрылысы Күлтегін жырының құрылысына ұқсас, екеуінің де мазмұны белгілі бір әдеби дәстүрге бағынқы. Тоныкөк жырында негізінен қағанның әрі кеңесшісі, әрі қолбасшысы дана карт Тоныкөктің халқын жаудан сақтап қалуда жасаған еңбегі жырланады, қиын жағдайларда оның ақылы мен көрегендігі, шешендігі ерекше рөл атқарғандығы айтылады. Жыр жолдарын оқи отырып, авторды идеялық, эстетикалық бағытының үйлесімділігін аңғаруға болады. Ақын өзінің терең ойларын қысқа да жинақы, мейлінше көркем жеткізеді. Бұл сол кездің өзінде сөздің бейнелілігіне, көркемдік күш-қуатына ерекше мән берілгендігін дәлелдейді.

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, №4(38), 2011 ж.

*Түнде ұйықтамадым
Күндіз отырмадым,
Қызыл қанымды төктім.
Қара терімді ағыздым.
Күш-қуатымды аямадым.*

Мен өзім ұзақ жорықтарға да бастадым [2,36], - деген жыр жолдары оқырманға кейіпкер бейнесін айқын да әсерлі жеткізіп отырады. Тоныкөк түркі халықтарының бірлігі, мәртебесі үшін бүкіл өмірін ауыр шайқастарда өткізіп, өзінің ерлігімен, ақылдылығымен ел- жұртын талай қатерден алып шығып отырғандығы оқырманға ерекше әсер береді. Жырлардың жанрлық, композициялық ерекшеліктерінің де осы авторлық ойды жеткізуге бағындырылғандығы бай-қалады, Орхон-Енисей жазбаларын ұзақ жылдар бойында жан-жақш зерттетен орыс талымы И.В.Стеблева Күлтегін жыры мен Тоныкөк жырын салыстыра талдаудың нәтижесінде түркі әдебиетінде өмір шындығын көркем шындыққа айналдыру әдістерінің сол кезде деңгейі өте жоғары болғандығына назар аударады. Солардың ішінде басты кейіпкерді суреттеудегі шартты үш мәселені ескеріп отырудың дәстүрге айналғанын байқаймыз, Олар:

1. Ел билеуші мен қолбасшы болуды құдайдың жазуынан деп түсіндіру;
2. Халқы үшін көптеген шайқастарда олардың ерен ерліктерімен көзге түсулерін жырлау;
3. Халқын бейбіт өмір мен дәулетке жеткізуге бүкіл өмірін арнағандығын суреттеу.

Иоллығ-тегін түркі халықтарының сөз өнері дәстүрінің тұрғысында жыр бойында суреттеген жорықтар мен шайқастарды да бірыңғай тәртіппен жырлайды. Мұнда кейіпкерінің сол шайқасқа түскендегі жас мөлшерін нақты айтып отыруы, оның мінген атының түрін, жүйріктігін, иесіне сенімділігін суреттеуі. кейіпкердің көрсеткен ерліктерің, яғни кіммен қалай айқасқанын дәл жеткізуі, шайқастың жеңіспен аяқталуына баса назар аударуы. Осы сынды түркі әдебиетіне тән көркемдік әдістерді дәлелді түрде саралай келе, Стеблева жырлардың авторы Иоллығ-тегіннің айтайын деген басты ойлары тарихи оқиғаларды жеткізу емес, ол халқының басына ауыр заман туғанда шайқасқа түсіп, еліне қорғаныш бола білген қағандар мен батырларды көтере жырлау арқылы келешек ұрпаққа ерлік пен батырлықтың, адамгершіліктің ар-намыстың, сабағын беруді көздеген деп есептейді. Осы бағыттағы ойларын ғалым: «Совершенно очевидно, что авторы орхонских текстов имели другую цель: для них история народа «кек тюрк» послужила материалом, на основании которого был создан определенный комплекс идей. Поэтому авторов не интересуют все стороны жизни тюрков с их подробностями, но интересуют именно те ее стороны и те качества изображаемых лиц, которые помотают выявлению этого комплекса идей» [3, 90],

- деп тұжырымдайды. Қазақ және шетел зерттеушілерінің еңбектері ежелгі дәуір әдебиетінде тұлғалардың өз заманында жасаған батырлық, азаматтық, көсемдік іс-әрекеттерін даралай жырлау кейінгі ғасырларда үздіксіз жалғасып түркі халықтарының даналық қазынасына айналғандығын, жас ұрпақты ерлікке, адамгершілікке баулудың күшті құралы болғандығын атап көрсетеді.

Ортақ мемлекет құрып, еркін өмір сүрген түркі халықтары әрқашанда бейбітшілікті, бірлікті, еркіндікті жоғары бағалаған, заманында сол құндылықтарды ұрпақтан ұрпаққа жеткізуде, оларға болашаққа оң жол сілтеуде көркем сөздің қызметін биік қойған. Өмір тәжірибесі көркем сөзбен өрнектеген түркі ақындарының оларды келесі ұрпаққа жеткізу мақсатымен тасқа қашап жазып, өлместей етіп қалдырып отырғаны осы ойымызды растайды. Сөз өнері арқылы халықтың тәжірибесінен, ой-санасынан туған қағидаларды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудің дәстүрі кейінгі ғасырларда қазақ ақын-жырауларының шығармаларынан да өз жалғасын тауып отырды, қоғам сұранысына сай жас ұрпақты адамгершілікке, игілікке тәрбиелеп, елін, жерін ана тілін сүйетін, ата-баба дәстүрін қастерлейтін азамат етіп қалыптастыруда сөз өнерінің бүгінгі мәні де ерекше. Қорыта айтсақ, көркем сөз мектептің қай түрінде болсын баланы адам өмірімен, табиғаттың құбылыстарымен таныстыра отырып, опын сана-сезімін дамытуға жол ашатын, жаманнан жирендіріп жақсыға үйрететін, халықтық тәрбие берудің негізгі құралы.

1. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. - Алматы: Ана тілі, 1991. - 264 б.

2. Ежелгі дәуір әдебиеті. Хрестоматия - Алматы: Ана тілі, 1991. - 280 б.

3. Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. - М.: Наука, 1976. - 215с.

Резюме

В статье на основе анализа результатов исследований древнетюркских памятников автор рассматривает вопрос об использовании функциональных возможностей художественного слова в изучении литературы.

Summary

In the article on the basis of the analysis of the results of studies of ancient Turkish monuments the author examines a question about the use the functional possibilities of artistic word in the study of literature.

ПРОФЕССОР М.БАЛАҚАЕВТЫҢ ӘДЕБИ ТІЛ НОРМАЛАРЫ ТУРАЛЫ ПІКІРЛЕРІ

Ж.Балтабаева - п.ғ. д., Абай атындағы ҚазҰПУ

Қазақ тіл білімінің дамуында өзіндік орны бар ғалымдардың бірі - Мәулен Балақаев. Ғалымның көп көңіл бөлген мәселелерінің қатарына әдеби тілдің нормалары жайындағы пікірлері де жатады.

Тілдің қарым-қатынас құралы екендігі белгілі. Сондықтан тілдің жасалуы да, пайдаланылуы да, оның жетілдірілуі де қоғам дамуымен тығыз байланысты. Осы ретте ғалым «Қазіргі қазақ әдеби тілін кемелденген бай тіл, мәдениеті жоғары тіл деп танымыз», - деген тұжырым жасай келіп, «әдеби тілге тән ерекше белгілердің бірі - нормалық жүйені жетілдіру әдеби тілдің өзін қалыптастыра, дамыта түсудің қамы» [1.137-6.] деп есептеген.

М.Балақаев қазақ әдеби тілін кемелденген бай тіл дей отырып, оны пайдалануда дәлме-дәлдік, айқындылық болу керек деген талап қояды. Сонда ғана тілдік нормалар дұрыс қалыптасады деп пайымдайды. Одан әрі тілдік нормаға мынадай анықтама береді: «Тілдік норма дегеніміз - тілдегі бірізділік, тіл материалдарын нормалау деген сөз, белгілі бір тәртіп, заңдылыққа бағындыру».

Ғалым сондай-ақ әдеби тілге тән ерекшелікті «қазақ халқының қазіргі әдеби тілі халықтың ауызекі тілі негізінде жасалған дейміз. Бірақ ауызекі тілде, ауыз әдебиеті тілінде бар нәрсенің бәрі әдеби норма деп танылмайды. Әдеби тіл солардан керегін таңдап, талғап, жазба әдебиет елегінен өткізіп алып, нормаға айналдырады. Сондықтан әдеби тіл - белгілі дәрежеде тәртіптелген, жүйеленген тіл. Оның құрамындағы тіл байлықтары, әсіресе, жаңадан енген сөздер, тіл жұмсаушылардың бәріне бірдей қызмет етуге тиіс. Осыны түсінген адам «мал аласынан сөз аласы жаман» дегенге қол қояды да, әдеби тілде қалыптасқан нормаларды сақтауға тырысады», - деп тұжырымдайды.

Бірақ ғалымның түсіндіруінше, әдеби норма өзгермейтін, сірідей сіресіп қатып қалған тілдік тәсілдер емес. Олар да диалектикалық даму процесінде қалыптасып, өзгеріске ұшырап отырады.

Әдеби нормалар автор көрсетуінше, екі түрде: 1) бірқатар нормалар тілдің объективті даму заңдары негізінде қалыптасса (мысалы, қазақ тілінің дыбыс жүйесіндегі үндестік заңдары, лексикаграмматикалық жүйелері); 2) бірқатары әдеби тілдің ілгері даму бағдарына сәйкестендіріліп қолдан жасалады. Алайда әдеби тілдің осындай нормалары үнемі сақтала бермейді, «онын белінен басып, ауа жайылатында аз емес» деген реніш те білдіреді.

Одан әрі ғалым норманың «Тілдік жүйе» (языковая система) дегенге қатысы қандай деген сұрақ қояды да, оған «жүйе дегеніміз - бөлшектеуге болатын өзара байланыстағы тұтастық. Оның болмысында жалпыға ортақ бірлестігі болумен қатар, құрамында әр алуан орайда танылатын ерекшеліктер болады. Қалай болса да тіл жүйелері - оның табиғи болмыстарын қамтиды», - деген сипаттама жазған. Ал тілдік нормалар осы тілдік жүйелер арқылы жасалатындығын мынадай мысалдармен көрсеткен. Қазақ тілінің фонетикалық жүйесіндегі - дауысты, дауыссыз дыбыстардан басталатын қосымшалар сөз аяғындағы сондай буын, дыбыстарымен үндесіп, қатаң болса, қатан, ұяң болса, ұяң, жуан болса, жуан, жіңішке болса, жіңішке болын үндесіп айтылуы да, солай жазылуы да - норма [1,147].

Қазақ тілінің морфологиялық құрылысында қосымшалардың түбірден кейін жалғануы, керегінде бірінің үстіне бірінің жалғануы соңғы жағдайда - алдымен жұрнақ, одан кейін көптік, сонан соң тәуелдік, тәуелдіктен кейін септік жалғауының жалғануы - әрі жүйе, әрі норма екендігін де М.Балақаев нақтылап көрсеткен. Ғалым айтып отырған әрі жүйе, әрі норма болатын тілдік бірліктердің ерекшеліктерін терең түсіне білу әдеби тіл нормасының бұзылмауына ықпал етеді.

Алайда ғалым осы жүйенің сақталмайтын да кездері болатындығын ескерткен. Мысалы, туыстық қатынасты білдіретін (әке, ая, аға, апа, әже, көкс т.б.) сөздерге тәуелдік жалғаулары көптік жалғаудан

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, №4(38), 2011 ж.
бұрын да, соң да жалғана береді (әкелерім - әкемдер, аталарым - атамдар, ағаларым - ағандар) [1, 147].

Мұндай жүйелі нормадан ауытқушылықтың белгілі бір мәні болатындығын да дәлелдеген, яғни осы мысалдардағы жүйеге сәйкес келмей қолданылып тұрған көптік жалғау сол адамның көптігін білдірмей, тәуелдік жалғауы арқылы, оның қасындағы адамдарды қоса қамтып айтқанды білдіретіндігін және бұндай мағынаны айыру үшін жұмсалатын ауытқулар да тілдік норма құрамына енетіндігін ескертеді.

Сондай-ақ М.Балақаев сөйлем мүшелерінің сөйлем ішінде орналасуы жүйелі түрде яғни баяндауыш бастауыштан соң, анықтауыш анықтайтын сөзінен бұрын, толықтауыш, нысықтауыш өздері қатысты сөздерден бұрын орналасатындығына да тоқталып, тәртіпті сақтау сөйлеу және солай жазу әрі орфоэпиялық, әрі грамматикалық норма болады деген тоқтамға келеді.

Бұл айтылғандардан дұрыс әдеби тілде сөйлеп, жаза білу үшін тілдік жүйе мен тілдік норманы да, оның ауытқу себептерін де үнемі назарда ұстау қажеттігі байқалады.

Әдеби тіл нормаларын сақтап, ресми түрде қабылданған жұртқа ортақ емле ережелерін сақтап жазу - тіл мәдениетінің басты талабының бірі деп есептейді ғалым,

Ал орфографиялық нормалардың ғылыми негіздерінің бірі тілдің дыбыс заңдылығы болса, тағы бірі - сөздердің айтылу заңдылығы екендігін де басты назарда ұстаған,

М.Балақаевтың тағы бір көңіл бөлген мәселесі - синтаксистік құрылыста бұрыннан бар сөздерді байланыстыру тәсілін әдеби тілде керетіне қарай басқа тәсілмен алмастыруға болатындығы және оған ілік жалғауынан сөздердің матаса байланысатындығын, бірақ олардың анықтауыштық құрамы жеңіл-желпі кезінде ілік жалғауын түсіріп айтудың пәлендей қажеті болмағандығын мысалға келтіруі [1, 161]. Кейін ондай тіркестерді ықшамдау мақсатымен ілік септігін түсіріп айту нормаға айналғандығын көрсеткен.

Қазақ тіл білімінде ілік септіктің қосымшасыз формасының стилдік мақсатта қолданылатынын ғалымдар ертеден аңғарғал. Бұл жөнінде С.Лмаюколюе 1936 жылы былай деп жазған: «Қазақтың ілік жалғауының стильдік қасиеті туралы бір ауыз сөз. Ілік жалғауы әдебиет тілінде қатар екі-үш сөзде болмауы мақұл. Олар сөйлемнің ұғымын ауырлатады» [2,22-6.].

Ілік септік жалғауының матаса байланысқан бірнеше сөзде қолданылып, стильді ауырлатуы М.Б.Балақаев келтірген мына мысалдан көруге болады:

Темірбектің інісі

Темірбектің інісінің пальтосы

Темірбектің інісінің пальтосының түймесі

Темірбектің інісінің пальтосының түймесінің бауы [3,36-6.].

Осы мысалдардағы екі ілік септіктің қатар тіркесінен бастап, төрт ілік септіктің қатар қолданылуына дейіп жеткен тіркестердің бәрі стильді ауырлататын жағдайларға жатады. Сондықтан бұл мысалдардағыдай барлық жерде ілік септіктің үнемі қосымшалы формалары қолданыла бермейді. Стильді жеңілде- ту үшін бұлардың көбінде қосымшалы, қосымшасыз формалары араласып отырады. Бұл жағдай ілік септіктің қосымшасыз формасының стильге байланысты қолданылуына жатады.

Ілік септіктің қосымшасыз формасының стильге байланысты қолданылатын орындары, қолданылу жағдайлары түрліше.

Мысалы, ілік септіктің қосымшасыз формасының матаса байланысқан бір тізбекті тіркесте қолданылуы. Изафеттік құрылыстағы ілік септік формасындағы сөздің саны екі я одан да көп болуы тілімізде жиі кездеседі. Әсіресе, екі ілік септік формалы сөзі бар изафеттік құрылым көбірек қолданылады. Мұндай изафеттік құрылыс тілде үш түрде кездеседі: 1. Изафеттік құрылыстағы ілік септіктегі екі сөздің екеуі де ілік септіктің жалғаулы түрінде болады. Мысалы, *Сұраң Бейсеннің фамилиясының тұсында тұрса да, өз йасына төнтен шоқпар сиқты* (Ғ.Мұстафин).

Бұл мысалдағы изафеттік құрылыстағы тұрған тізбекті тіркес - Бейсеннің фамилиясының тұсында. Осы тіркесті *Бейсеннің фамилиясы тұсында* деп те, *Бейсен фамилиясының тұсында* түрінде де айтуға болады. Ал мысалда мұндай емес, тіркестеті ілік септіктеті екі сөздің екеуі де қосымшалы формада тұр. Оның себебі бұл сөздерге мән берілген, соларға автор тындаушының не оқушының көңілін аударуды қажет дептапқан. Сондықтан да ілік септіктің қосымшалы формасы қолданылған.

Мұндай тіркесте ілік септіктің қосымшалы формасының қолданылуы басқа да себептермен байланысты болуы мүмкін. Мысалы, *Бұл айтыстар халықтың әдет-салтының тұр-түріне қарай лайықталып туған өз қалпында орындалады* (М.Әуезов). Мысалдағы изафеттік құрылысқа енген сөздің екеуі де

кос сөздер . Олар - *әдет-салтының түр-түріне*. Алдымен осы екі сөздің кос сөз болуы әдет-салты деген сөздің қосымшалы формада тұруына әсері бар. Бірақ осы тіркестегі алғашқы компоненттің ілік септіктің қосымшалы формасында тұруына әсері жоқ. Сондықтан ол сөздің қосымшалы формада тұруы оған ерекше назар аударумен байланысты. өйткені, егер ол сөздің мәніне назар аудару қажет болмаса, бірін-ші компонент қосымшасыз формада яғни *халық әдет-салтының түр-түріне* болар еді.

Матаса байланысқан бір тізбекті тіркестің ілік септіктегі екі сөзінің біреуін қосымшалы, біреуін қосымшасыз формада қолдану стильге байланысты дедік. Ал олардың қайсысының қосымшалы, қайсысының қосымшасыз формада тұруы түрлі себептерге қатысты. Мысалы, *Абай әкесінің сөз желісін түсінген жоқ* (М.Әуезов). Мұнда автор сөз желісінің әкесіне қатыстылығына көңіл бөлген. Сондықтан мән берілген *әкесінің* сөзі ілік септіктің қосымшалы формасында тұр да, ілік септіктеті келесі сөз - *сөз* қосымшасыз формада тұр.

Егер сөйлемде тіркестегі екінші сөздің мағынасына назар аудару керек болса, онда бірінші компонент қосымшасыз, екінші компонент қосымшалы формада айтылады. Мысалы, *Түндегі Мәңке сөзінің шындығына көзі жаңа жетті* (Ө.Нурпейісов). Бұл мысалда сөздің кімге қатыстылығына мән берілмеген. Сондықтан ілік септіктің қосымшалы формасында қолданылуға тиісті жалқы есімнің өзі де (Мөңке сөзі) тіркесте қосымшасыз формада тұр. Ал көңіл *сөздің шындығына* аударылған. Сондықтан тіркестеті екінші ілік септіктеті сөз қосымшалы формада қолданылған.

Кейде тіркестеті ілік септіктеті сөздердің қайсысы қосымшалы, қайсысы қосымшасыз формада тұруы басқа да себептерге байланысты болады. Мысалы, *Олар орыс әдебиетінің тәрбиесін молынан алып келіп, жазушылық еңбекке араласты* (М.Әуезов). *Дөңгелек қара көздерін құрылыс бастығының көздеріне қадап, жауап күтті* (Ғ.Мұстафин). *Соңғылар - қазақ ертегілерінің кейіпкерлері. Бір мезгілде қастарына колхоз бастығының орынбасары Қатпа жетіп кеп қапты* (М.Әуезов).

Бұл мысалдардаты бірінші компоненттің қосымшасыз, екінші компоненттің қосымшалы формада тұруы орыс әдебиеті, құрылыс бастығы, қазақ ертегілері, колхоз бастығы деген сөздердің номинацияға айналуына байланысты. Зат атауына айналған мұндай күрделі сөздердің алғашқы компоненті ілік септіктің қосымшасыз формасында тұрады. Сондықтан да ілік септіктің қосымшалы формасы бұл күрделі сөздердің соңғы компонентіне жалғанып тұр.

үш ілік септік жалғаулы сөз бірімен бірі матаса байланысқанда, олардың үшеуінің де қосымшалы формада қолданылуы кездеспейді. Бұлар ілік септіктің қосымшалы, қосымшасыз формасының араласа тіркесуіне байланысты негізінен төрт түрлі құрамда кездеседі:

1) Ілік септіктің қосымшасыз формасы екі қосымшалы форманың ортасында тұрады. Мысалы, *Бұл топ – Абайдың өз үйінің қонағы. Оның үстіне мен Абайдың өз шығармаларының сөздік қорынан да мейлінше пайдаландым* (М.Әуезов).

2) Ілік септіктеті үш сөздің соңғысы қосымшасыз формада, алғашқы екеуі қосымшалы формада тұрады. Мысалы, *Айтатын сөзді біреу ауызға салмай-ақ біздің жұрттың өз жүрегі нұсқайды* (М.Әуезов).

3) Ілік септіктеті үш сөздің алдыңғы екеуі қосымшасыз, соңғысы қосымшалы формада қолданылады. Мысалы, *Бірақ бәтуаласып қойғандай, жолаушылар совхоз партия комитетінің секретары Атабек Асылбековтың үйіне бас қосысты. Кешкі астың алдында датдәуіі тұл баты орындытының қасында отыртан Әсията ұшыраса бере, сол хабарын айтты* (М.Әуезов).

4) Ілік септіктеті үш сөздің алдыңғысы қосымшасыз формада, соңғы екеуі қосымшалы формада тұрады. Мысалы, *Дауыл желінен түрілгендей, ұй иесінің тұматының бір құлаты түріле бастапты* (Ғ.Мұстафин).

Сойтіп, изафеттік құрылыста бірнеше ілік септік бірімен бірі матаса байланысқанда, қосымшалы, қосымшасыз формалардың аралас қолданылуы стильге үлкен икемдік туғызады. Сонымен бірге мұндай тіркестерде қосымшалы, қосымшасыз формаларының түрлі орында, түрліше жатдайда тіркесуі изафеттік құрылыстың құрамын ірлендіреді, ойды ірліше формада жеткізуге мүмкіндік жасайды. Айналып келгенде, бұлардың бәрі грамматикалық құрылыстың икемділігін арттырады.

Бұл айтылғандардан М.Балақаевтың ықшамдау мақсатымен ілік септігін түсіріп айту нормаға айналды деген пікірі ілік септіктің қосымшасыз формасының стильдік мақсатта тілімізде жиі қолданылатындығын айқындай түседі.

Сонымен, проф. М.Балақаев әдеби тіл нормаларына көңіл бөле отырып, тілдің қаңқасы (фонетика, лексика, грамматика) олардың стильдік қызметтерімен, эстетикалық сипаттарымен қабысып жатса,

Абагі атындағы ҚазУПУ-дың Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, №4(38), 2011 ж.

мсктептерде, жоғары оқу орындарында қазақ тілін оқыту өзінің мақсат-мұратына жеткен болар еді деген қорытынды айтады.

1. Балақаев М. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. - Алматы, 1984. - 184 б.

2. Аманжолов С. Септік жалғауларының қызметі. - Тіл мәселелері. 2-к. - Алматы, 1936.

3. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілінің грамматикасы. Синтаксис. - Алматы: 1966. - 340 б.

Резюме

В статье анализируется мнение профессора М. Балакаева о литературной норме языка.

Summary

Opinion of the professor M. Balakaev is analysed in article about literary rate of the language.

ӘЛЕМДІК ҚАЗАҚСТАН ТАНУ: ӨТКЕНІ, БҮТІНГІСІ ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ

Н.Е. Дөкенова -

Шет тілдер және іскерлік карьера университетінің тарих және халықаралық қатынастар кафедрасының доценті м. а., пед. ғыл. канд.

Ұлан байтақ кең даланы алып жатқан өр тулғалы Қазақстан мемлекетін бүгінгі күнде әлем мойындады десек, артық айтпаған болар едік. Сонау Алтай өлкесінен Сарыарқа төсіне дейінгі аралыққа иелік етіп, ғасырлар бойы атадан балаға мирасқа қалған қасиетті жер-ананы қастерлеу борышы әрбір отандасымыздың санасына мызғымастай орныққан. Қасиетті кара шаңырақ, қасиетті мекен, қасиетті туған жер өзім деген ұл-қыздарын әрдайым бесікке бөлеп, әже әлдиі, ата ақылымен мейірі-шапағатқа кенелтіп, олардың бойына адалдық пен тазалық, ізгілік пен ізеттілік, табандылық пен төзімділік секілді қасиеттерді дарытып отырды. Мұндай үрдіс ар мен ожданدى бірінші кезекке қоятын, ел ертеңі мен болашағы үшін ойлана, толғана білетін. Ұрпатының алдаты өмірінің жарқындығы жайында жар құлағы жастыққа тимей қурақушып, тұн ұйқысын төрт бөлетін азаматтар мен азаматшалар бар кезде жойылмақ емес. Қандай да қиын-қыстау кезең болса да, қара басының қамынан төрі ел ертеңін, оның көркеуі мен түлденуі жолын- да іер тотіп, артыпа өнетелі іс, өлмес тәлім-тәрбие, татылым қалдыратын иманжүзді пенделер болады. Жүрегінің діні берік, аузынан Алласы түспейтін, өмірдің мәнін жете түсініп, ұғына алған осындай тұлғалар - таразы басын тең ұстап, адамзат атаулыны жауыздық індетінен аулақтатып, жер бетіне жақсылық нурын сеуіп, қамшының сабындай ғана қысқа өмірде болып жатқан болмаса болуға ықтимал нәрселердің бірі екінші екендігін саралап, салмақтап беретін Жаратқанның жер бетіндегі көмекшілері.

Бүгінгі таңдағы нарық қыспағы қанша жерден тығырыққа тіресе де, әлем жұртшылығын жайлаған экономикалық тоқырау адам еңсесін бір сәтке көтертпей, қиыншылықтың бір мейірі болатындығын сана мен түйсік арқылы сезіндіріп, шығар жолды көрсетіп отырады. Тіршілік бар жерде адам баласы өмірі мен жер бетінде айына, жылына емес күніне небір оқиғалар, жағдайлар, бүкіл жұртшылық назарын өзіне жалт қарататын ерекше жағдаяттар болып жататын заңды құбылыс. Өмір сонысымен құнды, сонысымен бағалы. Олай болмаған жағдайда бір сарынды тіршілік адамды жалықтырып, «өмір» атты теңіз- дің тұңғыш сырғын түсінбей кетуіміз кәміл.

Өткенге көз жүгіртіп, тарих беттерін ақтарар болсақ, Қазақстан мемлекеті талай асулардан асып, бұрылып қаратан адамның мойны талардай бұралаңы көп, ирелені қым-қиғаш, даңғыл жолта кезітеді. Жол басшыың торабынан салмақты оймен қоз жүгіртіп, сан тараудың қыр-сырын ұғынып, әрқайсысының шіне тән салмағын сезіну аса ыждахаттылықты, жауапкершілікті, тозімділікті керек етеді. Тоғыз жолдың торабында орналасқан, жер асты мен үстінің байлығы көз жауын алатын, жер колемі жағынан дүіне жүзі бойынша тоғызыншы орынды иеленетін мемлекетіміз талай елдің қоз алартып, бірақ, ала алмаған Асқар шыңы, биік белесі.

Тарихта әр мемлекеттің қалыптасу, даму, өркендеу немесе жойылып кету жөнінде түрлі деректер бар. Философ ғалымдардың пікіріне жүгінер болсақ, қалай болғанда да «жөктан бар пайда болмайды, ол ескінің орнына пайда болады» деген пәлсапалық көзқарас әр ұлттың, әр мемлекеттің қалыптасу тарихын жетік меңгеруде, оны меңгеруде асығыстық жасамаудың, үстірт, біржақты қарамау салмағын артады.

Сан ғасырлық тарихы бар Қазақстан мемлекетінің өткен күндердегі ауыр да азапты тарихы қайсар ел ұрпақтарының қажырлы да мықты, өр де өжет, батыр да батыл, намысқой да жігерлі болып өсулеріне ықпал етті. Ата-бабадан дарыған өжеттік пен өршілдік, өр кеудесін ешкімге бастырмайтын, басынан сөз асырмайтын, қатыгезді тезте сала алатын, тентетін тыя алатын, езіне тән табиғи болмыс-бітімі, жаратылысы, өзтелерден ерекшеленіп тұратын дара тұрмысы мен тіршілігі бар Түркі әлемінің ұрпақтары сан қилы тарих бедерлерімен ерекшеленетіндіктерін дәлелдеді. Небір алпауыт елдер мен мемлекеттер құрсауынан аман қалып, ұрпақ болашағы мен келешеті үшін жап алып, жан берісіп, көкбөрілігі арқасында бұл өмірден баз кешкен сонау ерте кездердегі Білге қағандардан бастап, ХІҰтасырда:

*«Құйрығы жоқ, жалы жоқ,
Құлан қайтіп күн көрер.
Аяғы жоқ, қолы жоқ,
Жылан қайтіп күн көрер»[1]*

- деп, толғаған Асан Қайғы абызға, шапқыншылық тұстарда көмейлерінен елді рухтандыратын жыр жолдарын жолдап, төкпе жырды төгілген жыраулар поэзиясының өкілдеріне, сол тұстарда елді қас дұшпандарға қарсы күреске үндеп, бағыт беріп, сара жол нұсқаған батыр әрі ақылгөй билеріміз бен хандарымызға, бертін келе, жар құлағы жастыққа тимей, бастарын тауға да тасқа да соққан ержүрек Исатай мен Махамбет бабаларымызға, кеңестік жүйе тұсында қазақ елінің құрдымға кету қаупін сейілдіру мақсатында қоғам қайраткері қызметтерін атқара жүріп, тағдыр тозағында күйіті-жанған арыстарымыз бен аяулы апаларымызға, кеңестік жүйенің қыл арқанын бұзып-жарып, шыбын жандарын шұбсрекке түйіп, Тәуелсіздік туын желбіретіп, қыршын кеткен кешеті Желтоқсан көтерілісінің қаһармандарына мәңгі бақи қарыздар екенімізді дүркін-дүркін еске салып отыру-қазақтың деген әрқайсымыздың азаматтық парызымыз.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі бүгінгі тыныс-тіршілігіміз бен тәуелсіздік тұғырын нығайтудағы аяқ алысымыз дос қуанып, дұшпан күйінетіндей дәрежеде. Сан мыңдаған ғасырлар бойы арман еткен бостандық, ешкімге жалтақтамай өзге елдермен терезесі тең құқылы, атқарып жатқан істер мен еткен еңбегіміздің нәтижесі өскелең ұрпақ итілігіне қалатынын саналы түрде білетін, ұтыпатын, сезетін дарқан кеңіл еш алаңсыз тер төтуте ықтияр. Өте ұзақ арпалыс, тартыс, сұркін арқылы келген Тәуелсіздік таңының әр күні, әр сағаты, керек десеңіз, әр минуты алтынмен айырбастауға тұрмайтын құндылығымен ерекше. Етеменді ел атанып, соған сай іртемізді бекітіп, мемлекет ретінде шекарамызды нығайтқаннан кейін талай ғасырлар мен жылдар лықсыған ащы запыран мен кеудені кернетен құш-қуатты енді тана аятын тыпшытыпыл басқан жас, Тәуелсіз мемлекеттің аяғынан тік тұрып, нығаю жолына арнаудамыз, Бір қоғамнан екінші қоғамға ауысу тұсындағы қиямет қиын өзгерістерді, кедергілерді, тосқауылдарды жену, сол жолда табандылық пен тозімділік таныту, бұлдыр белестен адаспай өту-қыратылық пен коре-тендікті талап ететіндігі баршамызға тсінікті. Тәуелсіздік таңы атқан алғашқы жылдары жақын жәнс алыс шетел жұртшылығы қатарында біздің де біраз абдырап қалғанымыз бар. Бірақ, Алла тағала молынан берген ұлттық ерекшелігіміз (тығырықтан тез шыға алатын қабілетіміз) өзге мемлекеттерге Карағанда етек-жеңімізді аз уақыттың ішінде қымтауымызға әсер етті. Міне, содан бері де көзді ашып-жұмғанша жиырма жылдың жүзі болды. Кешегі 1991жылы дүниеге келген ұл мен қыз бүтін ел тізгінің қолға алар тақымы атқа тиген ер азамат, бұрымды бойжеткен жасына келді.

Жиырма жылда жеткен жетістіктер мен алған асулар адам сенер-сенбес деңгейде. Қазақстан мемлекетінің атақ, абыройы дүниенің түкпір-түкпірін шарлап, соның ішінде, қазақ деген ұлттың орны мен беделі жер жиһанды Қыдыр Ата секілді аралауда.

Осыған дейін алыс шалғайдағы кейбір ірілі-ұсақты мемлекеттердеті ұлттар мен ұлыстардың бірі танып, енді бірі танымай жатса, бүгінгі күні көзі ашық, көкіреті ояу, кеудесінде жаны бар әлем жұртшылығы тайлы тұяғымен таниды десек, артық болмас. Бұндай танымалдыққа бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып, елдігімізді, бірлігіміз бен ынтымағымызды таныта алатын қабілет-қарымымыз бен ұйымшылдығымыздың, алыстатыны көзбен көріп, жүрекпен сезе білетін сезімталдығымыз, өзтете ұқсамайтын табиғаты бөлек жаратышысымыздың арқасы.

Солардың ішінде ауыз толтырып айтарлық басты-басты оқиғалар, жетістіктер - өсіп келе жатқан ұрпақ үшін үлгі-өнетте. Өйткені, онда әрбір ұлтжанды ұландардың төгілген қаны мен еткен еңбегінің табы, ізі жатыр. Бұрындары көп нәрсеге мән бермейтін, етек-жеңі кең, жиған-тергенін онды-солды шашу үшін ғана жинауға дағдыланған ел нарықтық заманның ағымына қарай жинақталуға, үнемдеуге әлі де

Абагі атындағы ҚазУПУ-дың Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, №4(38), 2011 ж.

болса бейімделе алмай жатқан тұсымыз көп, Қоғам өзгерісі, өмір ағысы әлі де болса, бізден сергектікті, жинақылықты, алғырлық пен шашпаңдықты, көштен қалмай, ілгері жылжуды, тіпті, бір-скі адым алға озуды талап етуде. Қазіргідей жаһандану заманы мықтылар мен сенімділердің, күштілер мен бәсекелес-тердің, интеллектуалдық ой-өрісі жоғары, озық технология қыр-сырын жетік меңгерген, өзіндік көзқарасы мен білдірген ойын дәлелдей алатын, пікір білдіруді оқ бойы озық алда болатын, аяғынан нықтұрған жекетұлғаны тәрбиелеу міндеті тұр.

Академик жазушы М.Әуезов: «Ұлт пен ұлтшыл, ел мен елді байланыстыратын бір-ак нәрсе-білім»[2] деген көрегендікпен айтқан ойы Туркия мемлекетінің ұлтжанды көшбасшысы Ата Түрктің кезінде айтқан: «Ешбір ұлтқа қожалық жасауға болмайды Ұлтқа, халыққа тек қана қызмет ету керек. Қызмет еткенде ғана елді басқаруға құқылы» [3] деген пайым-парасат үндестігінің астарында телегей теңіз мән жатқанын ұғынған дұрыс.

Мемлекеттер арасындағы түрлі саяси, мәдени, экономикалық-әлеуметтік байланыспен қатар өзара бәсекелестік болатындығы заңды құбылыс. Бәсекелестік-әр елдің қарышты қадам жасауына, адам ақыл-ойымың шарықтау деңгейіне көтерілуіне, адамзат өмірінің қолжетімді мүмкіншіліктерін толық пайдалану тетіктерін ойлап табу, оны іске асыру, күнделікті тіршілік тауқыметін жеңілдету, бір сөзбен айтқанда, дүниедегі барлық нәрсені адамның өте жақсы тұрмыс сүру игілігіне айналдыру.

Жас мемлекетіміздің қарқынды дамуымен қатар алдағы уақыт еншісінде атқарар мақсат-міндеттері шаш етекпен. Атап айтқанда, білім беру жолдары мен тетіктерін жетілдіру, ел экономикасын арттыру жолдарын қарастыру (мемлекет тарапынан өндіріс орындарын салып, іске қосу жолдарын жетілдіру; шикізат көздерін өз елімізде өңдеу, өндіру; озық технологияны меңгеру мен басқаруға қазақ ұлтының көптеп тартылуына қадағалауды күшейту, ел байлығын үнсімі жұмсау т.б.) және бүгінгі күнге дейін белгілі-белгісіз себептермен әлі күнге дейін тарихи Отанымызға ішіп келе алмай жүрген болмаса көшіп келуге мүмкіндігі жоқ қандастарымыздың тұрып жатқан жерлеріндегі тұрмыс-тіршіліктерінің қалыпты болуына мемлекет тарапынан мән беріп, ұлттық әдет-ғұрып, салт-сана, дәстүріміздің дамуына, нығаюына ықпал етуді күшейту, тіл тазалығы мен дін, діл мәселесін қадағалау, адамзат қол жеткізген ғылым тетіктерін одан ары жетілдіру, жаңа ғылыми жаңалықтарды жаңғырту.

Президент Н.Ә. Назарбаев салған данғыл жолдың алғашқы жетістіктері өз жемісін беруде. Тәуелсіздік алған алғашқы жылдарда елдегі қиыншылыққа қарамастан, дарынды жастарды шетел асырып, «білім» атты теңіз тұңғиығында жүздіруі, сол жолда атқарылған жұмыстар тізбегінің нәтижесі соңғы жылдары жемісін бере бастады.

Күдік пен қорқынышқа толы, үміттен гөрі сенімсіздік белең алған алмағайып заман кезіндегі әрбір қолға алған істің нәтиже берер-бермесі ішкі интуиция мен батылдыққа ғана байланысты болғаны бүгін ертсіздей елестейді. Бүгінгі күні бұлыңғыр, ертеңі елес сол жылдардағы жас өскіндердің жат елге барып, білім көрмей сусындап, арада біраз жыл өткеннен кейін туған елге оралып, елдің жарқын болашағы мен ертеңі үшін еңбек сеіп жатқандарын бейбіт замандағы ерлік деп бағалауға тұрарлық.

«Ұлым деп еміренбесе, ұлтым деген ұл қайдан туылсын» деген халық даналығы тегін айтылмаса керек.

пенде атаулыға бұл жалғанда жылы сөз бен ыстық пейілден артық еш нәрсе қажет емес.

Жылы сөз, ыстық көзқарас небір зұлым мен қатыгез деп табылған жанды еріксіз иілдіріп, ақылға жүгіндіреді. Құдайта шүкір, бүгінде еліміз деп еңіреген, жұртым деп бүкіл бар ынта-жігерімен, ақыл-парасатымен. Саналы да салмақты ойымен көзге түсіп жұртен қазақ жастарын көргенде риясыз қуанышқа кенелесің.

Күнделікті қым-қиғаш қарбалас тіршілікте бізге керекті-аса сақтық әрі ыждаһаттылық. Кей кездерде сырт көзбен көз жүгіртетін болсақ, істің тетігін таба білген шетелдік компаниялар қолға алған істерін шыр көбелек айналдырып, өздері құрған немесе ашқан қызмет түрлерін қалайда жандандырып алып кетудің тетігі мен кілтін таба қоятындықтары таң қалдырады. Сәл ойланып, қырағылықпен ден қойсақ, біздің де биік шындарды бағындыруға қабілет-қарымымыз жететіндігін жиі еске салып отыру ләзім.

Технологиясы бойыпша қарышты дамыған жапондар мен еврейлер балаларын сәби шақтан бастап еркелете отырып: «Сен кереметсің. Сенен асқан ақылды жоқ. Қазір сен өзіне берілген тапсырманы орындай аласың. Оған сенің ақылың жетеді» т.б. көтермелеу, деген сөздерді көп айтады.

Мүмкін, осындай өмірлік тәрбие ілімдерін бізге де қолдану нәтижелілікке жетелейтін болар. «Ер болам деген ұлдар бірін-бірі батыр дер». Қазіргідей күніне, кей кездерде сататына небір уақиғалар мен жағдаяттарға толы жаһандану дәуірінде қалай болғанда да азаматтық биік тұлға мен адамгершілік асыл

қасиеттерді сараптай, саралай алған абзал.

Әбу Насыр әл-Фарабидің: «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие беру керек, тәрбиесіз берілген білім-адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның өміріне зиян әкеледі»[4] дегенін жадымыздан шығармай, Тәуелсіз елдің тұғырлы дінге тиген нығайтатын жастардың әрбір атқарған ілгері мен апта жылжу қарқынын қадағалап, ұлттық накыш-бояу, кескін-келбет пішінінің қанық, ерекше болуы әрбір басқан қадамның дұрыс-бұрыстығына, әр атқарылар шаруаның жауапкершілігін түйсіне, сезіне алуға байланысты.

Тәуелсіз Қазақстан болашағынан күтер толағай табыстар қоржыны мол болатындығына сенеміз. Сенім бар жерде үкілеген үміттің орындалатыны сөзсіз. XX тасырдың ақиық ақыны Мұқағали Мақатаев өз күнделігінде: «Менің оқырмандарыма келе жатқан XXI тасырдың ұрпақтары болады», - деп жазыш кеткен болатын. Алыстан Алатаудың Мұзбалағы іспеттес биік жанның:

*«Біз жараттық мынау газжап гасырды,
Тарихы оның біздерменен ашылды.
Біздің мына қолтаңбамыз басулы,
Құрметтеңдер жиырмасыншы гасырды»*,[5]

- деген жүрек түкпірін жарып шыққан отты жыр жолдары табиғатында асаудың қаны мен болмысында жер тырпыған жылқы тектес мінезі бар қазақ ұл-қыздарына сенгендіктен айтса керек.

XXI ғасыр есігінің айқара ашылғанына небәрі жиырма жыл толды. Қыран құс болып туымыз іспетті көтілдір аспанда қалықтап ұшқан Мұзбалақ жырларының өміршеңдігі мен құндылығы жылдар жылжы-ған сайып жаңғырыш, жандана түсетіндігі, уақыт өлшеміне сыймай күн өткен сайын рухани азық алар суат бастауына айналмақ. Сол суаттан нәр алған Тәуелсіз Қазақстанның тәуелсіз ұрпақтарының алар асулары, шығар биіктері ұшан-теңіз.

1. *Бес гасыр жырлайды. -I том. —Алматы: Жазушы, 1989. -494 б.*
2. *Нәубет. Публицистикалық ой-толғау. ~Алматы: Жата, 1990. -33 б.*
3. *«Түркі Яшин зияландыртаадаар: Мехмет Акиф Ерсой, Ахмет Байтұрсынұлы» атты Халықаралық Симпозиум батдар.шмасы. -2011жыл, 10-15 қазан. -38 б.*
4. *Абусейтова М.Х. Казахстан и Центральная Азия в XV-XVII веках: история, политика, дитамития. - Алматы: Диқ-Пресс, 2002. -С. 27.*
5. *Мұқағали Мақатаев. Өлеңдер, поэмалар. Алтын қалам сериясымен. -Алматы: Ан Арыс, 2009. -319 б.*

Резюме

Данная статья рассматривает размышления о прошлом, настоящем и будущем независимого государства Казахстана и делается сравнительный анализ мнениям и рассуждениям.

Summary

This article looks at thinking about the past, present and future of the independent goverment of Kazakhstan and made a comparative analysis of the views and arguments.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРК НА УРОКЕ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА

Р.Ж. Оразалинова - ст. преподаватель кафедры романо-германских языков КазНПУ им. Абая

Пословицы и поговорки играют большую роль в человеческой речи. Возьмите любой роман, рассказ, газету или журнал и даже научные труды, и Вы найдёте в них большое многообразие пословиц и поговорок. Почему же пословицы и поговорки, являясь составной частью как устной, так и письменной речи, встречаются так часто?

Пословицы и поговорки отражают многообразие жизни народов. Они хранят в языке крупницы народной мудрости. В них отражены история и мировоззрение создавшего их народа, его традиции, нравы, обычаи, здравый смысл и юмор. Многие пословицы и поговорки интернациональны; к немецким пословицам часто можно подобрать русские пословицы, имеющие почти тот же смысл. Если пролистать любой из небольших сборников русских пословиц и поговорок, то можно наткнуться на названия старых русских городов как Тула (Tula), Киев (Kiew), Москва (Moskau), на обозначения русских платёжных единиц как рубль (Rubel), алтын (Altyn), или копейка (Кореке), или же названия таких русских нацио

нальных блюд как щи (Kohlsuppe), каша (Brei). названия домашней утвари и посуды, как самовар (Samowar), сани (Schlitten) и телета (Wagen) и многое другое. Эти пословицы и поговорки русского языка хранят следы многих значительных событий из истории русского народа, преданий и др.

Пословицы и поговорки служат для передачи информации и прежде всего для обозначения определенных типичных жизненных ситуаций или для выражения взаимосвязи между различными объектами и являются языковым знаком. Но они являются не только знаком, но и выраженной языковой моделью представленных ситуаций. Возьмите любую пословицу и сравните её с обозначенной ситуацией. Вы можете установить, что и пословица и ситуация одинаковы. За двумя зайцами потонисься - ни одного не поймаешь, (дословни: JagstduzweiHasen, wirstdukeineneinzigncfangen) - Если ты одновременно делаешь два дела, ни одно толком не сделаешь.

Использование на уроке пословиц и поговорок имеет не только познавательное, но и обучающее значение. Собственно пословицы:

Клише с образно обоснованным общим значением.

(русская пословица - РП) **Аппетит приходит во время еды.** - (дословный перевод - ДП) DerAppetitkommtwaehrenddosEssens. - (Пояснение клише - ПК)

InteressemidBegeisternmfgureineSachewerdendarnbeieinemMenschengeweckt, wennersichmildieserSachezubeschaefitigenbeginnt. — (Дополнительные сведения—ДС)

DasSprichwortstammtausdemFraiiioesischen, wurdeaberindenletzten 50 JahrenauchimRussischema 11 gemeingebracuch 1 ich. - (Немецкий эквжачент - НЭ) **DerAppetitkommtbeintEssen.**

(РП) **Большому кораблю - большое плавание.** - (ДП) Ein grosses Schiff ist fur eine grosse Fahrt (vorgesehen unci geeignet). - (ПК) Ein herausragender Mensch muss und kann Grosses, Wichtiges vollbringen.

— (ДС) Моeglicherweise geht dieses Sprichwort zurueck auf einen Ausspruch des altroemischen Satirikers Petronius, der lautel: "Ein grosses Schiff hat grosse Kuehnheit". — (НЭ) **Grosse Schiffe machen grosse Fahrt.**

(РП) **Во всемъенебезурода.** - (ДП) Keine Familie ohne eine Missgeburt. - (ПК) **In jeder menschlichen Gemeinschaft findet sich ein Individuum, das anders ist als alle iibrigen, und sich von diesen durch bestimmte, meist negative, Eigenheiten unterscheidet.** - (НЭ) **Keine Familie ohne Makel / In jeder Herde findet sich ein schwarzes Schaf.**

(РП) В тихомомутечерти водятся. - (ДП) In einer stillen Untiefe hauesen die Teufel. - (ПК) *Ein stiller, sich bescheiden gebender Mensch erweist sich zu Handlungen faehig, die man ihm niemals zugetraut heatte.* - (НЭ) **Stille Wasser sindtief**

(РП) **Волков бояться - в лес не ходить.** - (ДП) Die Woelfe furchten heisst nicht in den Wald gehen. - (ПК) *Her die moeglichen Gefahren oder Schwierigkeit&n im Zusammenhang mil einer bevorstehenden Sache fuerchtet, der sollte sie erst gar nicht in Angrijf nehmen* - (НЭ) - **Wer die Domett fuerchtet, kommt nicht in den Busch.**

(РП) **Дарёному коню в зубы не смотрят.** - (ДП) Einem geschenkten Pferd sieht man nicht in das Gebiss. - (ПК) *Ein Geschenk muss so genomnien werden, wie es ist. seine Mangel sollte man nicht beachten (oder gar seine Unzufriedenheit drueber zum Ausdruck bringen).* - (ДС) Dieses Sprichwort ist international verbreitet, die meisten europaischen Voelker verwenden es. - (НЭ) **Einem geschenkten Gaul sieht man nicht ins Maul.**

Известные литературные цитаты, представляющие тип пословиц. (Замкнутые изречения с переносным значением, требующие дальнейшего разъяснения).

Кукушка хвалит Петуха / За то, что хвалит он Кукушку(I. JI. Krylow). — **Der Kukucklobt den Halm deswegen, weil der Halm auch den Kukuck lobt.** - Das Klischee ist ein syntaktisch und intonatorisch leicht modifiziertes Zitat aus der Fabel " Der Kukuck und der Hahn" von / A.Krylow. Halm und Kukuck preisen gegenseitig den angeblich herrlichen Gesang des anderen. - Die Paroemie wird uebertrageh gebraucht und verwendet, wenn ein Mensch einen anderen nicht fur dessen wahre Verdienste lobt, sondern allein, weil dieser ihm ebenfalls Schmeichelhaft.es gesagt hat.

Ох, тяжела ты, шапка Мономаха(А.С.Пuschkin). - **Ach, schwer hist du, Miitze des Monomachs.** - Diese Worte Boris Godunows aus der gleichnamigen Tragoedie von A.S. Puschkin sollen zum Ausdruck bringen, wie schwer die Zarenwuerde auf einem Menschen lasten kann. Die Muetze des Monomachs war in Russland ein Symbol der Zarenhenrrchaft. -Die Spruchformel wind uebertragen gebraucht und besagt, dass seine prominente gesellschaftliche Position auch belastend sein kann. Народныеафоризмы:

(Клишепрямыммотивированнымообщимзначением).

(РП)**Бережёного (и) ботбережёт.** - (ДП)Denjenigen, der selbsl auf sich achtet, behuetet (auch) Goit. -

(ПК) *Einen umsichtigen, bedachtsamen Menschen bewahrt auch das Schicksal vor Gefahren.* - (НӘ) *Wer sich selber hueitet, den hueitet Gott*

(ПП) *Всё хорошо, что хорошо кончается.* - (ЦП) *Alles ist gut, was gut endet.* - (ПК) *Als insgesamt gut und gelungen kann nur das betrachtet werden, was einen positiven Ausgang genommen hat* — (НӘ) *Ende gut, alles gut.*

Сравнительные обороты:

Белый как снег — *weiss wie Schnee*

Бледный как полотно - *bleich wie ein Leinentuch*

Вольный как ветер — *frei wie der Wind*

Дрожит как осиновый лист - *zittert wie Espenlaub*

Красный как рак - *rot wie ein Krebs*

Нем как рыба - *stumm wie ein Fisch*

Работу с пословицами можно проводить как индивидуально, так и групповую.

Пословица в ситуации. Каждой группе дается какая-нибудь пословица, с которой они должны придумать ситуацию. Затем каждая группа делает презентацию.

Следующий вид работы противоположен предыдущей. Он заключается в том, что каждой группе дается определенная история. Участники должны угадать, какая из пословиц могла бы стать наиболее удачным окончанием. Данная форма работы даёт возможность высказать каждому члену групп своё мнение. Обучающиеся могут также подобрать к немецким пословицам пословицы других народов, имеющие почти тот же смысл.

Test

Задание: Постарайтесь найти немецкие эквиваленты к следующим пословицам и поговоркам.

1. Цыплят по осени считают.
2. Appetit приходит во время еды.
3. Что с возу упало, то пропало.
4. Нет худа без добра.
5. В тихом омуте черти водятся.
6. Долт платежей красен.
7. Делу время, потехе час.
8. О вкусах не спорят.
9. Кто рано встаёт, тому бот даёт.
10. Век живи — век учись.
11. Семь раз отмерь, один раз отрежь
12. Лёток на помине.
13. Москва не сразу строилась.
14. Смелость города берёт.
15. Рука руку моет.
16. Сделать человека.
17. Не всё золото, что блестит.
18. Наперёд не затадывай.
19. Краткость - сестра таланта.
20. Нет дыма без огня.

1. Пермяков Т.Л. 300 общеупотребительных русских пословиц и поговорок (для говорящих на немецком языке). - М: Рус.яз., 1955.
2. Коток П.М. Немецкие пословицы и поговорки. - Киев: Радяцька школа, 1963.
3. Малик О. С. 400 немецких рифмованных пословиц и поговорок. - М: Высшая школа, 1963.

Түйін

Мақалада мақал-мәтелдердің шет тілін оқытуды қолдану тәсілдері туралы айтылады.

Summary

This article is about the use of proverbs at the lessons of foreign languages.

ДЕҢГЕЙЛЕП ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ БАСТЫ БЕЛГІЛЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДАҒЫ ОРНЫ

М.Қ. ЖАЗЫҚОВА - Ақтөбе мемлекеттік педагогикалық институты аға оқытушысы, п.ғ.к.

Деңгейлеп оқыту технологиясы шетелдік педагогика ғылымында 20-шы ғасырдың басында енген. Ал кеңестік педагогикада бұл мәселені О.Б. Логинова (деңгейлік саралап оқыту), В.В. Фирсов (міндетті нәтижеге негіздеп деңгейлеп оқыту), В.П. Беспалько (тапсырмалардың «қиыншылығын есепке алу» әрекетінің төрт деңгейі) т.б. ғалымдар қалыптастырған.

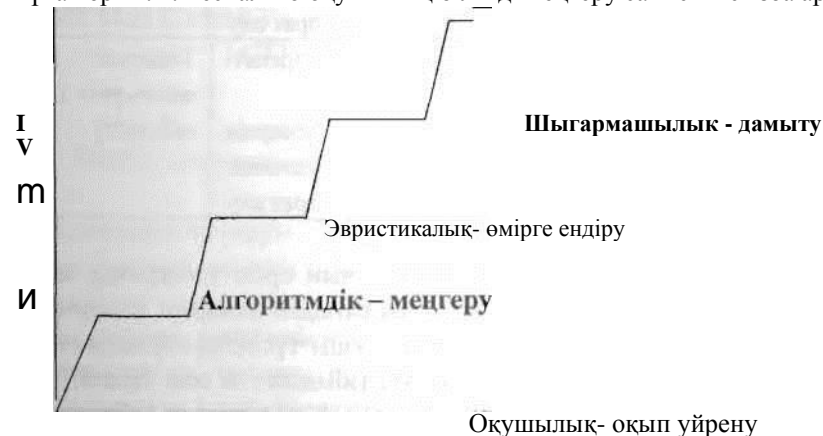
Белгілі ғалым В.П. Беспалько оқу материалдарын меңгерудің төрт деңгейін ұсынады. Бірінші деңгей - оқушылық. Мұнда берілегін тапсырмалар білімнің минималдық шетінде мемлекеттік стандарт талаптарына сәйкес бағдарлама шеңберіне сай болуы керек. Тапсырмалардың жас ерекшеліктерін ескеріле берілуіне де ерекше назар аударылады. Бірінші деңгейде бағдарламаға сай тіл үйренуші лексикалық және грамматикалық тапсырмаларды, тілдік ережелер мен жазба жұмыстарын орындайды.

Екінші деңгей - алгоритмдік. Бұл деңгейде оқу материалдарының мазмұны түрленіп, күрделене түседі. Оқушыларға берілетін тапсырма түрлері бірінші деңгейге қарағанда әлдеқайда күрделі болады. Осыған орай оқушылардың өз бетімен жұмыс істеу деңгейі де арта түседі. Сондай-ақ екінші деңгейде оқушылардың оқуға деген ықыласы жоғарылайды, жаңалықтарды қабылдау дәрежесі мен жауап беру көрсеткіші артады.

Үшінші деңгей - ізденушілік (эвристикалық). Бұл деңгей оқушылардың шығармашылық мотивтері - ЯНҚ айқын көрінуімен, логикалық ойлау дәрежесінің жоғарылығымен, жеке басының белсенділігімен, білімді жаңа жағдайда пайдалана білуінің артуымен сипапалады. Мұның барлығы деңгейлік тапсырмалардың танымдық жағынан жетілуіне, тереңдетілуіне мүмкіндік береді. Оқушы талдау - сипаттау, саыстыру жұмыстарын жүргізеді.

Төртінші - шығармашылық деңгей. Бұл деңгейде баланың дарындылығын, тапсырмаларды орындаудағы ізденімпаздығы рухани-интеллектуалдық шеберлікке ұитасады. Яғни бұл деңгей дарынды, ізде- нипаз, қабілеті жоғары балапарға арналады. Мұндай оқушыларға мұғалім дайындықты қажет ететін тақырыпты ғана береді, соған байланысты оқушы атына максат қояды, зерттеу әдістеріп іздейді, өз бетімен қорыпнды жасайды,

Мұнан әрі В.П. Беспалько оқушының білімді меңгеру сатысын сызба арқылы былай көрсетеді:

Бұл сызбадан бастапқы оқушы деңгейінен шығармашылыққа дейінгі деңгей айқып көрінеді. Деңгейге бөліп оқыту үшін сабақ жаңаша жоспарланады. Оқушыларға деңгейлік тапсырмалар беру арқылы сантүрлі жұмыс жүргізіледі: алтан білімін жүзете асыратындығы тексеріледі; өз бетімен жұмысы орындауға бейімділігі бақылауға алынады. Қорытындысында деңгейлік тапсырмалар арқылы жұмыс жасаудың тиімділігі байқалады. Оқушылардың белсенділігі мен іскерлігі артып, шығармашылыққа ұмтылады, біліктілігі жоғарылайды.

Деңгейлік тапсырмаларды орындау барысында төмендегідей іс-әрекеттер жүзеге асырылады:

1. Интеллектуальдық іс-әрекет, берілген жаңа ұтымды еске ұстау, тұсіну;
2. Ойлау операциялары (талдау, жинақтау, жіктеу, т.б.) алтан білімді жіктеу, саралау, нетізгі түйінді бөліп апа білу;
3. Тілдік таңбаларды қолдану- жаңа білімді тәжірибеде, жаңа жағдайда пайдалану;
4. Бағалау, пайымдау - жаңа керектігін пайымдау;
5. Түсіну -жаңа материалды түсіну, өзінше түсіндіру, болжам жасау.

Деңгейлеп оқыту жүйесінің ерекшелігі тіл үйренушінің сабақ барысында бірнеше жұмыс түрлерін орындауға мүмкіндік алатындығында. Ғалымдардың пікірінше, бұл технологияны енгізуге оқу ақпарат- тары көлемінің ұлғаюы, оқушыларға түсетін салмақтың артуы басты себеп болған. Деңгейлеп оқыту оқушыларға қойылатын талаптардың әртүрлілігі арқылы жүзеге асырылады. Деңгейлеп оқыту техноло- тиясы тиімді болу үшін жеке тұлға ерекшелігіне, пән бойынша білімді итеру деңгейіне көңіл бөліну керек.

Деңгейлеп оқытуды енгізуде мектептің жұмысты ұйымдастыру мүмкіндігі, әр топқа қойылатын талаптардың нақты болуы, мұғалімнің бір деңгейдегі оқушылармен жұмыс жүргізу барысында топтың даму динамикасын меңгеруі ескерілуі тиіс.

Оқушы деңгейін анықтау үшін өлшем мен оның төмендетідей критерийлері ұсынылады:

Деңгей	Сөйлеу жағдаятының технологиясы	Коммуникативтік міндеттер	Коммуникативтік қажеттіліктерді жүзеге асырудағы ептілік	Өзара іс- әрекетке түсу ептілігі
1 -бастауыш	Стандартты сөйлеу жағдаяты (күнделікті тіршілікке қатысты)	Сөйлеу әдебі бойынша	Сөйлеу іс-әрекеті түрлері: қарапайым қажеттіліктерді қанаттандыру, ақпарат беру	Тақырып минимумы (2, 5, 6 сөйленіс. Сыни қатынас ой-ниеті)
2-нетізгі (базалық)	Түптік сөйлеу жағдаяты (тілін үйрейдіретін елдік тіліидеті)	Эмоционалды-экспрессивті ой- ниеті	Сөйлеу іс-әрекеті түрлері: құрмыстық, ресми жат'дайда қатынас орнату, ақпарат алу	Тақырып минимумы (10, 11, 12 сөйленіс)
3-жотары	Әлеуметтік-мәдени тұрғыдағы сөйлеу жатдаяты	Котнитивтік ақпарат	Сөйлеу іс-әрекеті түрлері: ресми, іскерлік жатдайда қатынас орнату, ақпарат ;ілу	Тақырып минимумы (13, 15 сөйленіс)

Көп жылдық тәжірибе бұл технологияны жотары оқу орындарының орыс топтарында қазақ тілі сабақтарында қолдана отырып, студенттердің бастапқы, оқушылық сатыдан жоғарғы, шығармашылық сатыға жетуіне қол жеткізуге болатындығын дәлелдеді. Ол тек оқытушы түсіндіруі арқылы ғана емес, студенттің жеке іс-әрекеті арқылы да жүзеге асады. Технологияның тиімділігі де осы. Деңгейлік оқыту жүйесінде студент сабақ үстінде бірнеше жұмыс түрлерін орындауға мүмкіндік алады. Сол арқылы әр студенттің өз даму деңгейінде оқу материалын меңгеруін қамтамасыз ету, әр студентке өз мүмкіндігін барынша пайдалану арқылы білім алуына көмектесу мақсаты қойылады. Деңгейлік оқыту әртүрлі деңгейдегі студенттермен саралап жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

Студенттердің даму ерекшеліктері мен білім деңгейлерінің әртүрлілігіне қарай топта үздіктер де, ұлтермеушілер де болады. Сондықтан оқытушы сабақтың барлық кезеңінде деңгейлеп-саралап оқытуды ұйымдастырады. Ол үшін қиындық дәрежесі әртүрлі. АВС деңгейі бағдарламасы алынады. Олардың арасында қатаң сабақтастық болуы керек.

Деңгейлеп оқыту технологиясы бойынша оқытушы жаңа тақырыпты өте отырып, өткен тақырыпқа бірнеше дүркін орала алады. Бұл студенттің қарапайымнан - күрделіге, репродуктивті бітімнен

шығармашылық ізденіске жетуге, әр оқушыға оқу материалын «Түсіну» деңгейінен «Білімді тасымал- дау», «Көшіру» деңгейіне дейін меңгеруіне мүмкіндік береді. Бұл технология бойынша оқытушы тарауларды жинақтап, топтап 7-12 сағаттық тірек сызба түсіреді. Сабақтың негізгі түйіні тірек сызбадан көрі- ніс алады.

Тақырып соңында тестілеу, сынақхат, шытарма қарастырылады. Оларды студенттер әркім өз бетінше орындайды. Жұмыстың нәтижелілігі оқытушыға да, студентке да керек, себебі студент білімі бағалана- ды. Ал студентке қойылатын бата - оқытушы іскерлігі мен шығармашылық әдіс-әрекетінің қорытын- дысы.

Көпдеңгейлік оқыту - тілді бастапқы дәрежеде білу, ана тілі дәрежесінде білу, екінші тіл деңгейінде коммуникативтік қарым-қатынасқа түсе алатындай дәрежеде білу деген ұтымдармен байланысты. Қазір қазақтілін оқытуда 9 деңгейге дейінгі жұмыс түрлері қолданылып жүр.

Ал қазақ тілін өрте ұлт өкілдеріне ментертуде көп жағдайда бес және үш деңгей қолданылып жүр. Осыған орай әр деңгейдің грамматикалық минимумы жасалады. Қазақ тілін орыстілді дәрісханаларда деңгейлеп оқытуды жүзеге асыруда тілдік ортаның маңызы зор. Сол сияқты мектептер мен жотары оқу орындарында тіл лабораторияларын ашу қажет. Оларды линтафон, слайд, видеофильм, кодоскоп, видео- таспа, аудиотехника, теледидар, компьютер, кпиптер, электрондық оқулық, интернет жүйесімен қамта- масыз ету, видеотекалар дайындау, жеке кабиналар мен видеосабак бөлмелерін жабдықтаудың маңызы зор.

1. Беспалько В.П. *Слагаемые педагогических технологий. М.: Педагогика, 1989.*

2. Қабдықайырулы Қ., Монахов В., Оразбекова Т. *Оқытудың редатнотикалық жаңа технолоргиялары. - Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1999.*

3. Өмірбаева К. *Қазақ тілін көпдеңгейлік оқыту. Алматы, 2002.*

Резюме

В статье говорится об особенностях технологии многоуровневого обучения при преподавании казахского языка в русских группах.

Resume

The article says about the technology features multi-level training in teaching the Kazakh language in Russian groups.

ШЕТ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА СЫН ТҮРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ СТРАТЕГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

А.Қ. Талдыбаева -

ҚазҰПУ-дың роман және герман тілдері кафедрасының француз тілі аға оқытушысы

Еліміздің қайта жаңаруы, білім бсру жүйесіне де жаңаша көзқарастар енгізіп, білім беру жүйесінің мазмұнын байытып, әлемдік білім кеңістігіне еруге мммкіндік туғызып отыр. Қазіргі кезде мұталімнің алдында тұрған үлкен мақсаттардың бірі - жеке тұлға тәрбиелеу, яғни білімді жеке тұлғата батыттау, білім бере отырып, оның қабілетін ашып, дарынын дамыту. Жеке тұлғаны тәрбиелеу дегеніміз өз ойы бар, интеллектуалды дамыған, рухани бай тұлғаны тәрбиелеу деген сөз. Заман талабына сай білім беру үшін мұғалімнің де ізденісін талап етеді. Демек, мұғалім білім мазмұнын байыту үшін, түрлі стратетия- ларды қолдана білуі қажет. Мен өз тәжірибемде әлемдік сын тұртысынан ойпау батдарламасының стратетияларын қолданамын.

Бұл бағдарламаның стратетиялары мұталімнің алдына мынандай міндеттерді қояды:

1. Сабақта ашық өзара қатынастарды қамтамасыз ету, яғни студенттерте сұрақ қойып, отан жауап іздеті, білім апуда жауапты, өзара іс-әрекет жасауға ыптандыратын коммуникативті модельдерді қолдану.

2. Оқыту жүйесінде сын тұртысынан ойлауды және өз бетімен білім алуда көмектесетін кестені қол- дану, яғни қызығушылықты ояту (сұрақтар қою), мағынаны ажырата білу (жауаптар іздеу, мәселені зерттеу), ой- толтанғыс (ойпау процесінің ең жоғарты сатысында мәселені талдау).

3. Сын тұрғысынан ойлау қабілетін және өз бетімен білім алу дағдыларын дамыту үшін барлық тиім- ді тәсілдерді қолдану (текст оқу, тексті түсіпдіру, жазбаша бірлесіп жұмыс жасау, пікірталас тудыру).

4. Ойлап-толғанатын практик болу, яғни оқыту тәсілдерін үйрснуді жалғастыру, зерттеулер жүргізу, мәселені анықтап сол мәселені шешуге арналған жаңа стратетияларды тұжырымдау.

Сын тұрғысынан ойлау бағдарламасы студенттің алдына үлкен міндеттер қояды. Ол - өз алдына сұрақтар қойып, соларға жауап іздеу, әр түрлі мәселелерге байланысты өз пікірін айтып оны дәлелдей білу және басқалардың пікіріне қосылып ой толғау.

Екіншіден, студент білім ану процесінде өзіне жауапкершілікпен қарайды, яғни білімді енжар түрінде меңгермей, оқыған кезде, жазбаша жұмыстар, дискуссия кезінде ізденіс, өз бетінше білім алуға тырысады. Ізденіске негізделген стратегия арқылы студент білімнің қайнар көзін өздері тауып, білімді меңгеру үшін қажетті дағдыларды өз бетімен қолдануды үйренеді.

үшіншіден, топпен бірлесіп жұмыс істейді, яғни бір-біріне құрметпен қарап, зер сапа тындайды, әдептілікті сақтап, батыл сөйлеуге тырысады. Проблемаларды анықтай отырып, жалпы топтың шешімі- не үлес қосады.

Бұл бағдарлама студентті еркіндікке, ой-қиялының дамуына, батылдыққа, Ізденіске жетелейді. Сын тұрғысынан ойлау стратегиялары студенттің ойының дамып, өз бетімен жұмыс істеп, ізденуінс көп қолметін титізеді.

Сын тұрғысынан ойлау технологиясына қойылатын негізгі талаптар мыналар:

- 1) оқытудың ғылымилығы мен жүйелілігі;
- 2) танымдық, тәрбиелік функцияларының болуы;
- 3) оқудың дәлдігі, яғни таңдаулар, анализ, синтез жасай білу;
- 4) дамыту, жеке тұлғаға жеткізу;
- 5) өзін-өзі қалыптастыруға жеткізу;
- 6) әділ пікірге тоқтай білу;
- 7) дүниетанымдылығы;
- 8) логикалылығы;
- 9) өмірді дұрыс бағалай білуі;
- 10) өмірде дұрыс Іс-әрекет жасауға үйренуі.

Бағыттары мен салалары:

1. Білімділік.
2. Саналылық.
3. Мәдениеттілік.
4. Азаматтық оқу-тәрбие.
5. Ұлттық-патриоттық тәрбие.
6. Құқықтық тәрбие.
7. Эстетикалық-экологиялық тәрбиелер.
8. Психологиялық оқу-тәрбие.
9. Ғылымилық.

Сын тұрғысынан ойлау технологиясын сабақта қолданудағы негізгі мақсатым:

- > Француз тілінде еркін, ашық сөйлей білуге баулу.
- > Қабілетіне қарай тақырыпқа байланысты әңгіме жаздыру.
- > Тұжырымды ой айта білу.
- > Сөзжұмбақтар құрастыру.
- > Жұмбақтар шешу.
- > Мақалдар жазу. (француз тіліндегі мақалдардың қазақ тіліндегі баламасын табу).
- > Пікірталас жүргізу.
- > Берілген тақырыпқа диалог немесе монолог құрғызу.
- > Сұрақ қойғызып, жауап беруге (интервью алуға) үйрету.
- > Суретке қарап әңгіме құрау.
- > Бір-бірінің жұмысына сын-пікір айту.
- > Оқыған мәтінге түсінік айта білу.
- > Оқылған мәтінді 1 және 3 жақта айта білу.

- > Өзіндік жұмыс істеуге дағдыландыру. (реферат жазу).
- > Аннотация жазуға машықтандыру.

Сабак барысында осы мақсаттарды алға қоя отырып, әрбір өтілген сабақты өмірмен байланыстыра сұрақ қойын, жауап алу - студенттің ойлау, қабылдау және жеткізу шеберлігін шындап, жақсы нәтижелерге жеткізері хақ. Студенттердің қабылдауын, ойлануын, қиялдауын, сөйлеуін дамытуға жоғарыдағы керсетілген әр мақсаттың атқаратын рөлі зор деп есептеймін.

Соның ішінде, әсіресе аннотация мен реферат жазу күрделі ой еңбегіп қажет ететін студенттердің өзіндік жұмыстарының бірі болып есептеледі.

Реферат - мәтіндегі негізгі ақпаратты ықшамды түрде жазбаша мазмұндап, жүйелеп қорытындылап, **бағалау** болып табылса, ал, аннотация дегеніміз - түпнұсқа мазмұнын байланыстыра отырып, **тұжырымы** түрде қысқаша мазмұндап, сол мәтіннің негізгі өзетінің бағытын, құндылығын, кімге арналғандығы жөнінде қысқаша мағлұмат беру болып табылады. Яғни, студенттердің бұл тапсырмаларды орындау **барысында** мынандай мақсаттарға жете алады: мәтіннің мазмұнын қысқаша баяндауға үйренеді, мотін- **нен** түсінген ойын жазу барысында тілдік тұлталарды дұрыс қолдануға, сондай-ақ олардың сөйлемдеті **орын** тәртібін дұрыс қоя білуге және сауатты жазуға дағдыландырады.

Міне осы жұмыстар оқытушының басшылығымен дұрыс ұйымдастырылған жағдайда студенттердің ой-қиялының дамып, шығармашылық жұмыстарында ізденіп, жұмысының нәтижелі болары сөзсіз.

Бұл технологияны қолданғандаты басты ұстанымым білім алу жүйесіндегі танымдық іс-әрекеттерді қарапайымнан күрделіге ауыстыру.

Білім. Есте сақтау, жаттап алу, білу, еске түсіру.

Түсінік. Оқытанын, білгенін өз сөзімен жеткізе білу.

Қолданыс. Ұйрентен нәрселерін жана жоне нақты жатдайларға қолдана білу, ақпараттарды қолдану, мәселеш шешу.

Талдау. Түсінгені бойынша әңгіме желісін ой елетінен өткізіп сынап білу, зерттеп, шолу жасаті, талдай білу ерекшеліктерін көрсету.

Синтез. Түп нұсқасы бірдей формаларына сүйене отырып, жаңа мазмұндар туғызып модификациялау, синтез жасау. (қоз алдына елестету, болжау, жобалау, құру, түйіндеу, түсіндіру, айту, айтқанын жаза білу)

Бағалау. Сынау, талдау, суреттеу, бата беру, салыстыру, ұпай беру, ұсыну т.б.

Шығармашылық жұмысты орындауда ескеретін мәселе: студенттің еңбегін бағалау. Оқытушы студенттің ізденісін, өздігінен ой қорыта отырып шығарған шешімін, тұжырымын бағалай отырып, студент бойына адамгершілік, дәрбестік, өзіне детен сенімділік және мақтаныш сезімін дамытуы керек. Сын тұрғысынан ойлау технологиясы арқылы студенттерді дамыта отырып, олардың дүниетанымын, ізденімдік қабілетінің дамып жетілуіне, жекетұлға болып қалыптасуына ықпал етуге болады.

Қазіргі таңда білім беру жүйесінің ең өзекті мәселесі - білім сапасының деңгейін халықарапық дәрежеге жеткізу болып отыр. Ол үшін заман талабына сай жаңа технологияларды меңгеру, ұтымды әдіс-тәсілдерді пайдалану, білім беру саласында жүйелі жұмыстар атқару еліміздегі ең маңызды, кезек күттірмейтін ауқымды мәселелердің бірі болып отыр. Ендеше, сапалы білім мен саналы тәрбие беру ісін **үнемі** жетілдіріп, жаңа талап тұрғысынан өзгертіп, оқыту тәсілдерін жаңашаландырып отыруға міндеттіміз. Қазіргі таңда оқытудың сапасын көтеруде ақпараттық технологиялардың берері мол. Қай нәнге болмасын электронды оқулықтардың санын көбейту - алдағы тұрған міндеттердің бірі болуы керек.

Интерактивті оқытуларда жаңа құзырлы қоғамның сұранысына не болып отыр. Оқу пәндерін сапасын көтеруде мүмкіндік беретін тағы бір дүние, ол - интернет жүйесі. Міне, осындай ақпараттық технологияның дамыған заманында көптен қалмай, алдымыздаты әрбір шәкіртімізді бәсекеге қабілетті, өмірде өзін дамытуға бейім, құзырлы азамат етіп тәрбиелеуге тиіспіз.

Резюме

В этой статье говорится о методике обучения с точкой зрения критики.

Summary

In this article the critical method of teaching is described.

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ КАК ВАЖНЕЙШЕЕ УСЛОВИЕ
РЕАЛИЗАЦИИ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА В УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ
НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Л.Ж. Шалданова - канд. филол. н., доцент КазНПУ имени Абая

Необходимость новых подходов к решению проблемы организации учебного процесса в начальной школе обусловлена изменением цели обучения и воспитания учащихся, сменой образовательных парадигм, изменением понятия субъекта обучения и развития. Современная система образования ориентирована на разностороннее развитие личности, способной к самостоятельному жизненному выбору, к самообразованию и самосовершенствованию.

Применение компетентностного и личностно-деятельностного подходов в школьном образовательном процессе является велением времени и направлено на формирование компетентной личности, способной решать задачи в различных ситуациях, опираясь на имеющиеся знания, умения и навыки, на максимальное развитие индивидуальности школьника, его способностей и интересов. Компетентность в данном случае понимается как общая способность устанавливать связь между знанием и ситуацией, осуществлять действие, подходящее для решения проблемы. При этом «предполагается действие не по аналогии с образцом, а опыт самостоятельной деятельности на основе полученных универсальных знаний.» [1,103]

Одной из актуальнейших проблем компетентностного обучения является развитие творческих способностей школьников, способности к самообучению, что способствует выработке активной жизненной позиции в современных изменяющихся условиях.

Творчество является высшим компонентом в структуре личности и понимается как универсальная способность, обеспечивающая успешное выполнение разнообразных видов деятельности. Также творчество рассматривается как вид деятельности и по решению специальных задач, который характеризуется новизной, не традиционностью и трудностью в решении [1,54]. Под творческой деятельностью понимается процесс создания новой продукции с высокими показателями качества.

Творческие способности выступают как индивидуально-психологические свойства личности, способствующие созданию новых, оригинальных предметов и объектов материальной и духовной жизни.

Компетентностное обучение опирается на организацию и управление целенаправленной учебной деятельностью учащихся: учитель выступает в качестве менеджера образовательного процесса. При управлении творческой деятельностью младших школьников наблюдается взаимодействие субъектов, при этом итогом управленческой работы является решение творческих задач, т.е. выполнение необходимых действий учащимися путем преобразования информации в ситуации неопределенности. Младшие школьники должны овладеть важным умением - умением перерабатывать полученные знания в процессе выполнения заданий. Деятельности принцип проявляется в осуществлении на уроке активной самостоятельности учащихся, их готовности к учебной деятельности, к решению творческих задач, способствует развитию компетентности ученика, развитию его личности.

Особое значение в формировании и развитии творческих способностей личности приобретают уроки русского языка в начальной школе, на которых школьникам предоставляется возможность создавать собственную продукцию, самостоятельно решать задачи. На творческих уроках в начальной школе детей необходимо научить пользоваться родным словом, чувствовать и понимать это.

Этапы обучения творческой деятельности, согласно теории П.Я. Гальперина, располагаются следующим образом:

- 1) ориентировка в условиях деятельности: целеполагание, определение возможного результата;
- 2) выработка плана действия с опорой на результаты ориентировки: определение материала, способов и порядка операций для достижения поставленной цели;
- 3) выполнение плана: написание творческой работы;
- 4) контроль: соотнесение полученного результата с целью [2,115].

Названные этапы представляют модель коммуникативно-деятельности технологии, применяемой для развития связной речи учащихся.

На уроках русского языка для развития речевого творчества детей необходимо использовать работу

со словами. Задания носят следующий характер:

1) придумать новое слово, соединив два слова в одно. Например: *слон мышь, волкоптица*. Какие они? Опиши их. Что они любят делать? Что едят? Напиши о них рассказ. Учащиеся, опираясь на имеющиеся у них представления, создают из реальных элементов образы нереальных, фантастических объектов;

2) «Слово-магнит», Это упражнение на развитие воображения помогает детям перейти от слова к созданию собственного текста [3,30].

Младшие школьники учатся воспринимать слово, это энететику. Затем, представив, что данное слово превратилось в магнит, подбирают слова, которые «притягиваются» к нему. Таким образом, слова, подобранные детьми, служат основой для создания собственного текста-сочинения.

Например: *весна (+); поле слов: солнце, травки, листочки, тепло, дети, радость, день*.

«Наступила весна. На деревьях появились зеленые листочки. На улице тепло. Дети играют во дворе. Все радуются теплему дню».

Такие задания развивают творческие способности младших школьников, способствуют формированию речевых умений.

3) Использование элементов игры дает возможность ребенку изменяться, становиться другим. Хитрая, ученик выступает в необычной, не свойственной ему роли. Например, в роли писателя или поэта. Младшие школьники выполняют необычное творческое задание - сочиняют рассказы, сказки, стихотворения.

Так, например, дети придумывают новый конец хорошо известной сказки. Сказка «Красная шапочка» знакома всем детям. Могла ли Красная шапочка убежать от волка? А если бы она владела приемами карате? Или бы у нее была волшебная палочка и шапка-невидимка? Придумай продолжение сказки.

Игра в писателя или поэта развивает словесное творчество детей, способствуют развитию внутренних механизмов процесса воображения у детей. Работа воображения связана с существенной неопределенностью познаваемой ситуации. Такие задания направлены на развитие креативного мышления, умения находить эффективные и нетрадиционные пути решения задач.

4) Проектная деятельность на уроках русского языка способствует формированию у младших школьников умения самостоятельно учиться. Работая со словом, дети создают рассказ о нем: уточняют это лексическое значение, происхождение, определяют, является ли данное слово актуальным, важным. Выполняя подобные задания, учащиеся приобретают интерес к языку, развивают свою речь и культуру.

Таким образом, продуманная система заданий, используемых на уроках русского языка, является важнейшим условием максимального развития творческого и коммуникативного потенциала младших школьников.

Использование компетентностного и личностно-деятельностного подходов на уроках русского языка направлено на формирование активной позиции учащихся. Эффективная организация творческой деятельности на уроках русского языка способствует всестороннему развитию личности младшего школьника,

1. Шахтулари В. В. *Управление творческой деятельностью учащихся, в современной школе*. - Алматы, 2010.

2. Альперин П.Я. *Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий*. - М: Наука, 1966.

3. Сивікі В. А. *Путь к слову*. - М., 1997.

Resume

The article is considered the ways of self- work divided by pupils and teacher at the lesson of Russian language. Also article is shown interesting self- works at the lesson of Russian language.

Түйін

Мақалада бастауыш сынып оқушылардың шығармашылық даму жатдайы қараластырылады. Автор орыс тіл сабағындағы оқушылардың шығармашылық қабілеттерінің даму жолдарын көрсетеді. Сабақта сездікпен жұмыс істеуді ұйымдастырудың үлкен маңыздылығына көңіл бөлінеді.

ОҚУ ҮДЕРІСІНДЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ БІРІ БЕЙНЕТАСПАНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ

С.А. Асқарова - Абай атындағы ҚазҰПУ, кәсіби коммуникация кафедрасының доценті, ф.ғ.к.

Заманауи талапқа сай білім берудің жаңа моделі жасалынып, мемлекеттік стандарттар жаңартылып, бекітілді. 1999 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті - ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық таламдық коммуникативтік желілерге шығу» делінген. [1]

Қазіргі кезеңде оқу бағдарламасы қайта өңделіп, жетілдіріліп, қазіргі жоғарғы оқу орындарының талабына сәйкес жаңа мазмұндаты оқулықтар, оқу-әдістемелік құралдар шыға бастады. Осыған орай, оқу үдерісінде оқытудың жаңа әдістері мен инновациялық технологияларды сабақтарда кең көлемде қолдану қажеттілігі туындады. Оқытудың сапасын көтеру міндеті барлық ұстаздар қауымын жаңа технологиялық әдіс-тәсілдерді кең көлемде тиімді қолдануға итермеледі.

Оқу үдерісінде фильм элементтерін инновациялық технологиялық құрал ретінде ендірудің маңызы зор. Біріншіден, бұл - мотивация. Жанды, яғни, тірі тіл, теледидар немесе бейне арқылы дыбысталса, студенттер тілді тезірек қабылдайды. Кино мен дыбыстың бірлігі оқытудың басқа құралы секілді тілді түсінікті және шынайы етіп көрсете алады. Топта бейне элементтерді қолдану шынайы өмірдің элементтерін көрсетудің тамаша нұсқасы болып табылады. Сонымен қатар, бейне көрініс басқа адамдардың өмірлік жатдайына студенттерді ендіре алады. Екіншіден, бұл қарым-қатынас. Оқытушылар өздері қолданған бейнесәлеметтердің студенттерге оқытылатын тілде қарым-қатынас жасауына мүмкіндік тудыратындығын көреді. Іс-әрекеттердің осы түрлерінің бірнешеуі студенттер бір-бірімен сөйлесе отырып, толық ақпарат алуға жағдай жасайтындай ақпаратты жіберуге байланысты болады. Іс-әрекеттің басқа түрлері теледидар бағдарламаларының, көркем фильмдердің, жарнамапардың және т.б. толық мазмұнына байланысты болады және студенттерді топта пікір алмасуға көмектеседі.

Бейнетаспа оқытушының бақылауынсыз сөйлеуді жүзеге асырады.

Бейнетаспа оқу үдерісінде тәжірибенің қосымша материалы компонентінің бірі болғандықтан интенсивті курстың немесе модульдік курстың маңызды компоненті ретінде кез-келген деңгейде қолдануға болады. Университеттерде бейне-таспаны қолдану мүмкіндігін басталқы немесе төменгі деңгейдегі студенттерге берілгені дұрыс, бұл мәтіндегі материалды түсінуге тікелей қол жеткізу болып табылады. Бейнематериалды қолдану университет пен оқытушы қарастырған кайнар көз бен уақытқа байланысты апынады. Сонымен қатар, студенттерге шет тілінде сөйлейтін елдердің тілдік реалийі, өмірі, дәстүрі туралы көрнекілік көрініс береді. Бұл мақсатта «... жанды шет елдік іс-әрекетке қол жеткізу ретінде тілді меңгеру үдерісін ұсыну...» болып табылатын коммуникативтік әдістеменің маңызды тапаны іске асыруға мүмкіндік беретін оқу бейнефильмдерінің қолданылуы мүмкіндіктер аясын кеңейтеді. [2]

Және де:

- бейнежазбаларды сабақта қолдану жеке оқытушыға және студенттердің сөйлеу әрекеті мотивациясын дамытуға мүмкіндік береді;

- оқу үдерісінде бейнефильмдерді қолдану кезінде мотивацияның екі түрі дамиды: фильмнің өзі қызықты болған кездегі өзіндік мотивация; оқып жүрген тілді түсінетіндей болып көрсету арқылы қол жеткізілетін мотивация. Бұл қанағаттануға жеткізеді және әрі қарай жетілдіруге деген өз күші мен ниетіне сенімділік береді.

Студенттер қызықты сюжет арқылы емес, тілді түсіну арқылы фильмнен қанағаттануға ұлпылуы қажет. Бейнефильмнің таты бір артықшылығы студенттерге:

- ынта-жігер береді;

- әсер етеді;

- эмоционалды тұрғыдан ықпал етеді. Сондықтан басты назар студенттердің көртен нәрсесіне деген жеке қарым-қатынасын қалыптастыру болып табылады. Ондай мақсатқа табысты жету, біріншіден, бейнефильмдерді жүйелі көрсету кезінде, екіншіден, әдістемелік ұйымдастырылған демонстрация кезінде тана мүмкін болып табышады. Сабақта бейнефильмді қолдану бұл ақпараттың тағы бір көзіп қолдану тана болып табылмайды, сондай-ақ, студенттердің психикалық іс-әрекетінің әртүрлі жақтарын

дамытуға, әсіресе, назар аудару мен есте сақтауды дамытуға мүмкіндік береді. Көру кезінде топта біріккен танымдық іс-әрекет туындайды. Мұндай жағдайда тіпті зейінсіз студенттің өзі де зейінді болады. Фильмнің мазмұнын түсіну үшін студенттер белгілі күш жігер салуға тырысуы керек. Бұл кезде еріксіз назар аудару ерікті назар аударуға ауысады. Ал назар аударудың интенсивтілігі есте сақтау үдерісіне әсер етеді. Ақпаратты қабылдаудың түрлі жолдарыш қолдану елтану және тілдік материалдың әсерінің беріктігіне ықпал етеді.

Қорыта келгенде, оқу бейнефильмдерінің студенттерге ықпал етуінің психологиялық ерекшеліктері оқу үдерісінің идентификациясына мүмкіндік береді және олардың коммуникативті құзырлығын қалыптастыруға қолайлы жағдай тудырады.

Осы кезеңдердің әрбірі үшін жеке тапсырма түрлері.

Оқыту әдістемесінде кез-келген мәтінмен жұмыс кезінде үш негізгі кезеңді атап көрсету қабылдан-там: мәтінге дейінгі кезең (pre-viewing); Мәтін кезіндегі кезең (while viewing); мәтіннен кейінгі кезең (post after - viewing).

1. Мәтінге дейінгі кезең мақсаты:

1. оқушыларды ынталандыру, оларды оқыту үдерісінің белсенді қатысушылары ете отырып, тапсыр-маны орындауға бағыптау;

2. мәтінді қабылдаудың мүмкін боларлық қиындықтарын алып тастау және тапсырманы табысты орындауға дайындау.

2. Мәтіннің негізгі мазмұнын оқытушының қысқаша мазмұндап беруі. Оқытушы не көретінін ісіндіре отырып, бейнетаспадан алынған үзіндінің негізгі сюжетін береді. Төмен деңгейде оқитын студенттер үшін бейнетаспаны қолдану мүмкіндігі олардың сөздік қорының аз мөлшері мен грамматиканы білуіне байланысты шектелген. Алайда, бейнетаспаны қолдану уақыт өткен сайын сабақты түрленді-реді, оған шынайы өмірдің элементін ендірседі, экранда немесе алыстан болса да, бейнематериалдармен жұмыс істеуге үйретеді. Тәжірибенің бастапқы кезеңінде оқытуда үзінді тиімді болып табылатындығын көрсетеді. Оларды қолдану оқушылардың сөйлеу зрелігін дамытуға және сөйлеу белсенділігін артты-руға мүмкіндік береді. Үзінділер шынайы заттар мен құбылыстардың мәніне жеңіл түсінуге, сондай-ақ оқушыларға ақпаратты қарапайым қорнекілік түрінде жеткізуге мүмкіндік береді. Үзінділерте детен қызытушылық қапша нәрсе көрсе де төмендемейтіні әдістемелік түрде маңызды. Бұл ұсынылған оқу материалдарына назар аударуға көмектеседі және қабылдаудың тиімділігін қамтамасыз етеді.

эпизодтық бейнефильмдердің артықшылықтары мыналар: аутентикалығы; ақпаратқа қанықтығы; тіядік құралдың концентрациясы; оқушыларға эмоцияналды әсер ету және т.б. бейнефильмдердің қолдану тиімділігі сабақты рациональды ұйымдастыруға байланысты болады,

Оқу тапсырмалары. Бейне көмегімен шешуге болатын оқу тапсырмасының бірі лексиканы қайталау меп сөздік қорды арттыру болып табышады. Бұл үшін 30 секунд - 1 минут аралығында лексикалық тақырыпқа сай келетін запар, іс-әрекеттер немесе сипаттамалар көрсетілген кез-келген үзінді жарамды. Үзіндінің музыкамен немесе оқылатын тілдегі мәтінмен бірге болтаны дұрыс. Егер, ондай бейнежазбаны а.чу мүмкіндігі болмаса дыбысып алып тастай отырып, ана тілінде мәтінмен үзінді жазуға болады.

Оқу тобының көлеміне байланысты оны кіші топтарда немесе әрқайсысы өз тапсырмасын алатын жұптарда белуге болады. Тапсырма міндетті түрде әртүрлі болуы шарт емес, олар бірнеше топ немесе жұп үшін қайталанса да болады. Студенттер түрлі заттық мәдениет нұсқалары мен әрекеттік қимылдан үзінділер көреді. Сосын, кертенін топта (жұпта) талқылайды. Қажет болса олар создік қолданады, балмаса оқытушы көмегіне сүйенеді. Бейнені жаңа лексикалық бірліктер немесе жаңа лексикалық тақырып ендіргенде де қолдануға да болады. Жаңа сөздерді енгізу үшін аудармапы немесе суретті қолданудың орны жарқын әсер қалдыруға және жақсы есте сақтауға көмектесуге ықпал ететін фильм-дерді көрсетуге болады. Бұл жағдайда да тапсырма үшін де экрандаты барлық дстальдарды көруге сіленттер де мүмкіндік болатындай «үзіліс» (freeze-frame) қолдануға болады («суретті бейнелеу»). Бұл кезеңде бейне көмегімен шешілетін басқа тапсырма көптеген оқытушылар алдыпа әртүрлі себептерге байланысты есту кезіндегі созді қабылдауды оқыту тапсырмасы болып табышады. Тыңдауды үйрету үшін бейнені қолданудың оң және теріс жақтары бар. Бір жағынан, аудиожазбамен салыстырғанда бейнежазба өмірлік сипатқа иесіз естіп қана қоймайсыз, сонымен қатар олардың ымы мен ишарасын кересіз, сонымен қатар болып жатқан нәрсе туралы іс-әрекет орны, қатысушылардың жасы және т.б. туралы кең мағлұмат ала аласыз. Екінші жағынан, барлық факторлар тыңдаушыны өзіндік сойлеуден

айырады, ол тындауға негізделудің орнына суретті көруте қызығуы мүмкін. Сондықтан, әсіресе бастапқы кезеңде студенттер көрудің алдында орындалуына зейін қоятын айқын қалыптасқан тапсырманы алуы керек. Мысалы, біз орта деңгейде оқитын студент туралы деректі фильм көрейін деп жатырмыз деп болжайық. Көруді бейнетаспадағы студенттер сөздің не себепті қандай оқу орнына жіберетіндігі туралы іалқылауда бастауымызта болады.

Әрі қарай, біз олар көруте негізделген болжамдарға жаттыту берердің алдында белгілі негізгі сөздер бойынша білім қорын тексереміз. Одан әрі жаппы түсіну үшін бейнетаспа көрсетіледі және тыңдалады, жалпы түсінігін тексере отырып, біз студенттерден талқылаудың басында айтылған өз пікірлерінің бағдарламасын қаншалықты өзгерткенін анықтауға болады. Студенттер колледж студенті кім екендігін, Роввидің шешімі қандай болғанын, ата-анасы не істеуге кеңес бергенін түсіну үшін фильм үзінділерін қайта көреді. Фильмді көруді аяқтамас бұрын біз дискіні қайта айпалдырып, сойлеуде қолдануға қажетті белгілі тілдік құрылымдарды қайталасак болады. Фильмді қору, жазу, шолу, ролдік ойын-интервью, пемере, ата және факультеттің деканы, басқа қалада оқыпудың қиындықтары мен артықшылықтарын анықтау немесе бітірушілердің әсері, т.б. туралы университеттің тазетіне мақала жазу секілді іс-әрекеттердің түрлерімен аяқталуы мүмкін. Бейнебағдарлама шатын әңгіме айналасында қалыптасқан сабақта басты мәтін болып қалады. Бейнетаспаның үзіндісі тұтас бір сабақтың компоненті ретінде қолданылуы мүмкін, не тілдік материалды жандандыру, жұмыс істеп отырған тақырыпты ашу үшін немесе шолу жұмыстан кейін тыныштандыру үшін қолданылуы мүмкін.

Бейне үзінділерді мына жағдайларда қолдануға болады: шатын әңгіме ретінде. 2-3 минуттық қысқа бейнетаспа үзінділерді белгілі тақырыпты презентация жасау үшін қолдануға болады. Егер, студенттер тенетикалық, модификацияланған өнімдер және аңдар туралы мәтінмен жұмыс істесе мысалы, мемлс- кеттік министрмен интервью-клип немесе тенетикалық модификацияға қарсы кампания туралы шұғыл жаңалық қорсеткен жөн. тіл. Тілдік материалмен - драмматикалық, функционалдық немесе лексикалық материалмен жұмыс істеген кезде тілді іс-әрекетпен көрсететін бейне үзінділермен қорытындышауға болады. Бейнеүзінділер жаңа тілдік материалдың презентациясы үшін қолданылуы мүмкін, оқылған немесе қолданылатын тілді белгілі типтік ауыстырулар мен жанрларда қолданып, талдатын тиімді. Демалыс түрінде. Бейнетаспа демалу үшін де тиімді, бірақ бұны қолдану қажеттілігін аудитория шешеді. Өйткені, біздің міндетіміз - тілді оқыту үдерісін белсенді ету. Бірақ, сабақ соңында бейнемузыканы қорсетуге немесе ойнатуга болады.

Бейнетаспаны пайдалана отырып, сабақта қолдануға болатын оқытудың бірнеше тәсілдері бар. Бұл тәсілдер студенттер бейне материалды көртен кезде оларды ынталандыратындай іс-әрекеттерден тұрады: алта айналдыру. Оқытушы бейнефильмнің үзінділері шусыз және тез айналуы үшін алта айналдырады. Соңында оқытушы студенттерден үзінді не туралы екендігін сұрай алады және кейіпкерлердің не туралы айтқанын баяндап бере алады. үнсіз көру (тілдік материал үшін); бейнетаспаны қалыпты қарқында, бірақ шусыз қосылған. Студенттер кейіпкерлердің не айтатынын болжауы керек. Олар тапсырманы орындатын кезде оқытушы студенттердің болжамдарының дұрыс не бұрыстығы тексеру үшін дыбысты қосады. Үнсіз көру (музыка үшін): осы секілді тәсілді музыка үшін де қолдануға болады. Оқытушылар үзіндіні дыбыссыз қорсетеді және студенттерді қандай музыканы қосқанын қалайтынын сұрайды. Үзінді сөзі дыбыспен көрсетілгенде, студенттер режиссер секілді көңіл-күйді бастан кешіреді. үзіліс. Ол үзіндінің кез-келген кезеңінде картинаны тоқтата тұруға болады. Бұл әсіресе студенттерге сауал қою үшін аса пайдалы, олардың пікірінше не болады немесе кейіпкерлер не айтады деген секілді.

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы / баптары бойынша түсіндірмелерінен / және оны жүзеге асыру жөніндегі негізгі құжаттар.-Астана, 2000.

2. Скибицтің Ә.Т., Студнов А.В. Педагогическая полезность как средство оценки качества компьютеризированного курса: Монография.-Новосибирск: РИОНИПКУПРО, 1996.

3. Ботатырғаева М.А. Социокультурный компонент содержания профессионально ориентированного учебника: Дис..канд. пед.наук. -М., 1998.

4. Сабақта жаңа технопотияларды қолдану. Қурастырғандар: Е.С.Сарманов, С.Қ.Сапаров.- Шымкент, «Кітап», 2007. - 80 б.

5. Blair R. IV. Innovation approaches to language teaching. - New York:Newbury House, 2002.

Резюме

В статье рассматриваются значимость одного из инновационных технологий использования видео и их виды, специфические особенности в процессе обучения.

Resume

The article considers the significance of usage of video-one of the innovational technology and their types, specific peculiarities in the process of teaching.

СӨЙЛЕУ ТІЛІН ДАМУЫНДАҒЫ ҚАЖЫҒАНАТЫНДАҒЫ ҚАЖЫҒАНАТЫНДАҒЫ ҚАЖЫҒАНАТЫНДАҒЫ

А.Б. Мысекеева, Ж.А. Ертаева- Абай атындағы ҚазҰПУ-дың аға оқытушылары

Ағылшын пәнін оқытудағы мақсат - студенттің күнделікті өмірде оны қолдана білуге үйрету. Шетел тілінде берілген теориялық білімді тәжірибелік жұмыстармен ұштастырып отыру студенттің шетел тілінде өз ойын еркін жеткізуге дағдыландырады. Қазіргі уақыт талабы оқытушылардан жаңа әдісті, шығармашылық ізденісті талап етеді. Әрбір оқытушының негізгі міндеті - студентке терең де тиімді білім беру. Сабақты тартымды, қызықты өткізу. Сабақта дәстүрден тыс тәсілдерді қолдану сабақтың терең қабылданатындығын аңғартады. Ағылшын тілін меңгеруде осы тілде сөйлеуін қалыптастыру мен оны дамыту өзекті мәселенің бірі. Ағылшын тілін үйренуде жазба тілімен қатар сөйлеу тілінің де маңызы зор. Студенттердің жазба тілінің қалыптасып, оның дамуында оқулықтардың, оқу құралдарының ықпалы айырықша. Алайда жазба тілінің қалыптасуымен қатар ауызша сөйлеу тілі де қатар дамып отыруы керек. Яғни студент өзінің айтатын ойын жазбаша да, ауызша да дұрыс, емінен-еркін, әсерлі түрде еш қиындықсыз жеткізе білуі тиіс. Өйткені жазба тілі мен сөйлеу тілі қатар дамып отыруы ең басты шарт болып табылады.

Студентке ағылшын тілін үйретуде алдымен ана тіліне сүйене отырып, тілдеті мақал-мәтел, жұмбақтардың ағылшын тіліндегі баламаларын тауып, салыстыра меңгерту үлкен нәтиже береді.

Мақал-мәтелдер ғасырлар шежіресі, онда халықтың тарихы, оның әлеуметтік тіршілігі, ақыл-өнегесі мол көрініс тапқан,

Мақал-мәтелдер тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін өзінің бейнесімен, ықшамдылығымен, әрі түсінікті дананың сөзімен түсіндіріп бере алады. Сол себепті ағылшын тілін сабағында студенттерге мақалдың қазақша баламасын беріп, екі тілде қолданып отыру студенттердің дүниетанымын кеңейтіп, ойлау қабілетін дамытып, ынталарын арттырып, белсенділігін көтеріп, қызығушылықтарын дамытады.

Олар есте сақтау қабілеттерімен қатар, жаңа грамматиканы қабылдауда немесе белгілі бір тақырыпша көлемінде тұжырымдар жасау кезінде пайдалануға болады.

Кейбір мақалдар студенттерді адамгершілікке, сыйластыққа, жолдастыққа, қоршаған ортаны қорғауға ұлтжандылыққа тәрбиелейді.

Мысалы, «Достық» тақырыбын өткенде, тіл дамыту жаттығулары ретінде де пайдалануға болады. Between friends all is common (Достар арасында бәрі ортақ), A hedge between keeps friendship green (Шынайы достық қиындықта сіңіледі), Friendship can not stand always on the side (Беспәтескен дос болмайды), Hven reckoning makes friend (Ат барда есекке жол болсын, Дос барда есекке жол болсын).

Сонымен бірге, мақал-мәтелдерді грамматиканы түсіндіру барысында да қолдануға болады, Мысалы, зат есімнің көпшеленуі еткенде:

So many countries, so many customs.
Әр елдің салты басқа, иісі қара қасқа.

Many words out more than swords.
Таяқ еттен өтеді, сөз сүйектен өтеді.

Men may meet but mountains never greet.
Адам мен адам кездесе де, тау мен тау кездеспейді.

Geese with geese and women with women.
Тең теңімен, тезек қабымеп.

Сын есім шырайларын өткенде:

A good name is better than riches.
Жақсы сөзжарымырыс.

Two head are better than one.
Келісіп пішкен тон келте болмайды.

Cheapest is the dearest Арзанның көз майы
татымас.

Құрылымына байланысты мына мысалдарды алтанда, сөйлемнің лексикалық құрылымы өзгергенмен, семантикалық мағынасы сол қалпында сақталады:

West, home is best.
Өз үйім - өлең төсетім.

There is no smoke without fire.

Жел болмаса, шөптің басы қимылдамайды.

Бұйрық райды қарастырғанда, сөйлемнің тек семантикалық мағынасы сақталағындығы байқалады:

First think and then speak.
Айтылған сөз атылған оқпен тең.

Promise little but do much.
Сөзіңнен ісің көп болсын.

Live & learn.
Ғасыр өмір сүрсең, тасыр үйрен.

Make hay while sun shines.
Темірді қызған кезінде соқ.

Осы шақты өткенде:

A good beginning, a good ending.
Бітер істің басына, жақсы келер қасына.
Bad news flies last.
Жамансөзжердежатпайды.

Пассивқимылды өткенде:

Home was not built in a day.
Асықпатаң арбамен қоян алады.
Don't count your chickens before they are hatched
Дикан жемісін күзде жинайды.

Сонымен қатар, мақал-мәтелдерді сабақ барысында фонетикалық сабақ ретінде қолдануға болады. Мысалы:

1. An apple a day keeps the doctor away
2. A light purse is a heavy curse
3. Nothing succeed like success
4. No pains, no gains
5. He gives twice who gives in a trice.

Осы негізде жүргізілген жұмыс нәтижесінде өткен материалды бекітудің тиімді құралы болып табылады, әрі студенттің оқу-танымдық іс-әрекетін күшейту мен еңбексүйгіштікке тәрбиелеудің, олардың шығармашылық қабілеттерін дамыту негізде бола алады.

Сабақ барысында мақал-мәтел, жаңылтпаш, жұмбақ пайдалану бұрын меңгерілген білімді қайта жаңғыртады. Материалмен өздігімен жұмыс істеуге берілген шағын тапсырма оқу үрдісін жылдамда- тып, сабақтың қарқынды өтуіне негіз болады,

Синдыктан мақал-мәтел, тақпақтар пайдалану студенттердің өздігімен жұмыс істей білу қабілетінің қалыптасуына ерекше әсер етеді.

Мақал-мәтелді сабақта қолдануда жүргізілетін жұмыстың мақсаты:

- студенттердің қиялына қозғау салу, сана сезімін, ақыл-ой қызметінің дамуы мен қалыптасуына ықпал ету;
- оқыған шығармаларда басты кейіпкерлерді, олардың іс-әрекеттері негізінде сипаттай білу;
- студенттердің мақал-мәтелді қолдана отырып, сөйлеу арқылы шығармадағы кейіпкерлердің іс- әрекетін салыстырып, оны бағалай білу іскерліктерін дамыту.

1. *нурканова Р.Н. «Использование пословиц и поговорок на уроке английского языка для развития монологической речи». - Алматы, 2005. - №549. - 50 б.*

2. *Oxford Bookworms. - Oxford University Press, 1996*

3. *Қазақ мақал-мәтелдері (жинақ), құрастырған Ө.Турманжанов. - Алматы: Ана тіні, 1993.*

4. *Пассов Е.И., Отоянский А.П. «Ситуация речевого общения как методическая категория».*

Резюме

Эта статья об использовании пословиц и поговорок на уроках английского языка для развития монологической и диалогической речи. Пословицы образно и эмоционально выражают мысль. Они широко употребляются в разговорном языке и литературе.

Summary

This article is about the usage of proverbs & sayings at the English lessons to develop students' abilities in monologue & dialogue speech. The proverbs express the idea shapely & emotionally, they are used in conversational language & literature widely.

ЖУРНАЛИСТИКА

ГАЗЕТНЫЙ ДИСКУРС В ЕГО СТИЛИСТИЧЕСКОЙ РЕГЛАМЕНТАЦИИ

Ш.А. Сабитова -

К.филолог. н., доцент кафедры казахской литературы и журналистики КазНПУ им. Абая

Основой светского тазетного дискурса является тазетный текст — тот фундамент, без которого определение дискурса лишается всякого смысла. Характеризуя тазетный текст, следует подчеркнуть, что у ученых не обнаруживается единодушия в классификации жанров и стилей этого вида текста. Одни исследователи полагают, что он принадлежит к газетному стилю, другие включают это в состав публицистического стиля, и, наконец, третьи выделяют особый газетной-публицистический стиль. В контексте этого разногласия значимым представляется определение стиля, которое предлагает В.В. Виноградов: «Стиль - это общественно осознанная и функционально обусловленная внутренне объединенная совокупность приемов употребления, отбора и сочетания средств речевого общения в сфере того или иного общенародно то, общенационально то языка, соотносительная с другими такими же способами выражения, которые служат для иных целей, выполняют иные функции в речевой общественной практике данного народа» [1, с. 73].

С учетом функций языка ученый выделяет следующие стили: обиходно-бытовой (функция общения), обиходно-деловой, научный, официально-документальный (функция сообщения), публицистический и художественно-беллетристический (функция воздействия) [1]. Иную классификацию стилей находим у И.Р. Гальперина, который выделяет стиль художественной литературы, публицистический стиль, газетный стиль, стиль научной прозы и стиль официальных документов [2]. И.В. Арнольд классифицирует стили следующим образом: научный, деловой, ораторский, поэтический, разговорный, публицистический и газетный стили [3]. Как следует из рассматриваемых классификаций, ученые склонны к разграничению публицистического и тазетного стилей, что представляется нам справедливым. Если принять за основу предложенное В.В. Виноградовым определение стиля, то окажется, что совокупность средств речевого общения, приемы их использования, нацеленные на реализацию интенций автора, в публицистической и газетной речи не являются идентичными. Вместе с тем достаточно обоснованным, на наш взгляд, оказывается и традиционный взгляд, предполагающий включение тазетного стиля в состав публицистического как составная часть последнего. Мы придерживаемся точки зрения, согласно которой в составе публицистического стиля выделяется своего рода газетной-публицистический под стиль как самостоятельная сущность. Это позволяет рассматривать язык тазет изолированно от более обширного стиля - публицистического.

Примечательным является тот факт, что в своих более поздних исследованиях к изложенному мнению примыкает М.Н. Кожина. Она обосновывает это следующим образом: «Если же учитывать особенности функционирования языковых средств и их контекстуальные стилистические значения и окраски, то существование тазетного стиля не вызывает сомнений» [4, с. 188].

Принимая во внимание разнообразие определений стиля и выделение особого, тазетно-публицистического, стиля, в данном исследовании в качестве рабочего определения принимается дефиниция М.П.Брандеса, согласно которому стиль - это «способ употребления языка во всевозможных социально дифференцированных и коммуникативных ситуациях и как результат - система употребленного в словесном произведении языка с целью оказания аксиологического (субъективно-оценочного) воздействия» [5, с. 34].

Главным стилеобразующим свойством современного тазетно-публицистического стиля является обязательная реализация в нем одновременно двух функций - информативной и воздействующей. Как справедливо подчеркивает М.Н. Володина, «ключевые свойства вербального языка человеческого общения фокусируются и по-своему преломляются в языке массовой коммуникации» [6, с. 27].

Поскольку для тазетного текста характерна сложная функциональная нагрузка и структурно-смысловая организация, состоящая в необходимости подачи максимума информации определенной воздействия-

вуюющей силы с условием минимума привлекаемых языковых средств, то это вызывает потребность в употреблении языковых единиц, которые, сочетая повышенную информативность (за счет увеличения смыслового объема) и воздействующую силу (за счет экспрессивности и социальной оценочностиTM), способны легко декодироваться читателями.

Газета, являясь наиболее массовым средством информации, оперативно знакомит читателей с актуальными событиями, которые происходят в мире, способствует познанию окружающей действительности, что стимулирует формирование мировоззренческих позиций в современном обществе. И светские новости не являются исключением, поскольку светская жизнь составляет значительную часть всей нашей жизни.

Идею дифференцированного подхода к языку газеты выдвигает Т.О. Винокур. Ученый сформулировал задачу' установить признаки письменной речи, в отличие от речи вообще, и специфические признаки газетной речи среди различных жанров письменной речи. Еще на начальной стадии исследования стилей речи он обращает внимание на информационный аспект языка газеты и ее коммуникативную функцию, тем самым обосновывая оправданную механизацию и автоматизацию газетной речи [7].

В.Т. Костомаров выделяет два основных подхода к анализу газетной речи. Согласно ученому, она может «рассматриваться двояко: как самостоятельные явления или устройства со своими законами и процессами, а также в контексте единой системно-взаимосвязанной цепи процесса коммуникации - как неотрывные от других звенья, как канал и форма передачи сообщения, Газетный язык совмещает моделирование внеязыковой действительности, породившей это и обслуживаемый им, со способностью ее отражения и передачи. Сама эта способность возникает как результат моделирования, а характер модели в значительной мере диктуется потребностями этой способности» [8, с. 61]. Мы в нашем исследовании придерживаемся второго из предлагаемых подходов, то есть рассматриваем газетный материал как совокупность информации и фоновых знаний, сопровождающих данную информацию, поскольку именно на таком подходе строится газетный дискурс. На это указывают И.Д. Буровиков и В.Т. Костомаров, говоря о карнавализации сегодняшней русской речи: «Загадки, которые сегодня любой текст предлагает решать читателю, требуют фоновых знаний и настроя на их восстановление...» [9, с. 10]. В связи с этим они предлагают термин «лотоэпистема», определяя его как знание, Хранящееся в слове [9, с. 33], «знак, который требует осмысления на уровне языка и на уровне культуры» [9, с. 37].

Конструктивными принципами языка газеты оказываются одновременные и равноправные ориентации на экспрессию и стандарт. По справедливому утверждению В.Т. Костомарова, образцовые газетные тексты создаются не отграничением стандарта, а умением подыскивать экспрессивное противоядие, творчески создавать органичное чередование контрастирующих элементов. Как свидетельствует ученый, идея конструктивного конфликта экспрессивных и информативно-стандартизованных единиц, идея соответствующей сегментации «знакового продукта» свойственна всем авторам газеты. Стандартизация речи отражает глубинную тенденцию языка к автоматизации, регулярности, устойчивости средств выражения, к привычному социально-закрепленному способу именованию оценки. Специальный характер имеет и противоположная тенденция к экспрессивности, которая рассматривается как тенденция к обновлению стандарта, к нарушению автоматизма, регулярности, связанной с коммуникативно-оценочными качествами газетного стандарта [8,88].

На циничность изложения, наряду со стандартизацией и экспрессивностью языка газеты, указывает в своих исследованиях Т.Я. Солтаник. Таким образом, ученые единодушно сходятся во мнении, что газетному тексту свойственна открытая, целенаправленная циничность, экспрессивность и стандартизуемая важность (М.И. Кожина, А.Д. Швейцер и др.).

Вместе с тем в исследованиях отмечается, что демократические реформы последнего времени стимулировали появление идиостиля, то есть индивидуализацию газетного стиля, а также жабровое своеобразие, проявляемое в смешении газетных жанров. Заметно меняется язык газеты, ее воздействующая направленность, тональность самого газетного текста. Газета, согласно наблюдениям ученых, стала массовым популяризатором окказионализмов, слета и даже жаргона. В соответствии с проведенными наблюдениями В.Т. Костомаров справедливо считает, что «стремление к объективности, оправдание наблюдаемых изменений языка не может, конечно, быть беспредельным. Переход в новое состояние

неизбежен, поскольку он обеспечивает преемственность литературного выражения, предотвращая разрыв веками выработанных традиций. Не признавать наступления нового периода в развитии - значит игнорировать законное, приемлемое и незаконное, недопустимое, а на деле согласиться с порчей самого языка, списывая ее на неграмотность речи отдельных людей. Но эти процессы взаимосвязаны, и угрозу не следует преуменьшать: «истории известны примеры, когда табель языков начиналась с деградации речевой практики общества» [8, с. 233]. Таким образом, в современной газетной речи отмечается новое и традиционное. Но обе эти составляющие отправлены к массовому читателю, что свидетельствует о прагматической значимости газетной речи, представляющей собой целенаправленный коммуникативный акт.

В сфере коммуникации ученые особо выделяют письменную сферу, обозначая ее как текстовую коммуникацию, единицей общения в которой является целостный текст. Согласно Т.В. Радзиевской, «глобальным качеством текста является свойство коммуникативной» [10, с. 80]. К факторам построения текста ученый относит следующие: а) цель (интенция); б) адресат; в) статус субъекта; г) объект; д) субъектно-адресные отношения [10, с. 85]. Учитывая данные факторы, представим газетный текст светского содержания таким образом:

а) цель - популяризация ежедневных событий, происходящих со знаменитостями и известными людьми в стране и за ее пределами;

б) субъект коммуникативного действия - журналист или другой автор, написавший в газету. Журналист является значимой фигурой для читателя, на него возлагаются все надежды в сфере массовой коммуникации. Это, в свою очередь, обеспечивает ему полную свободу в коммуникативной деятельности;

в) фактор объекта газетного текста светского содержания, на наш взгляд, сводится, прежде всего, к сообщению об определенных жизненных ситуациях; журналист выстраивает свое сообщение в светском газетном дискурсе вокруг определённого лица. И здесь краткость или глубина сообщения, это детализация зависит от отношения автора текста к данной личности, желания это придать огласки некоторые события, а также от учета вкусов читателя;

г) адресат представлен всеми читателями - людьми, которые интересуются светской жизнью известных личностей в это стране и за ее пределами. Это неограниченное множество людей, что вносит в характеристику адресата свойство массовости. Не случайно газета принадлежит к разряду средств массовой коммуникации. Активность адресата в текстовой коммуникации заключается при этом в том, что он способен воспринимать информацию и интерпретировать ее в зависимости от совета социального статуса;

д) субъектно-адресные отношения, формируемые теми прагматическими ролями, в которых выступают партнеры коммуникации, применительно к газетному тексту состоят в том, чтобы реализовать некую информацию. Она создается в предельно короткие строки, характеризуется доступностью изложения, ограниченностью объема, обращенностью к массовой аудитории. Задачей автора газетного текста является установление виртуального контакта с предполагаемым читателем, воздействие на это эмоциональную сферу. Приемами изложения в связи с этим становятся разговорность, экспрессивность, образность, использование речевых клише, метафоризация.

Основываясь на определениях понятия «текст», предложенных разными учеными, в настоящем исследовании используется следующее определение газетного текста: газетный текст - это Рече творческое произведение, представляющее собой упорядоченное множество предложений, связанных разными типами лексической, грамматической, смысловой связи, передающих организованную и направленную информацию в письменной или устной форме.

При описании особенностей текста учеными подчеркивается следующее: «Текст не только отражает действительность, но и сообщает о ней. Семантика текста включает номинативный и коммуникативный компоненты. В тексте пересекаются коммуникативная, когнитивная (познавательная) и мотивная функции» [11, с. 12]. Ученые справедливо указывают, что текст представляет собой систему, которая может быть открытой и закрытой. По мнению И.Р. Гальперина, закрытость текстовой системы заключается в том, что каждый текст имеет свои границы, существует в определенных параметрах; открыл-

тость системы - в огромном количестве интерпретаций текста [12].

Лингвистика текста развивается в нескольких направлениях, обозначенных в работе З.Я. Тураевой «Лингвистика текста (текст: структура и семантика)». Текст изучается как:

- система, характеризующаяся целостностью и связностью;
- компонент в составе иппологии текстов;
- корпус единиц, в него входящих;
- корпус категорий, его составляющих; корпус функционирующих языковых единиц различных уровней;
- система языковых единиц, наделенных межфразовыми связями и отношениями.

Указанные З.Я. Тураевой направления рассматриваются также в работах следующих ученых: И.Р.Тальперина 1981, Л.К. Жаиалиной 1988, Э.А. Лазаревой 1993, А.Н. Леонтьева 1976, Л.М.Майдановой 1987, А.И. Мамалыги 1983, Т.В. Матвеевой 1990, Л.Н. Мурзина, А.С. Штерн 1991, Т.Я. Солтанника 2000, а также в коллективной монографии «Проблемы связности и цельности текста» 1982 и др.

Лингвистика текста занимается изучением разных аспектов текста: онтологического, когнитивного, собственно лингвистического, психологического, прагматического. В нашем исследовании актуализируются собственно лингвистический, когнитивный и прагматический аспекты исследований тазетного текста.

Особенности понимания текста изучаются при помощи разных методов. Одним из них является метод выделения ключевых слов (Л.Н. Мурзин, А.С. Штерн, 1991). С учетом данного метода учеными (Л.Н. Мурзином и А.С. Штерн) проводились психолингвистические эксперименты по интерпретации текста аудиторией. Предполагалось, что ядерная цельность текста отражена в наборе ключевых слов; структура восприятия обусловлена структурой самого текста и, в первую очередь, - структурными параметрами цельности и связности. Испытуемым предлагались разные тексты от 400 до 50 словоупотреблений. Способом передачи цельности текста исследователи выбрали компрессию. Испытуемые читали текст и выписывали ключевые слова, по которым можно передать основное содержание текста. Выделялись «смысловые вехи» текстов, позволяющие определить их восприятие. Известны также эксперименты, в ходе которых участники несколько раз читают текст и после каждого прочтения сокращают его, пересказывая содержание. Так выясняется количество ключевых слов, которые равны в максимально сокращенном тексте.

Таким образом, исследователями экспериментально изучается восприятие связности текста. Ученые исходят из предположения, что существует общая схема текста, некая замкнутая структура, иными словами, тексты имеют определенный, клишированный тип построения. Цель подобных исследований - Неукаізьт, что наиболее важные характеристики текста - ключевые слова и структура - хранятся в памяти. Это особенно важно при исследовании тазетного текста в котнитивно-дискурсном аспекте.

1 Виноградов В.В. Проблемы русской публицистики. - М.: Высшая школа, 1981. - 319 с.

2 Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. - М.: Наука, 1981. - 134 с.

3 Арнольд И. В. Значение сильной позиции для интерпретации художественного текста // Иностранные языки и школы. - 1978. - № 4. - С. 23-31.

4 Кожина М.Н. Стилистика текста в аспекте коммуникативной теории языка // Стилистика текста в коммуникативном аспекте. - Пермь, 1987. - С. 4-24.

5 Брандер М.П. Стил и перевод. - М.: Высшая школа, 1988. - 126 с.

6 Володина М.Н. Язык СМИ - основное средство воздействия на массовое сознание // Язык СМИ как объект жжсдиацилиариото исследования. - М., 2003. - 77 с.

7 Винокур Т.О. Язык газеты//Культура языка. -М.: Красный пролетарий, 1929. - С. 166-217.

8 Костомаров В.Т. Языковой вкус эпохи: Из наблюдений над речевой практикой. - М.: Педагогика-Пресс, 1994. - 247 с

9 Костомаров В.Т., Боровикова Н.Д. Старые мехи и молодое вино. Из наблюдений над русским словоупотреблением конца XX века. -СПб.: Златоуст, 2001. - 72 с.

Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филологические науки», №4(38), 2011 г.

10 Человеческий фактор в языке: Коммуникация, модальность, дейксис. - М.: Наука, 1992. -281 с.

11 Тураева З.Я. Лингвистика текста: структура и семантика. - М.: Просвещение, 1986.-127 с.

12.Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров // Семиосфера. - СПб.: «Искусство – СПб. », 2004. - С. 150-390.

Түйін

Біздің мақала егемен Қазақстанның газет дискурсының (мәтін) тіл ерекшеліктерін зерттеу мәселелеріне арналған. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бері бұқаралық ақпарат құралдарының даму барысы жақсарды, сондықтан газеттік мәтіндерді зерттеу лингвистикада маңызды болып табылады.

Summary

Our article is devoted to the problem of study of linguistic peculiarities in newspaper discourse (text) of the sovereign Kazakhstan. After Republic of Kazakhstan gained independence intensity of mass media development increased, therefore, study of the newspaper text is actual in linguistics.